

સ્વા ધ્યા ય

દીપોત્સવી, વિ. સં. ૨૦૨૧

પુસ્તક ૩, અંક ૧

સ્વા ધ્યા ય
અ ને
સંશોધનનું
ત્રૈમાસિક

સંપાદક

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
વડોદરા

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય
વડોદરા

વલ્લભીમાંથી મળેલી પુદ્ગલી ધાતુપ્રતિમા
(વિવરણ માટે જુઓ આ અંકમાં)

સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

૧. વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડશે—દીપોત્સવી અંક, વસન્તપંચમી અંક, અક્ષય-તૃતીયા અંક અને જન્માષ્ટમી અંક.

૨. લવાજમ :

—ભારતમાં...રૂ. ૧૨=૦૦ ન.પૈ. (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

—પરદેશમાં, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા માટે....૩ ડૉલર
યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે....૨૨ શિલીંગ

૩. આખા વર્ષના ગ્રાહકો વર્ષની શરૂઆતથી જ નોંધવામાં આવશે.

૪. જાહેરાતો :

આ ત્રૈમાસિકમાં જાહેરાતો આપવા માટે લખો—

સંપાદક, 'સ્વાધ્યાય', પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૭૫, વડોદરા.

૫. લેખકોને વિજ્ઞપ્તિ

'સ્વાધ્યાય'માં પ્રસિદ્ધ થવા માટે, પાનની એક જ બાજુએ, શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખો મોકલવા લેખકોને વિનંતી છે; શક્ય હોય તો લેખ ટાઇપ કરી મોકલવા વિનંતી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
પો. બોક્સ નં. ૭૫,
વડોદરા.

સંપાદક

સ્વદ્યય

દીપોત્સવી, વિ. સં. ૨૦૨૧

ઓક્ટોબર, ૧૯૬૫

પુસ્તક ૩

અંક ૧

અશ્વમેધ

કનેયાલાલ ભાઈશંકર દવે

ઉપક્રમ

વૈદિક સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારના યજ્ઞો, તેના પ્રકાર, પ્રમાણબદ્ધ ક્રિયાઓ અને વિધિવિધાનો વર્ણવેલાં છે. અધિદૈવિક, આધિભૌતિક, અને આધ્યાત્મિક ત્રિવિધ તાપોને દૂર કરવા તેમ જ ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા ધર્મશાસ્ત્રકારોએ ત્રણ મુખ્ય માર્ગો બતાવ્યા છે: કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ. કર્મકાંડની ક્રિયાઓના બે વિભાગો છે: એક શ્રૌત, અને બીજો સ્માર્ત. હાલમાં સ્માર્તયજ્ઞો જ મુખ્યતઃ જોવામાં આવે છે, પણ પ્રાચીનકાળમાં શ્રૌત-યજ્ઞોનું જ પ્રાધાન્ય હતું. શ્રૌતયજ્ઞોમાં અગ્ન્યાધાનથી આરંભી સાત હવિર્યજ્ઞો, સાત સોમ સંસ્થાના યાગો, અને અહીન, સૌત્રામણિ, રાજસૂય, અશ્વમેધ, અગ્નિચયન, પુરુષમેધ વગેરે મહાયાગો કરવામાં આવતા હતા. હવિર્યગો તેમ જ સોમ સંસ્થાના યજ્ઞો, અને બીજા બધા યાગો આહિતાગ્નિ—અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણો કરી શકતા, પરંતુ રાજસૂય અને અશ્વમેધ જેવા મહાયાગો રાજમહારાજઓને જ કરવાનો અધિકાર શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલ છે.^૧ આ યાગનું આજે સમાજમાં અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે ઈ. સ. ૧૭૧૪માં સવાઈ જયસિંહે જાપુરમાં અશ્વમેધયાગ કર્યો હતો, જેનું વિસ્તૃત વર્ણન કૃષ્ણકવિએ ઈશ્વરવિલાસ કાવ્યમાં રજૂ કર્યું છે.^૨

વૈદિક યુગમાં પ્રચાર

એક યુગ એવો હતો કે જ્યારે ભારતમાં સાર્વભૌમત્વ સંપાદન કરવા, રાજમહારાજઓને અશ્વમેધ કરવાની ખાસ ફરજ પડતી. તેના સિવાય ચક્રવર્તિત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકતું ન હતું. આ માટે તે રાજાને મોટાં યુદ્ધો બીજા બધા રાજાઓ સાથે કરી તેઓના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો પડતો. અશ્વમેધયાગનો મુખ્ય અશ્વ સારાથે ભારતવર્ષમાં ફરી વચ્ચે આવતા દરેક રાજ્યના રાજા પાસેથી વિજયપત્ર મેળવી પાછો આવતો, ત્યારે તે રાજાને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કરવા, વૈદિક વિધિ પ્રમાણે

૧ રાજા સાર્વભૌમો અશ્વમેધેન યજેત અસાર્વભૌમો વા ॥

લાટયાચન શ્રૌતસૂત્ર: ૯-૧૦-૧૭; આશ્વલાયન શ્રૌતસૂત્ર: ૧૦-૬-૧; આતસ્તંબ શ્રૌતસૂત્ર ૨૦-૧-૧.

૨ ઈશ્વરવિલાસકાવ્ય, પૂના ઓરીએન્ટલીસ્ટ, વો. ૨, પા. ૧૬૬-૧૮૦.

અશ્વમેધયાગ કરી ચક્રવર્તીની પદવી મેળવતો. આ ઘોડાની પાછળ મોટું સૈન્ય અને સેનાપતિઓ ઘોડાની રક્ષા કરવા ફરતા. જે રાજ્ય ઘોડાને બાંધતો તેની સામે તેના રક્ષક રાજ્યો તથા સૈન્ય યુદ્ધ કરી, તેના ઉપર વિજય મેળવી ઘોડાને મુક્ત કરતા.

મહાભારતના અશ્વમેધપર્વમાંથી પાંડવોએ કરેલ અશ્વમેધનું વર્ણન મળી આવે છે, જેમાં ઘોડાની પાછળ ભીમસેન, અર્જુન વગેરે મહાવીર યોદ્ધાઓ ગયેલા, અને અનેક યુદ્ધો કરી સારાથે ભારતવર્ષમાં વિજય મેળવી ઘોડાને લઈ તે બધા પાછા આવ્યા બાદ અશ્વમેધયાગ કરવામાં આવ્યો હતો.^૧

રામાયણના બાલકાંડમાં દશરથે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે કરેલ અશ્વમેધયાગનું વર્ણન આવે છે, તેમાં તેમણે ત્રણ અશ્વમેધયાગો કર્યા હોવાનું જણાવેલ છે.^૨ પુરાણોમાંથી સગર, દશરથ, યુધિષ્ઠિર રામચંદ્ર, ભરત વગેરેએ કરેલ અશ્વમેધ યજ્ઞોની હકીકતો મળે છે. તેમાં ભરતના યજ્ઞની વિશિષ્ટતા સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાનું ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંથી જણાય છે.^૩ ત્યારપછી પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજયે ચાર અશ્વમેધયાગો કર્યા હતા, જેનું વર્ણન યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્યો આગળ કરેલું.^૪ ૨ જગીય મુખ્ય હેતુ સિવાય દરેક રાજ્યએ મનોરથો પૂર્ણ કરવા, સર્વ ઉપર વિજય મેળવવા, અને સર્વ રીતે અબ્યુદય સાધવા, અશ્વમેધયાગ અવશ્ય કરવો. જેઈએ એમ શ્રૌતસૂત્રો અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાંથી જાણવા મળે છે.^૫ આ બધા ઉદ્દેશોને અનુલક્ષી વંદિક યુગમાં, ક્ષત્રિય રાજામહારાજાઓ ખાસ કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા હતા, જેની નોંધ બ્રાહ્મણગ્રંથો અને પુરાણોમાંથી મળી આવે છે. આ પરંપરા સતત ચાલુ રહેતાં, છેક ઇસ્વીસનના અરાદમા સૈકા સુધી ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં સેંકડો અશ્વમેધયાગો થતા હોવાનું ઐતિહાસિક ગ્રંથો, શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ અને તેવા પ્રાચીન અવશેષો દ્વારા જાણવા મળે છે.

ઐતિહાસિકતા

ભારતમાં અશ્વમેધયાગની પરંપરા ઈ. સ. પૂર્વેથી જીતરી આવેલી. તેમાં સૌથી પ્રથમ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૮માં મૌર્યવંશી છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથે ગાદી ઉપર આવ્યા પછી પાટલિપુત્રમાં અશ્વમેધયાગ કર્યો હોવાના ઉલ્લેખો મળ્યા છે.^૬ આ બૃહદ્રથ ભીરુ, અવિવેકી અને અનીતિમાન હોવાથી,

૧ અશ્વમેધપર્વ અ. ૭૧ થી ૮૬.

૨ રામાયણ બાલકાંડ અ. ૧૩-૧૪.

૩ ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૮-૧૧-૨૩; શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩-૧-૫; તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૩-૮-૬.

૪ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ પ્રકરણ ૩.

૫ સર્વાન્ કામાનાપ્ત્યન્તર્વા વિજિીવિજિગીષમઃણઃ સર્વા વ્યુદીર્ઘશિશ્યન્ત આશ્વમેધેન યજેત ॥

આશ્વલાયન શ્રૌતસૂત્ર ૧૦-૬-૧; ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૩૬;

અશ્વમેધો દિ રાજેન્દ્ર પાવનઃ સર્વપાપ્મનામ્ ।

તેજેદ્વા ત્વં વિપાપ્મા વૈ મવિતા નાત્ર સંશયઃ ॥

આશ્વમેધિકપર્વ, અ. ૭૧-૧૬.

૬ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૨, મૌર્યવંશ.

તેનો ગંગવંશીય સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર તેને મારી ગાદી ઉપર આવ્યો. તે બ્રાહ્મણ હતો, અને કર્મકાંડ ઉપર તેમ જ વૈદિકધર્મમાં પૂર્ણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હોવાથી તેણે ભારે દયદળપૂર્વક અશ્વમેધયાગ કરી સમ્રાટ પદવી ધારણ કરી હતી.

અયોધ્યાથી પ્રાપ્ત શુંગોના એક શિલાલેખમાં સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હોવાની નોંધ છે.^૧ કાન્યુર જિલ્લાના ડેરાપુર વિસ્તારમાં આવેલ લીલાભાગન ગામમાંથી એક યજ્ઞચૂપ મળ્યો છે. આ યજ્ઞચૂપ ઉપર અનેક પ્રાણીઓનાં તેમ જ વૈદિક દેવતાઓનાં ચિત્રો ક્ષેત્રમાં છે તેમ જ બ્રાહ્મી લિપિમાં એક લેખ ક્ષેત્રેલો છે, જેના ઉપરથી પુષ્યમિત્રે ખીજે અશ્વમેધ અહીં કર્યો હતો એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. પુષ્યમિત્રના અશ્વમેધમાં મહર્ષિ પતંજલિ વિદ્યમાન હતા તેવું પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ રિમથ અને ગોલ્ડસ્ટકરનું માનવું છે.^૨ તેણે ઘોડાની રક્ષા કરવા પોતાના કુમાર વસુમિત્રને સેનાપતિ તરીકે સૈન્ય લઈ મોકલ્યો હતો. આ યજ્ઞની કેટલીક ચર્ચા કવિકુલ્યુરુ કાલિદાસે પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં સુંદર રીતે કરી છે. તેણે બે અશ્વમેધ-યાગો કર્યાનો ઉલ્લેખ એક મંદિરના શિલાલેખમાંથી પણ મળ્યા છે.^૩ આથી સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે બે અશ્વમેધયાગો કરી લુપ્ત થયેલ શ્રીતયાગોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો.

વિ. સં. પૂર્વે પહેલા કે ખીજી શતકમાં મધ્યમિકા નગરીના રાજા સર્વતાતે પોતાની રાજધાનીમાં અશ્વમેધ કર્યો હતો એમ ઘોસંડીના શિલાલેખ દ્વારા જાણવા મળે છે.^૪ રાજસ્થાનમાં સુહાડા જિલ્લાના નંદસ ગામે આવેલ તલાવના કિનારા ઉપરથી એક ચૂપ મળ્યો છે, જે યજ્ઞચૂપ હોવાનું જણાય છે. તેમાંથી યજ્ઞ કરનારનું નામ સ્પષ્ટ જાણવા મળતું નથી.^૫

ઈ. સ.ની ચોથી શતાબ્દીમાં ગુપ્તવંશીય સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ આપવા આશ્વમેધિક સોનાના સિક્કા પડાવ્યા હતા. આ સિક્કામાં એક બાજુ યજ્ઞચૂપ, અને બીજી બાજુ મહાવેદીનું ચિત્ર ક્ષેત્રેલો તેના ઉપર અશ્વમેધપરાક્કમઃ એવા શબ્દો લખેલા મળ્યા છે.^૬ તેના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત ખીજા પણ અશ્વમેધયાગ કર્યો હોવાનું તેના સિક્કાઓ ઉપરથી જાણવા મળ્યું છે. તેના પુત્ર કુમારગુપ્તના ખીલસદમાંથી મળેલ શિલાલેખમાં તેના પિતામહ સમુદ્રગુપ્તે કરેલ અશ્વમેધની નોંધ છે.^૭ તેણે પણ પોતાની કુલપરંપરાનુસાર અશ્વમેધ કર્યો હતો એમ તેના સિક્કાઓ દ્વારા જાણી શકાય છે.^૮ બિહારમાંથી આ અંગેનો એક શિલાલેખ મળ્યો છે જેમાં તેણે મંત્રી દ્વારા યજ્ઞચૂપ સ્થાપ્યો હોવાની નોંધ છે.

૧ એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા, વો. ૨૦, પા. ૨૪.

૨ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ. ભા. ૨, ગંગવંશ.

૩ કોસજાધિપેન દ્વાવશ્વમેધયાગિનઃ સેનાપતેઃ પુષ્યમિત્રસ્ય શષ્ઠેન કૌશીસીપુત્રે.....સમરશી (હિન્દી માસિક), ૧૯૩૦ ઓક્ટોબર.

૪ રા. બ. ગૌરીશંકર હી. ઓઝા, રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ખં. ૪, અધ્યાય ૧૧.

૫ એજન.

૬ કેટલોગ ઓફ ધી કોઇન્સ ઓફ ધી ગુપ્ત ડીનેરેટીઝ.

૭ ગુપ્ત ઇન્ડીપ્ઝાન્સ, પા. ૪૩.

૮ કેટલોગ ઓફ ધી કોઇન્સ ઓફ ધી ગુપ્ત ડીનેરેટીઝ.

અશ્વમેધયાગના યુગે તો બુદ્ધાં બુદ્ધાં વૃક્ષોના બનાવવાનું સૂત્રકારોએ જણાવ્યું છે, પરંતુ અશ્વમેધ કરનારા રાજાઓ તેની સ્મૃતિમાં પાષાણના યુગે ભીમા કરતા હતા; જેમાં આ યજ્ઞની પ્રશસ્તિ પણ લખવામાં આવતી. મથુરા મ્યુઝિયમમાં મૂકેલ એક યજ્ઞપદ ઇસાપુર ગામમાંથી મળ્યો છે, જે કોઈ ગુપ્તકાલીન અશ્વમેધનો સ્મૃતિસ્તૂપ હોવાનું તેના લેખ ઉપરથી સમજાય છે. ભારશિવોએ વારાણસીમાં દસ અશ્વમેધો કર્યા હતા, જેના આધારે ત્યાં ગંગાજીના એક ઘાટ— ઓવારનું દશાશ્વમેધ ટ નામ વિખ્યાત બન્યું.^૧ આ હકીકત એક તામ્રશાસનમાંથી પણ પ્રાપ્ત થઈ છે.^૨ વાકાટક સમ્રાટ પ્રવરસેને ચાર અશ્વમેધયાગો કર્યા હોવાનું તેનો ઇતિહાસ કહે છે. આ ઉપરાંત તેણે વાજપેય તેમ જ બૃહસ્પતિસવ જેવા કેટલાયે શ્રૌતયાગો કર્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ ઇપકથી મળેલ તામ્રપત્રમાંથી મળે છે.^૩ સાતવાહનોએ બે અશ્વમેધયાગો કર્યા હતા એમ પુરાણોનાં વર્ણનો ઉપરથી જણાય છે. સિંહવર્માના પીઠીરથી મળેલ તામ્રપત્રમાં તેણે ઘણા અશ્વમેધયાગો કર્યા હોવાનું સ્પષ્ટ છે.^૪ આ સિવાય તે રાજાએ અગ્નિષ્ટોમ અને વાજપેય જેવા શ્રૌતયજ્ઞો કર્યાની નોંધ તેનાં બીજાં તામ્રપત્રોમાંથી પણ મળે છે.^૫ પારડીના એક તામ્રપત્રમાં એદી સં. ૨૭૦ (ઈ. સ. ૪૫૬-૫૭)માં ત્રૈકૂટક રાજા ધરસેને અશ્વમેધયાગ કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૬ આ જ પ્રમાણે અપરાન્ત પ્રદેશના રાજા ત્રૈકૂટક દલસેને અશ્વમેધયાગ કર્યો હતો. પલ્લવરાજા નંદવર્ધનના સેનાપતિ ઉદયચંદ્રે નૈષધના પૃથિવીવ્યાઘ્રને અશ્વમેધના ઘોડાની રક્ષા કરતાં હરાવ્યો હોવાનું જણવા મળે છે. આથી નંદિવર્ધને અશ્વમેધ કર્યો હોવાનું સૂચિત થાય છે.^૭ પલ્લવરાજા કુમારવિષ્ણુએ ઈ. સ. ૨૫૦-૨૬૦માં અશ્વમેધ કર્યો હતો,^૮ ત્યારબાદ તેના પુત્ર શિવસ્કંદવર્મને અગ્નિષ્ટોમ, વાજપેય તથા અશ્વમેધયાગ કર્યાની નોંધ તેના તામ્રપત્રમાં છે.^૯ આંધ્ર રાજાઓના નાના ઘાટમાંથી મળેલ શિલાલેખોમાં તેઓએ રાજસ્થ, બે અશ્વમેધો, ગર્ગપીરસી, ગવામયન અને આગિસાયન યજ્ઞો કર્યા હોવાનું જણાવેલ છે.^{૧૦} કલિંગના વિજયદેવ વર્મને અશ્વમેધયાગ કર્યો હતો જેની નોંધ પિટ્ટપુરના અભિલેખમાંથી મળે છે.^{૧૧} ઇક્ષ્વાકુવંશીય રાજા સીરીયાદુમ્બલ પ્રથમે ઈ. સ. ૨૨૦માં

૧ કે. પી. બચસ્વાલ: અંધકારયુગીન ભારત, પા. ૮.

૨ અષીગતભાગીરથી—અમલજલ: મૂર્ધાભિષિક્તાનામ્ દશાશ્વમેધ = અવશ્યયસ્નાનાનામ્-ભારશિવાનામ્ ॥ —ગુપ્ત ઇન્ડીયન્સ. બાય ફ્લીટ, પા. ૨૪૫-પા. ૨૩૬.

૩ અગ્નિષ્ટોમઆતોર્વામોઽથ્યપોડયાતિરાત્રવાજપેયબૃહસ્પતિસવસાષઃક્રશ્વતુરશ્વમેધયાજિન:

—ગુપ્ત ઇન્ડીયન્સ, નં. ૫૫.

૪ એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા વો. ૩, પા. ૧૬૨.

૫ એજન. વો. ૧, પા. ૨૦૫.

૬ એજન. વો. ૧૦, પા. ૫૩.

૭ એજન. વો. ૮, પા. ૨૭૩.

૮ અંધકારયુગીન ભારત, પા. ૪૧૨.

૯ એજન.

૧૦ એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા, વો. ૧૦, પા. ૬૩.

૧૧ અંધકારયુગીન ભારત, પા. ૨૭૮.

અશ્વમેધ કર્યો હોવાની હકીકત નાગાર્જુનકોંડામાંથી મળેલ શિલાલેખ ઉપરથી બહાર આવે છે.^૧ તે દેવસેનાની સ્કંદનો ઉપાસક હતો. ભાતમાં છેલ્લામાં છેલ્લો અશ્વમેધ સવાઈ જયસિંહે આમેરમાં કર્યો હતો. પરંતુ તેણે સમ્રાટ જેવી પદવી ધારણ કરી હોય તેમ જણાતું નથી.

આમ ભારતમાં બૌદ્ધયુગ પૂર્વેથી શ્રૌતયાગોની પરંપરા ઊતરી આવી હતી જેની સવિશેષ નોંધ બૌદ્ધસાહિત્યનાં કેટલાંયે સૂત્રો-સુતો, અને પિટકમાંથી મળે છે.^૨ જે કબૌદ્ધધર્મના પ્રચારથી થોડોક કાળ વૈદિક યાગો ઉપર લાજની શ્રદ્ધા ઓસરી ગઈ, પરંતુ શુંગોએ વૈદિક યાગોમાં ચૈતન્ય પ્રેરી, રાજસૂય, અશ્વમેધ વગેરે યાગોનો પ્રચાર ચાલુ કર્યો. ઈસ્વીસનની શરૂઆતથી સાતમા-આઠમા સૈકા સુધી તો વૈદિક યાગો સારાંયે ભારતમાં ઠેર ઠેર થવા લાગ્યા, અને વૈદિક યાગોનાં વિધિવિધાનો શહેરે શહેરમાં ચાલવા માંડ્યાં. ગુજરાતમાં વલભીના કેટલાક મૈત્રક રાજ્યોએ આ પરંપરાને અનુ-મોદતાં કેટલાંયે આહિતાગ્નિ બ્રાહ્મણોને આવા યાગો કરવા તેમ જ તેમનાં અગ્નિહોત્રો ચલાવવા કૂવા, જમીનો, ગામો, ઘરો, વગેરે આપ્યા હોવાનું તેમનાં દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે.^૩ જોકે હજુ સુધી ગુજરાતના કોઈ રાજ્યે અશ્વમેધયાગ કર્યો હોવાના ઉલ્લેખો મળ્યા નથી, પરંતુ આનર્તના પ્રાચીન મહાનગર આનંદપુર (હાલના વડનગર)માં તેમ જ ખીજાં કેટલાંક સ્થળોએ સોમ, વાજપેય, સૌત્રામણિ, વગેરે સોમસંસ્થાના આવા શ્રૌત યાગો કરવામાં આવેલા હોવાનું જણવા મળે છે.^૪ આચાર્ય હેમચંદ્ર પાટણનું આલંકારિક વર્ણન કરતાં પુરવર્ણન અધ્યાયમાં, અણુહિલપુર નગરનાં કેટલાંક ઘરોમાંથી, ‘વષટ્કાર,’ ‘શ્રોષટ,’ ‘યજ,’ ‘યેયજ્ઞવહે’ વગેરે વૈદિક યજ્ઞોના પારિભાષિક શબ્દો સાંભળવા મળતા હોવાનું જણાવ્યું છે,^૫ જે તે સમયમાં વૈદિક શ્રૌત યજ્ઞોની પરંપરા પ્રચલિત હોવાનું સૂચવે છે. આજના યુગમાં તો શ્રૌત યાગોની પરંપરા સદંતર લુપ્ત જ થઈ ગઈ છે એમ કહીશું તો અરથાને નહિ જણાય, કારણ આજે તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડ તો શું પણ સારાંયે ભારતમાંથી આવા યાગો કરનારા આહિતાગ્નિઓ આંગળીના વેઢા જેટલી સંખ્યામાં પણ નથી; તો રાજ્યોને કરવાના રાજસૂય તેમજ અશ્વમેધ યાગો માટે તો કહેવાનું જ શું? કેમકે તેવા યાગો પ્રમળ શક્તિશાળી મહારાજ્યો જ કરી શકતા. આજે રાજ્યોનું જ અસ્તિત્વ નથી. એટલે તેવી અપેક્ષા રાખવાનું કારણ નથી, પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આવા યાગો કેવી રીતે કરવામાં આવતા તેની સામાન્ય પર્યાલોચના રજૂ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, જેથી તે યાગ, તેની લવ્ધતા અને અટપટાં વિધિવિધાનોનાં પ્રાચીન રીતરિવાજોનો ખ્યાલ આવી શકે.

અશ્વમેધનું માહાત્મ્ય પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, કલ્પસૂત્રો અને ફલશ્રુતિઓમાં મુક્ત કંઠે ગવાયું છે. આથી સહજ જિજ્ઞાસા થાય કે જેનો ફળાદેશ સર્વોચ્ચ, અને સ્વર્ગના અધિપતિપદને પણ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો આ યાગ કેવી રીતે થતો હશે? લગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં વૈદિક યજ્ઞો ઉલ્લેખ કરતાં, ત્રૈવિદ્યો અને સોમપા-યજ્ઞ કરનારા સ્વર્ગમાં જઈ, યજ્ઞના ફળનો ઉપભોગ કર્યો બાદ, પુનઃ પૃથ્વી ઉપર

૧ એજન, પા. ૩૮૪-૮૫.

૨ પુરાતત્ત્વ, પુ. ૩, ધર્માનંદ કોસંખી: બુદ્ધિલીલાસારસંગ્રહ. બુદ્ધિસ્ત ઇન્ડીયા. બાય રાયડેવીડઝ.

૩ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા. ૨, પા. ૩૬૨.

૪ સુરથોત્સવ, કવિપ્રશસ્તિવર્ણન, સર્ગ, ૧૫.

૫ દ્વાયાશ્રયમહાકાવ્ય, સર્ગ ૧, શ્લો. ૪૪.

જન્મ ધાત્ર્ય કરતા હોવાનું સૂચવ્યું છે.^૧ વૈદિક સોમસંસ્થામાં અને અશ્વમેધ જેવા મહાયાગોમાં સોમયાગ એ તેની મુખ્ય પ્રકૃતિ હોય છે. અર્થાત્ આવા યાગોમાં સોમયાગ ખાસ કરીને કરવામાં આવે છે. આથી જ ગીતામાં સોમપાઃ સોમપાન કરનારા, અર્થાત્ વૈદિક હોમસંસ્થાના યાગો કરનારા, જેઓને સોમપાન અવશ્ય કરવું પડે છે તેની નોંધ લગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ લઈ તે બધા સ્વર્ગમાં જતા હોવાનું સૂચવ્યું છે. આમ અશ્વમેધયાગ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનો મહાયાગ હોઈ સો અશ્વમેધ દ્વારા ઈંદ્રનું પદ મેળવી શકાય છે. પુરાણોમાંથી એવી કેટલીયે આખ્યાયિકાઓ મળે છે, જેમાં સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનારા રાજાઓના યજ્ઞોમાં, ઈંદ્ર પોતાનું ઈંદ્રપદ જવાના લયથી વિદ્યો નાખે છે. આમ અશ્વમેધની મહત્તા શાસ્ત્રો-પુરાણોએ અવર્ણનીય રીતે રજૂ કરી છે.

સાહિત્ય

વૈદિક સાહિત્યમાં અશ્વમેધનું વિધિવિધાન, અને તેના વિધિનિષેધો રજૂ કરતું વિપુલ સાહિત્ય સંગ્રહાયું છે. શતપથબ્રાહ્મણ (૧૩-૧-૫), તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૩-૮-૯), શાંખાયન બ્રાહ્મણ, ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૮-૨૧-૨૩) અને આપસ્તંબ, આશ્વલાયન, કૃત્યાયન, બૌધાયન, લાટ્યાયન, શાંખાયન, લારદ્રાજ, વાધૂય, માનવ, વારાહ, કાંક, દ્રાહ્મણ, જૈમિનીય, વગેરે શ્રૌત સૂત્રોમાંથી અશ્વમેધયાગ સંબંધી અપૂર્વ હકીકતો મળે છે. આ સિવાય તૈત્તિરીયસંહિતા, મૈત્રાયણિસંહિતા, કાંકસંહિતા, ઋગ્વેદસંહિતા અને માધ્યંદિન શાખાની વાજસનેયિ સંહિતામાં તેનાં વિધિવિધાનો રજૂ કરેલાં છે, જેના આધારે અશ્વમેધયાગ અને તેની વિગતપૂર્ણ ક્રિયાઓ સમજી શકાય છે. પુરાણોમાંથી અશ્વમેધયાગો અનેક રાજાઓએ કર્યાની નોંધ કેટલાંક રથને લેવાઈ છે, પરંતુ તે યાગો કેવી રીતે કરવામાં આવતા તેની વ્યવસ્થિત માહિતી કોઈમાંથી મળી આવતી નથી. મહાભારતના અશ્વમેધિક પર્વમાં પાંડવોએ કરેલ અશ્વમેધની વિસ્તૃત ચર્ચા આપેલી છે. તેમાં અશ્વમેધના કેટલાક મહત્વના પ્રસંગો ચર્ચા હોઈ, કેટલીક વિગતો વિસ્તારથી આપી છે. આ સિવાય પાંડવોના અશ્વમેધ માટે ખીજે પણ જૈમિનિકૃત અશ્વમેધ નામનો ગ્રંથ છે, તેમાં અશ્વમેધ કેવી રીતે પાંડવોએ કર્યો હતો તેનું વિસ્તૃત વર્ણન હોવા છતાં, અશ્વમેધયાગના વિધિવિધાન માટે તો ફક્ત અલ્પ-સ્વલ્પ ઉલ્લેખો જ મળી આવે છે. ભારતના અનેક રાજામહારાજાઓએ પ્રાચીન કાળમાં અશ્વમેધ યાગો કર્યાની વિગતવાર નોંધ મળે છે, જેની લાંબી યાદી આગળ આપી ગયા છીએ. આ બધા યજ્ઞેન્દ્રોના અશ્વમેધોની નોંધ શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ અને સિક્કાઓ દ્વારા મળે છે, પરંતુ કોઈ રાજાએ તેની પદ્ધતિસર હકીકત રજૂ કરતો ગ્રંથ રચાવ્યો હોય તેમ જણાતું નથી. કૃષ્ણકવિએ “ધૃશ્વરવિલાસ” કાવ્યમાં સવાઈ જયસિંહે આમેરમાં કરેલ અશ્વમેધ યજ્ઞની હકીકત આપી છે, પરંતુ આ યજ્ઞનાં વિધિવિધાન માટે ખાસ હકીકતો ત્યાં આપવામાં આવી નથી.

શ્રૌતયાગોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા અને તેનાં વિધિવિધાનો પંડિતપ્રવર મહામહોપાધ્યાય શ્રી. પી. વી. કાણેએ તેમણે લખેલ મહાગ્રંથ “ધર્મશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ”માં આપેલાં છે.^૨ આ ઉપરાંત મહામહોપાધ્યાય શ્રી. ચિત્રસ્વામી શાસ્ત્રીએ પણ “યજ્ઞતત્ત્વપ્રકાશ”માં શ્રૌતયાગોનાં

૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, અ. ૯, શ્લોક ૨૦

૨ મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણે, હિરટરી ઍન્ડ ધર્મશાસ્ત્ર, વૅ. ૨, ભા. ૨, પા. ૧૨૨૮.

વિધિવત્ વર્ણનો આહુત્યમથો અને શ્રીતસૂત્રોનો મોગ સાધી રજૂ કર્યા છે.^૧ આ પ્રથોમાંથી અશ્વમેધયાગ સંબંધી પ્રાપ્ત હકીકતોના આધારે, અશ્વમેધયાગ અને તેનાં વિધિપૂર્વક વિધાનો અને રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. અશ્વમેધયાગ દ્વારા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવા છતાં, અશ્વમેધથી મનુષ્ય નિષ્પાપ-શુદ્ધ બની જીવનને કૃતાર્થ કરી શકે છે, પરંતુ તેમાં જણાવેલ દક્ષિણાદાનોની વિપુલતા વિચારતાં, સુવર્ણના પર્વતો હોય તોપણ તે કાર્ય માટે બીજા દ્રવ્યની અપેક્ષા રહે. તદુપરાંત હજારો ગામો, અને બીજાં ગામ, ઘર, પશુઓનાં દાનોની તો સંખ્યા જ હોતી નથી. પાંડવોના અશ્વમેધમાં યુધિષ્ઠિરે તે યજ્ઞના અધ્વર્યુ ભગવાન વેદવ્યાસને, પોતાનું રાજ્ય અને સર્વસ્વ આપી દીધું હતું.^૨ આશ્વલાયન ગૃહસૂત્રમાં આવી જ હકીકત નોંધતાં બ્રહ્મા, અધ્વર્યુ, હોતા અને ઉદ્ગાતા એ ચાર મુખ્ય ઋત્વિજોને તેમ જ તેમના સહાયક બીજા ચાર ચાર ઉપઋત્વિજોને, હજારો ગામો રાજ્યો દાનમાં આપાનું જણાવેલ છે. આ જ હકીકત કાલ્યાણે પણ આપી છે.^૩

ટૂંકમાં આવા મહાયાગો સમ્રાટ પદવી ધરાવનારા ચક્રવર્તી રાજ્યો જ કરી શકતા. બીજા સામાન્ય નાના રાજ્યો કે અધિરાજ્યોથી આવા મોટા યાગો કરવાનું બની શકતું નહિ. પાછળના યુગમાં અધિરાજ્યો પણ આવા યાગો વૈદિક ધર્મની ચુસ્તતાને લઈ કરવા લાગ્યા. તેઓએ લાખો રૂપિયા તથા સેંકડો સાર સુવર્ણનો વ્યય પોતાના યજ્ઞમાં કરેલો. આમ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો એ સહેલું કે સુગમ ન હતું. રાજ્યમહારાજ્યોને પણ પોતાની અંગત મિલકતનો મોટો ભાગ આવા યજ્ઞમાં ખર્ચો નાખવો પડતો. આથી જ લોકોમાં કોઈ મહાન કાર્ય કરવાના સૂચનરૂપે આજે પણ કહેવાય છે કે “તેણે શા મોટો અશોભન કર્યો ?” અર્થાત્ અશ્વમેધ જેવું શું મોટું કાર્ય કર્યું ? આમ અશ્વમેધની પ્રતિષ્ઠા રાજ્યમહારાજ્યો કે સમ્રાટથી માંડી સામાન્ય જનસમાજ સુધીમાં ભારે ગૌરવાન્વિત અને ભવ્ય હતી એમ સમજી શકાય છે.

અશ્વમેધયાગ

જ્યારે આજના જમાનામાં આવા યજ્ઞો હુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે ત્યારે પ્રાચીન કાળમાં તે કેવી રીતે થતા હશે ? તેવી જિજ્ઞાસા થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેથી હવે આપણે અશ્વમેધ યજ્ઞના વિધિવિધાન તરફ વળીશું. મુખ્યતઃ અશ્વમેધયજ્ઞ સાર્વભૌમ કે સામ્રાજ્યવાળો રાજ જ કરી શકે છે. જેને સર્વ મનેષિત કાર્યો પરિપૂર્ણ કરવાં હોય, સર્વ ઉપર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા હોય અને સર્વ રીતે પોતાનો અભ્યુદય સાધવો હોય, તેવા પ્રભાવશાળી રાજ્યો આવા યાગ અવશ્ય કરવો એમ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે.^૪ આ યાગ કાગણ, જ્યેષ્ઠ, કે અષાઢ સુદ ૮ કે ૯ થી શરૂ કરવાનો સૂત્ર-કારોએ આદેશ આપ્યો છે, જ્યારે કાલ્યાણ, લાટચાણ, અને આપસ્તંબ શ્રીતસૂત્રોમાં ચૈત્ર સુદી પૂનમથી તેનો પ્રારંભ કરવાનું સૂચવ્યું છે.^૫ ચાર જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ચાર અંજલિ અને ચાર

૧ ચક્ષતત્ત્વપ્રકાશ, પ્રકાશક રમાનાથ શાસ્ત્રી, સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, વારાણસી.

૨ મહાભારત અશ્વમેધ પર્વ, અ. ૮૯, ૮ થી ૧૦.

૩ (૧) આશ્વલાયન શ્રીતસૂત્ર, ૧૦-૧૦-૧૦.

(૨) કાલ્યાણ શ્રીતસૂત્ર, ૨૦-૪-૨૭-૨૮.

૪ આપસ્તંબ શ્રીતસૂત્ર, ૨૦-૧-૧; લાટચાણ શ્રીતસૂત્ર, ૯-૧૦-૧૭; આશ્વલાયન, ૧૦-૬-૧.

૫ કાલ્યાણ શ્રીતસૂત્ર, ૨૦-૧-૨-૩; લાટચાણ શ્રીતસૂત્ર, ૪-૬-૭.

મૂઠી ચોખ્ખા રાંધવામાં આવે છે. તેનું નામ ધ્રુવોદન. ચાર મુખ્ય ઋત્વિજ્ઞે આ ચારે પાત્રો લઈ તેમાંથી બે ઇંદ્રિયો (વિધિવત્ અગ્નિમાં હોમ) કરે છે. તે પૈકી એક અગ્નિમૂર્ધનવન, અને બીજી પૂષનને ઉદ્દેશી કરવામાં આવે છે. આ દિવસે યજ્ઞમાનને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. યજ્ઞમાન સૌ પ્રથમ કૌર કરાવી, નખ ઉતારાવી, દાંત બરોબર સાફ કરી સ્નાન કર્યા બાદ નવીન વસ્ત્રો, અલંકારો, સુવર્ણ નિષ્કના હાર તથા સુવર્ણનાં આભૂષણો ધારણ કરી મંડપમાં આવે છે. દીક્ષા આપી તેની ઇંદ્રિ કર્યા પછી, તેને “વાગ્યમન” અર્થાત્ બોલવાની બંધી હોય છે. તેની પાસે તેની ચાર રાણીઓ સ્નાન કરી વસ્ત્રો, અલંકારો તથા નિષ્કની માળાઓ પહેરી આવે છે. આ ચાર રાણીઓ પૈકી એક રાજમહિષી—મુખ્ય પટ્ટરાણી, બીજી રાજકન્યાઓ તથા રાજ્યોની સ્ત્રીઓ સાથે, બીજી રાજની ખાસ-માનીતી સ્ત્રી જેનું વૈદિક પરિમાણમાં નામ “વાવાતા” છે, તે ક્ષત્રિય કન્યાઓ સાથે, ત્રીજી “પરિવૃક્તિ” તે સૂતકન્યાઓ અગર તો ગ્રામીણ—ગામની મુખ્ય વ્યક્તિની સ્ત્રી સાથે અને ચોથી “પાલાગલી”—હલકી જાતની સ્ત્રીઓ તેમજ સરદારોની સ્ત્રીઓ સાથે લાં આવે છે. આ સિવાય લાં સંગ્રહીતારની સ્ત્રીઓ આવતી હોવાનો પણ નિર્દેશ છે. આ વખતે યજ્ઞમાન—રાજ અગ્નિશાળામાં ગાર્હપત્ય અગ્નિની પશ્ચિમે ઉત્તરાભિમુખે આસન નાખી બેસે છે.

અશ્વમેધનો અશ્વ કેવો જોઈએ, તેના માટે તેનાં યોગ્ય લક્ષણો શાસ્ત્રકારોએ આપ્યાં છે.^૧ આ ઘોડો સર્વાંગે શ્વેત, તેમાં કાળાં ટપકાં, અને પવનવેગી, અગર તેનો આગળનો ભાગ રક્ત, અને બાકીનો શ્વેત તેના વાળની લટો ભૂરા ઘેરા રંગની હોય છે. ચાર મુખ્ય ઋત્વિજ્ઞે, પ્રથમ આ અશ્વની પાસે ચારે દિશાઓમાં, ચારે બાજુ ઊંચા રહી, પવિત્ર જળથી અભિષેક કરે છે. તે વખતે આ ઋત્વિજ્ઞેની પાસે સેંકડો રાજકુમારો, રાજ્યો, ઉગ્રો (રાજ ન હોય તેવા ક્ષત્રિયો) સૂતલોડો, ગ્રામપાલકે—ગ્રામીણો, અને સેંકડો સરદારો—સંગ્રહીતારો ઊંચા રહે છે. આ વખતે બે દિવ્ય અને બે લૌકિક, એમ ચાર યજ્ઞ્યોવાળા શ્વાનને આયોગવ જાતિનો પુરુષ સીધ્રકના ડંડુકાથી મારી નાખે છે. પછી અશ્વને જલાશયમાં સ્નાન કરાવી લઈ જાય છે. તે વખતે પેલા કૂતરાના શબમાંથી બનાવેલ પાવો વગાડવામાં આવે છે. યજ્ઞિય ઘોડાને અગ્નિશાળામાં લાવી ઊભો રાખે છે, ત્યારે ઋત્વિજ્ઞે અગ્નિમાં હોમ કરે છે. આ વખતે દર્ભ કે મુંજના બાર યા તો તેર અરત્નીના ઋડાને ઘીથી પરિપ્લુત કરી, ધ્રુવોદનથી તેને અભિષિચિત્ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ બ્રહ્માની અનુગ્રાથી ઘોડાને બાંધવામાં આવે છે. તેના ઉપર મુખ્ય ઋત્વિજ્ઞે અભિષેક કરી મંત્રો બોલે છે. યજ્ઞમાન ઘોડાના કાનમાં કેટલીક સૂચનાઓ આપે છે. ત્યારબાદ તે ઘોડાને ચારે દિશામાં વિચરણ કરવા છૂટો મૂકવામાં આવે છે અને તેની રક્ષા કરવા સેંકડો રાજ્યો, રાજકુમારો, સરદારો અને ચાર હજાર રક્ષકો તેની પાછળ રહે છે. યજ્ઞમાન પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે, “હે ભગવન્, આ ઘોડાનું તેમજ તેના રક્ષકોનું આપ રક્ષણ કરજો.”^૨ આ રક્ષકો બખ્તર પહેરી ઢાલ, તલવાર, ધનુષ, બાણ લઈ ઘોડાની પાછળ જાય છે, અને તેનું રક્ષણ કરે છે. તેને કોઈ ઘોડો પાસે કે જળની અંદર જવા દેવામાં આવતો નથી. રક્ષકોની સાથે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ હોય છે. આ અશ્વને છૂટો મૂકવા અગાઉ ચંત્રી પૂર્ણિમાએ “સંગ્રહણી” નામની ઇંદ્રિ, વૈશાખની પૂર્ણિમાએ પ્રજપતિ દૈવત પાશુકયાગ અને અમાવાસ્યાએ દર્શિંદ્રિ કરવામાં આવે છે.

૧ શ.૧૫.૧.૧.૧, ૧૩-૪-૨-૪; કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર, ૨૦-૨-૨૬-૩૫; લ.ટયાયન, ૯-૪.

૨ વાજસનેયી સંહિતા, ૨૨-૧૯; તૈત્તિરીય સંહિતા, ૭-૧-૧૨-૧.

આ ઘોડો એક વર્ષ પર્વત કરે છે. તે દરમિયાન રાજ યજ્ઞનો મુખ્ય યજ્ઞમાન હોઈ આ અગ્નિશાળામાં દરરોજ સવાર, મધ્યાહ્ન અને સાંચાં અનુક્રમે સત્યપ્રસવ, પ્રસવિતર, અને આસવિતર નામની ઇષ્ટિઓ મુખ્ય ઋત્વિજ્ઞે દ્વારા કરે છે. આ ઇષ્ટિયાગમાં પ્રયાજ્ય હોમ વખતે એક બ્રાહ્મણ વીણા લઈ કેટલીક ગાથાઓ ગાય છે જેમાં રાજને આવા યજ્ઞ માટે આવાહન કરી, તેને આ મહાયાગ કરવા બિરદાવવામાં આવે છે. આમ ત્રણે ઇષ્ટિઓ વખતે ગાન થાય છે. અધ્વર્યુ સોનાના સિંહાસન ઉપર બેસી હોતાને “પરિપ્લવ”નો આદેશ આપે છે, તેથી હોતા આહવનીયની દક્ષિણે સોનાના આસન ઉપર બેસી, રાજ, તેના પુત્રો, મંત્રીઓ, સરદારો વગેરે સમક્ષ રાજ્યે કરેલ સત્કર્મો અને યુદ્ધોમાં મેળવેલ વિજયોનાં ગુણગાન કરે છે, જેનું નામ “પરિપ્લવ”. આ યજ્ઞનું કાર્ય ચાલે ત્યાં સુધી રાજ દીક્ષિત હોવાથી તેનું રાજકાર્ય અધ્વર્યુ ચલાવે છે. તે જ રાજ કહેવાય છે. દીક્ષાને વખતે તે રાજ મંત્રીમંડળ સમક્ષ ઉદ્ઘોષણ કરે છે કે “હે સરદારો અને બ્રાહ્મણો, આજથી અધ્વર્યુ તમારા રાજ છે. તમે તેને રાજ તરીકે માનો અને સન્માનો.” આ પરિપ્લવ-સભા દરરોજ થાય છે જેમાં રાજના પૂર્વજોએ કરેલ સત્કાર્યોની પ્રશંસા મુખ્ય હોય છે.

પરિપ્લવમાં દસ દસ દિવસે નવીન આખ્યાનો-ઉપાખ્યાનોની ચર્ચા ચાલે છે. આમ એક વર્ષ સુધી આ યાગ અને પરિપ્લવ થાય છે. પ્રથમ દિવસે હોતા મનુવૈવસ્વતની કથા સંભળાવી, તેની પ્રજા એવા મનુષ્યોએ અગ્નિહોત્રાદિ કાર્યો ચાલુ કર્યાની હકીકત કહે છે અને મંત્રો ભણે છે. બીજા દિવસે યમ વૈવસ્વતના પુત્રની તથા તેની પ્રજા એવા પિતૃઓની કથા કહે છે. તે વખતે યજ્ઞશાખાના મંત્રો બોલાય છે. ત્રીજા દિવસે વરુણ અને ગંધર્વોની હકીકત કહેવામાં આવે છે. ચારે અથર્વવેદની ઋચાઓ શાંતિપુષ્ટિ તથા રોગપીડાની નિવૃત્તિ માટે બોલાય છે. તેમની પ્રજા સુંદર યુવાન પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ. ચોથા દિવસે સોમરાજ અંગે વ્યાખ્યાન થાય છે, અપ્સરાઓ અને યુવાન સ્ત્રીઓ તેમની પ્રજા મનાય છે. આ વખતે આંગિરસવેદની, મંતરજંતર તથા જાદુ ટાણુની કેટલીક ઋચાઓ બોલાય છે. પાંચમા દિવસે આર્જુનકાંડવેય અને નાગો, તથા નાગોના વિવેનો પ્રતિકાર કરવાની વિદ્યા જાણવાવાળા મહર્ષિઓની કથા ચાલે છે. છઠ્ઠા દિવસે કુબેર-વૈશ્રવણની વાર્તા કહેવામાં આવતી હોઈ, તેની પ્રજા રાક્ષસો તથા પિશાચો હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. સાતમા દિવસે અસેતધન્વન્ તથા તેની પ્રજા અસુરોની કથા. આઠમા દિવસે માતસ્યસામદ, તેની પ્રજા પશુઓ, પુંજિષ્ઠો. મતસ્યપ્રદેશની કેટલીક લોકકથાઓ પણ કહેવાય છે. નવમા દિવસે તાર્ક્ય, વિપશ્ચિત્તના પુત્ર, તેની પ્રજા પક્ષીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, સંન્યાસી અને ઇતિહાસવેદમાંથી ઇતિહાસકથાઓ પણ કહેવાય છે. દસમા દિવસે ધર્મ-ઇન્દ્ર અને તેમની પ્રજા ઔત્રિય બ્રાહ્મણો તથા સત્પુરુષો. આ વખતે સામવેદમાંથી કેટલીક ઋચાઓ ગવાય છે. દરરોજ ચાર હોમદ્રવ્યો:-પુરોડાશો, ચરુ વગેરેની વાત થાય છે, જે આહવનીય કુંડમાં તૈયાર થાય છે અને જેને ધૃતિ કહે છે, તે વડે પ્રથમ દિવસે દક્ષિણાગ્નિકુંડમાં “હિકારાય સ્વાહા” મંત્ર દ્વારા હોમ થાય છે. આમ ઘોડો પાછો ન આવે ત્યાં સુધી એક વર્ષ પર્વત દરરોજ, રોજની ત્રણ સાવિત્રીષ્ટિ, ગાન, પરિપ્લવ, વિજ્ઞ-ક્રમણસંતાવાળો હોમ અને ધૃતિ વગેરે ચાલુ રહે છે. દરરોજ ચાર મુખ્ય ઋત્વિજ્ઞે તથા ઉપ-ઋત્વિજ્ઞેને પુષ્કળ દક્ષિણા તથા ગાયો આપવામાં આવે છે.

યજ્ઞના ઘોડાને કોઈ રોકી શકતું નથી, બાંધી શકતું નથી. કદાચ કોઈ રાજ તેને બાંધે તો તેનું રક્ષક સૈન્ય અને સેનાપતિઓ તે રાજ સાથે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવી, ઘોડાને મુક્ત કરે. ૨

કરે છે. જ્યાં સુધી ઘોડો પાછો ન આવે ત્યાં સુધી તે યાગ થઈ શકતો નથી. આ ઘોડો મરી જાય અગર રોગથી પીડાય તો આ યાગ કરવાનો નિષેધ કરેલ છે. યજ્ઞિય અશ્વ પાછો આવે ત્યારે આહવનીય અગ્નિમાં વિચિત્ર પ્રકારના હોમ કરવાનું સૂચ્યું છે. તે જ પ્રમાણે મુખ, દાંત અને હાથ જેવાં ઘોડાનાં વિવિધ અંગો તથા તેનાં ગમન (ચાલવું), ધાવન (દોડવું), કંદન (ખોખારવું), હ્રેષણ (હેખારવ), શયન (સૂવું), અવધ્રાણ (સૂઘવું) વગેરે વિવિધ આચરણો માટે પણ હોમ કરવો પડે છે.

આ યાગમાં ત્રણ દિવસનો સુત્યાવિધિ થાય છે. પ્રથમ દિવસના કાર્યમાં કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ હોતો નથી. બીજા દિવસે બહિષ્પવમાન માટે ઉદ્દગીથ તરીકે મુખ્ય અશ્વને કલ્પી તેની પાસે એક ઘોડી પણ લાવવામાં આવે છે. આ ઘોડીને જોઈ અશ્વ જે શબ્દો વડે હેખારવ કરે તે જ ઉદ્દગીથ. ત્યારબાદ આ યાગમાં થતા પાશુક યાગો કરવામાં આવે છે.

આ યાગમાં કુલ ૨૧ યૂપો, ૨૧ અરભી લાંબા બનાવી વેદીની ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ પર્વત બિલા કરવામાં આવે છે. આમાં ૧૨ દીક્ષા, ૧૨ ઉપસદ, અને ત્રણ સુત્યાદિન હોય છે. દીક્ષા લીધા પછી યજમાન પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરે છે. અંતમાં અવભૃથસ્નાન સમયે ઉદ્વસનીયા, અને અનુગ્રધ્યા ઇષ્ટિઓ પ્રગ્નપતિ સાથે કરવી પડે છે. આહવનીય અગ્નિ પાસે જે યૂપ બિભો કરવામાં આવે તે મધ્યમ. તે મુખ્ય યૂપ રજ્જુદાલવૃક્ષનો બનાવવામાં આવે છે. તે સ્તંભે જ યજ્ઞનો અશ્વ બાંધવો પડે છે. તેની ઉત્તર દક્ષિણ બે બાજુ દેવદારના યૂપો બિભા કરે છે. આ સિવાય ઉત્તર દક્ષિણ દિશાઓમાં ત્રણ ત્રણ એટલે ૬ બિલીના, તે જ પ્રમાણે ૬ ખેરના અને ૬ ખાખરાના આમ ૨૧ યૂપો આ યાગમાં બિભા કરી, તે સ્તંભોએ સેંકડો પશુઓ, આ યાગમાં ઇષ્ટિપ્રયોગો માટે લાવી બાંધવા પડે છે. આ બધા ગ્રામ્ય પશુઓની કુલ સંખ્યા ૩૮૦ની હોય છે, જ્યારે તૈત્તીરીય શાખા અને માધ્યંદિન શાખામાં ૩૬૦ની સંખ્યા જણાવી છે. આમાં ગ્રામ્ય પશુઓની સાથે, જળચર જીવો-માછલા દેડકાં તેમ જ રથગચ્છર પશુપક્ષીઓ પણ હોય છે.

આ યાગમાં સૌથી વિશિષ્ટ વિધિ ત્રણ દિવસમાં થાય છે. આ ઘોડાને આખા શરીરે રશના-એક દર્ભનું દોરકું-વીંટવામાં આવે છે. તેમાં જુદા જુદા દેવતાઓની કલ્પના કરી વિભાગ પાડે છે. લગાટમાં અગ્નિ, પાછળના ભાગમાં પૂષ્ણ ઉપરના ભાગમાં અન્દ્ર અને પૂષ્ણ, તેની બંને બાજુ અગ્નિ અને કૃષ્ણગ્રીવ, જંઘા ઉપર ત્વષ્ટાઓ, પાછળની બંને બાજુ બાર્હસ્પતિ-બૃહસ્પતિ, પેટે-નીચેના ભાગે ધાતા, પૂછડા પાસે ર્ષવેત અજ, દક્ષિણ બાજુ સૂર્યદેવતા રવરૂપે કૃષ્ણ વર્ણવાળો અજ, કમ્પી બાજુ યમદેવતા સ્વરૂપે કૃષ્ણ વર્ણવાળો અજ, આમ વિવિધ દેવતાઓ આ ઘોડાના શરીરમાં કલ્પવાનો વિધિ જણાવેલ છે. અશ્વમેધ યાગમાં મુખ્ય ચિતિ-વેદી સુપર્ણ-ગરુડના આકારની બનાવવામાં આસ ઉલ્લેખ છે. યજ્ઞશાળામાંથી ચાર ઘોડાનો એક સ્થ તૈયાર કરી તેને અશ્વમેધના ઘોડા સાથે બીજા ત્રણ ઘોડા લાવી જોડવામાં આવે છે. યજમાન, અર્ચુ વગેરે તેમાં બેસી તીર્થ ઉપર જાય છે. ત્યાં ઘોડાને વિધિવત્ સ્થાન કરાવી, પાછો યજ્ઞશાળામાં લાવે છે. તે વખતે રાજ-મહિષી અને બીજા રાણીઓ ઘોડાના શરીરે અગ્રભાગે, મધ્યમાં અને પાછળની બાજુ અનુક્રમે મંત્રપાત્રો યોગ્ય છે. ઘોડાના માથા ઉપર ૧૦૧ નિષ્કવાળી માળા પહેરાવે છે. ત્યાં યૂપ પાસે હોતા

અને બ્રહ્મા વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે. તેમાં હોતા પૂછે છે, “દ્રાણુ ફરે છે ?”, “વિશ્વમાં પ્રથમ દ્રાણુ ?” વગેરે. આ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર બ્રહ્મા આપે છે. પછી ઘોડાની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

ઘોડાનું સંસ્થપન કરવા પ્રથમ ધીથી ભીંજવેલ કાંબળને જમીન ઉપર પથરી, તેના ઉપર ચામડાનું આચ્છાદન અને તેના ઉપર સુવર્ણનું ફલક—પતરું ગોઠવી, તેના ઉપર આ ઘોડાને પૂર્વ બાજુ માથું રાખી સુવાડે છે. ત્યારપછી તેનું સંસ્થપન કરવાની ક્રિયા થાય છે. આથી અશ્વના પ્રાણ નીકળી જાય છે. ત્યાં રાજની ત્રણ મહિષીઓ—રાજમહિષી, વાવાતા અને પરિવૃક્તિ ઘોડાના શયની અવગીસવગી પ્રદક્ષિણાઓ “ગણાનાં ત્વા” મંત્રના પદથી ત્રણ ત્રણ વાર કરે છે. રાજમહિષી મૃત અશ્વ પાસે સૂઈ રહે છે, જે વખતે અધ્વર્યુ, હોતા વગેરે તેને અપશબ્દોથી સંબોધે છે. આ નિધિમાં રાજકન્યાઓ, રાજની બીજી રાણીઓ, બ્રહ્મા વગેરે ઋત્વિજો અને સરદારો પણ ભાગ લેતા હોવાનું કાલ્યાણન કહે છે.^૧ ત્યારબાદ સુવર્ણ, રજત અને લોહાનાં આયુધો, ઉપકરણો, તેમજ સૂચિ—સોયો—ત્રેડે, ઘોડાનો ચંદ્ર નામનો મેદ ઉતારે છે. આ ઘોડાને વપા હોતી નથી છતાં તેવી કલ્પના કરી, તેના મેદનું શ્રવણ કરી, આશ્રવણ-પ્રત્યાશ્રવણના વિધિવિધાન દ્વારા પ્રજપતિ દેવતાને ઉદ્દેશી હોમ કરે છે. તેની મુખ્ય ૩૪ આહુતિઓ આપવામાં આવતી હોવાનું ઋગ્વેદમાં જણાવ્યું છે. કટકાક ગ્રંથકારો આ વખતે અન્નમાંસથી ૨૬ આહુતિઓ આપવાનું સૂચવે છે. હોમ વખતે આદિત્ય, ત્રિત, અને યમને ઉદ્દેશી આગુવાજ્યા અને વષ્ટકાર સાથે હોમ કરવામાં આવે છે. અશ્વનું લેહિત—રક્ત સ્વિષ્ટકૃત માટે લઈ, પ્રજપતિદેવતવાળા છ હોમ કરવાનું વિધાન છે.

યજ્ઞના મુખ્ય યજમાન રાજ વ્યાઘ્રયર્મ ઉપર બેસે છે. ત્યારે તેના માથા ઉપર સુવર્ણના સેંકડો નિષ્ક ચોડેલું બળદનું ચામડું ધરી રાખવામાં આવે છે અને ઋત્વિજો અભિષેક-મંત્રો બોલી પવિત્ર જળ વડે અભિર્ષિયન કરે છે. પછી બધા પશુઓનાં સંસ્થપન તથા તે પશુઓના હોમ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે અધ્વર્યુ કરે છે, જેની સંજ્ઞા “મહિમન” છે. ત્યારબાદ મધુ, માધવ વગેરે બાર મહિનાઓને ઉદ્દેશી હોમ કરી અંતમાં અવભૃથેષ્ટિ કરવામાં આવે છે. સ્વિષ્ટકૃત હોમસમયે ગોમૃગ, અશ્વશક્ક (લિંગ), તથા અન્ય ચરુની આહુતિઓ આપી પત્નીસંયાજ યાગ કરતાં આ યાગની પરિપૂર્ણતા કરે છે. ત્યારબાદ બીજા દિવસે સર્વસ્તોમ, અતિરાત્ર, અને સોમયાગો કરવાના હોય છે. તેમાં પણ અનેક પશુઓને લાવી તેનું સંસ્થપન કરી, વૈદિક ઋચાઓ વડે હોમ કરવો પડે છે. અંતમાં અવભૃથસ્નાનનો પરમપવિત્ર વિધિ થાય છે, જેથી યજ્ઞ કરનાર રાજ મહાપાતકોમાંથી મુક્ત બની, પવિત્ર દેવવત્-ઈંદ્ર જેવો બને છે. અન્તમાં એક એવો વિચિત્ર વિધિ કરવામાં આવે છે કે જેમાં મનુષ્યના માથા ઉપર હોમ કરવામાં આવે છે. તેમાં ઐત્રિગોત્રવાળો, મઃથામાં ટાલ હોય તેવો, શરીર ઉપર વધુ પ્રસ્વેદ થતો હોય તેવો, શ્વેતકુટ્ટી અને પીળી આંખોવાળો મનુષ્ય શોધી લાવી, તેના માથામાં વરુણને ઉદ્દેશી “જુંબકાય સ્વાહા” મંત્રથી હોમ કરાય છે અને પછી તે જળમાં ડૂબકી મારી બહાર આવે છે. આ મનુષ્યને સેંકડો સુવર્ણ (એક જાતના સિક્કા) આપવાનું જણાવેલ છે. અંતે ત્રિધાતવીય ઇષ્ટિ વડે અશ્વમેધને સમાપ્ત કરતાં, તે રાજ ગામો, ઘરો, જમીનો અને હજારો ગાયોનાં દાનો આપી કૃતાર્થતા અનુભવે છે.

ઉપસંહાર

આ એક દિવ્ય અને અવર્ણનીય પ્રસંગોવાળો મહાયાગ છે, જેમાં દેટલીયે અટપટી વિધિ અને ક્રિયાઓ કરવી પડે છે. વેદશાસ્ત્ર અને મીમાંસાના આરૂઢ વિદ્વાનો જ આવા યાગો કરાવી શકે છે. જો કે આજે સેંકડો વર્ષોથી આ યાગ લુપ્ત થઈ ગયો છે, છતાં ઈ. સ. પૂર્વેથી પંદરમા શતક સુધી, એક યા બીજી રીતે ભારતમાં અશ્વમેધ યાગો થયા છે, જેની લાંબી સૂચી આગળ આપી ગયા છીએ. આજે તો હિંસામૂલક અવા યાગો પ્રત્યે ઘૃણા કે તિરસ્કાર થાય, પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં યજ્ઞય હિંસાને પાપમૂલક હિંસા માનવામાં આવતી નહીં હોવાથી, સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે, યા તો મહાપાપોથી શુદ્ધ તથા પવિત્ર બનવા માટે, આવા યાગો રાજાઓ કરતા, અને સમ્રાટ કે ચક્રવર્તીનું પદ યાગ દ્વારા જ ધરણ કરતા. આજે આ યાગનું મહત્ત્વ દાન-પુણ્યની કે પુરાણોની ફલશ્રુતિ પૂરતું જ અસ્તિત્વમાં છે; પરંતુ પ્રાચીન યુગમાં તે કેવી રીતે કરવામાં આવતો તેની ઝાંખી અને આ લેખ દ્વારા કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વેદક યાગો અને તેની પરિભાષાથી અજ્ઞાત અનેક જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનોને આમાંથી પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિનાં અવર્ણનીય પરિબળો જાણવા મળશે એમાં શક નથી.

શ્રીકૃષ્ણનું વિદ્યાર્જન અને દ્વારકાગમન

ઉપેન્દ્રરાય જ. સાંડસરા

(૧) વિદ્યાર્જન

શ્રીકૃષ્ણને ક્યારે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો, તેમણે ક્યારે અને ક્યાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો અને અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને ક્યારે સ્નાતક થયા તે વિશે મહાભારત મૌન છે. ‘હરિવંશ’ પ્રમાણે કંસની ઉત્તરક્રિયા કર્યા પછી, થોડા વખતે બંને ભાઈ, શ્રીકૃષ્ણ-બલરામ, અવન્તિનિવાસી કાશીના સાન્દીપનિને ત્યાં અભ્યાસ માટે ગયા. એ સમયે તેમની ‘યુવાવસ્થાની શરૂઆત હતી.’ (આશરે પંદર વર્ષની ઉંમર માની શકાય). બંને ભાઈ નમ્ર અને શ્રુતિધર (= એકવાર સાંભળેલું યાદ રહે તેવી તીવ્ર સ્મરણશક્તિવાળા) હતા. તેથી ૬૪ રાત્રિદિવસમાં^૧ અંગોસહિત વેદો, ચાર પાદવાળા ધનુર્વેદ—દીક્ષા, સંગ્રહ, સિદ્ધિ અને પ્રયોગ એમ ચાર પાદ, અને અનેક શાસ્ત્રોતું સરહસ્ય જ્ઞાન તેઓએ મેળવી લીધું (‘હરિવંશ’ ૨-૩૩-૧ થી ૮; વિષ્ણુ ૫-૨૧-૧૮ થી; ‘ભાગવત’ ૧૦-૪૫-૨૪ થી). પુરાણોની કથા આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ગુરુદક્ષિણામાં શ્રીકૃષ્ણે, સમુદ્રમાં ડૂબીને મરી ગયેલો ગુરુપુત્ર પાછો લાવી આપ્યો. ગુરુપુત્રને લેવા જતા સમુદ્રમાં પગચઘન રાક્ષસને મારીને જનાર્દન વિષ્ણુ પાગચઘન્ય શંખ લાવ્યા. (‘હરિવંશ’ ૨-૩૩-૯ થી ૧૭; ‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૫-૨૧-૨૪ થી; ‘ભાગવત’ ૧૦-૪૫-૩૭ થી). મહાભારત ગુરુદક્ષિણાની હરીકત દર્શાવતા વિના આ પ્રસંગનો નિર્દેશ કરે છે. “પાતાળમાં વસનાર પગચઘનને યુદ્ધમાં હણીને હૃષીકેશે દિવ્ય પાગચઘન્ય શંખ પ્રાપ્ત કર્યો છે”^૨ (૭-૧૦-૨૦).

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઋષિ ઘોર આશ્ગિરસે કૃષ્ણ દેવકીપુત્રને, મનુષ્યનું જીવન એ યશ છે, એવું યશનું હાર્દ સમજવું હતું. એથી એમની પિપાસા-તૃષ્ણા દૂર થઈ હતી (છાં. ઉ. ૩-૧૭-૧ થી ૭).^૩ તે પછી અંતકાળે ત્રણ મંત્ર જપવા કહ્યું : (૧) તું અક્ષિત અર્થાત અવિનાશી છે. (૨) તું અચ્યુત છે. (૩) તું અતિસૂક્ષ્મ પ્રાણ છે.^૪ એ મંત્રોને માટે પ્રમાણરૂપે બે ઋચાઓ પણ કહી.

૧ ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’માં વેદો, રાજનીતિ, ધનુર્વેદ વગેરે ઉપરાંત ૬૪ અહોરાત્રમાં ૬૪ કળા શીખ્યાનો ઉલ્લેખ છે (૧૦-૪૫-૩૬). તે સાથે સરં મહાભારતમાં ગાઝ્યવચન, “(શિવે) પ્રસન્ન થઈને ૬૪ અકગંવાળા કાળનું અદ્ભુત જ્ઞાન મને આપ્યું હતું” (૧૩-૬૮-૨૫). એના પાઠાંતરમાં ‘૬૪ કળાનું અદ્ભુત જ્ઞાન’ એ પ્રમાણે છે. આ વિગત કેટલીક વિદ્યાઓના ૬૪ વિભાગો હતા એવી માન્યતા દર્શાવે છે.

૨ આમ શ્રીકૃષ્ણને ગણનાપાત્ર અને મજબૂત, પ્રથમ આયુધ હવે પ્રાપ્ત થયું.

૩ અંકગિરસ કે આશ્ગિરસ એ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ કુટુંબનું નામ છે. મ. ભા.માં અગ્નિપુત્ર અશ્ગિરના આઠ પુત્રો—ગૃહસ્થપતિ, ઉત્તથ્ય, વયસ્ય, શાન્તિ, દ્યૌર, વિરૂપ, સંવર્ત અને સુધન્વા—માં ઘોર આશ્ગિરસ નામ મળે છે (મ. ભા. ૧૩-૮૫-૩૯). એ જ પ્રમાણે અગ્નિપુત્ર કવિના (જે કે બ્રહ્માએ પુત્ર તરીકે સ્વીકારેલ હોઈ તેમને ‘બ્રાહ્મણ’ પણ કહ્યા છે) આઠ પુત્રોમાં એકનું નામ ‘વિષ્ણુ’ છે તે ધ્યાન ખેંચે છે. આ કવિ અને તેના પુત્રો પણ આશ્ગિરસ છે (મ. ભા. ૧૩-૮૫-૪૦ થી ૪૫).

૪ (૬) નંદતદ્ ઘોર આશ્ગિરસઃ કૃણાય દેવસીમુત્રયોજ્જવોવાત્રપિપાસ પથ સ વખૂવ સોઽન્તેભ્યાનેતદ્-જયં પ્રતિપથેત. ક્ષિતમસ્યચ્યુતમસિ પ્રાણસ ક્ષિતમસાતિ તન્નૈતે દે ઋચા ભવતઃ ॥ છાં. ઉ. ૩-૧૭-૬.

આદિપ્રત્નરય રેતસઃ ।^૧ ઉદ્વયં તમસસ્પરિ જ્યોતિઃ પદ્યન્ત ઉત્તરં^૨ સ્વઃ પદ્યન્ત ઉત્તરં દેવં દેવતા સૂર્યમગ્ન્યમ્ જ્યોતિરુત્તમમિતિ જ્યોતિરુત્તમમિતિ ॥^૩

“જગતના કાઃણરૂપ પ્રકાશને (જ્ઞાની) પોતાના હૃદયમાં જુએ છે. અંધકાર—અજ્ઞાનરૂપ તમસને દૂર કરીને ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિને જોતાં, એ જ્યોતિ પોતાના આત્માની જ છે એમ જોતાં (અર્થાત્ અનુભવતાં) અમે ‘અહો કેવું ઉત્તમ તેજ ! કેવું ઉત્તમ તેજ ! એમ ખોલતાં દેવોમાં શ્રેષ્ઠ (જ્યોતિરૂપ) સૂર્યને પામ્યા” (છાં. ઉ. ૩-૧૭૦૭).

આ બીજરૂપ ઉપદેશને ગીતાના ઉપદેશ સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડશે કે એ બે વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય છે.

અર્થર્થજ્ઞો અને અર્જુનરસો કે આર્જુનરસો-અર્થર્થર્જુનરસો અર્થર્થવેદના દ્રષ્ટા તથા પુરસ્કર્તા છે. (મ. ભા. અર્થર્થર્જુનરસ એ એક જ નામ પણ આ બંને માટે પ્રયોજે છે. જુઓ આરણ્યક અ. ૨૧૨, ઉદ્યોગ. ૧૮-૬, ૭; કર્ણ. ૨૪-૮૦ વગેરે).

શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તરજીવનમાં બતાવેલાં કેટલાંક યોગૈશ્વર્યો—આસ કરીને કૌરવસભામાં પ્રકટ કરેલું વિશ્વરૂપ જોતાં (ઉદ્યોગ. અ. ૧-૯. ગીતાના અગીઆરમા અધ્યાયમાં આવતું વિશ્વરૂપ એ ઉત્કૃષ્ટ દર્શન છે. અહીં તેનો નિર્દેશ નથી.) અર્જુનરસો સાથેનો તેમનો ગાઢ સંબંધ વર્તાય છે. ભારતીય ફિલસફીના ઉપકાળે રચાયેલો અર્થર્થવેદ, માયા-મન્દ્રગલની સાથે ‘જ્ઞાન’ની જ્ઞાન તરીકેની ગૂઢ શક્તિ ઉપર ભાર મૂકે છે. (જુઓ ‘અર્થર્થવેદ’ ૮-૧૦; ૨-૧-૨; ૧૦-૨-૨૯, ૩૦; ૧૦-૮-૪૪ ઇત્યાદિ). આ વિચાર પાછળથી બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને ઉપનિષદોમાં ખૂબ વિકસ્યો છે. આ સિદ્ધાન્તનો અતિરેક અકર્મણ્યતા જન્માવે. શ્રીકૃષ્ણે તેમાં રહેલું આ ભયસ્થાન એટલે કે અકર્મણ્યતા દૂર કરી, જ્ઞાન અને કર્મ-નિષ્કામ કર્મયોગની શાસ્ત્રીય પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

*

*

*

પાંડવોના રાજસૂયમાં શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમ અર્ધ્ય-સત્કાર આપ્યા પછી તેમના ગુણ વર્ણવતાં પિતામહ ભીષ્મે કહ્યું હતું : “ દિગ્ગેમાં જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ક્ષત્રિયોમાં અધિક બળવાન પૂજ્ય છે. પૂજનીય ગોવિન્દમાં આ બંને હેતુ રહેલા છે. વેદવેદાંગોનું વિજ્ઞાન-સૈદ્ધાન્તિક અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન—તથા અમાપ બળ, આ બંનેમાં મનુષ્યલોકમાં બીજો કોણ કેશવથી શ્રેષ્ઠ છે ?... હૃષીકેશમાં ઋત્વિજ્ઞ, ગુરુ, વેવાર્ધ, સ્નાતક, નૃપતિ અને પ્રિય-મિત્ર આ સર્વ (પૂજવા યોગ્ય ગુણો) છે, માટે અમે તે અચ્યુતનું પૂજન કર્યું છે. (૨-૩૫-૧૭ થી ૨૧).

આ અવતરણ શ્રીકૃષ્ણને ઋત્વિજ્ઞ, આચાર્ય અને સ્નાતક એમ વિદ્યાપ્રીય ત્રિવિધ શ્રેષ્ઠતા વાળા વર્ણવે છે. શ્રીકૃષ્ણને ‘અપરોક્ષવિદ્ય’ (૫-૪૭-૯૪) અને ‘બ્રહ્મમય નિધિ’ (૧૨-૪૬-૩૦)

(જ) છાં. ઉ. ૩-૧૬માં મનુષ્યજીવન એ ચક્ષુ છે, એમ દર્શાવ્યું છે. એ જોતાં ઉપનિષદકારે પૂર્ણ-રુપી મનુષ્યજીવન ૧૧૬ વર્ષનું માનેલું છે.

૧ = ‘ઋગ્વેદ’ ૮-૬-૩૦ની પ્રથમ કંડિકા.

૨ (ક) = ‘ઋગ્વેદ’ ૧-૫૦-૧૦. સરં ‘અર્થર્થવેદ’ ૭-૫૩-૭; ‘યજુર્વેદ’ ૨૦-૨૧; ૨૭-૧૦; ૩૫-૧૪; ૩૮-૨૪. વેદના ઋષિઓના કર્મકાંડી મન્દ્રદર્શનનું ઉપનિષદમાં આ નક્કી વિવરણ છે—૨૫થી૨૭ છે.

(જ) જુઓ ‘ભારત-રત્ન’ (ઉ. જ. સાંડેસરા, ૧૯૬૩), પૃ. ૧૨૯, ૧૩૦.

કહ્યા છે, તે તેમની આવી સર્વદેશીય વિદ્વતાને અનુલક્ષીને છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ આ સર્વદેશીય અને સર્વકાલીય વિદ્વતાનું સર્વોત્કૃષ્ટ નિદર્શન છે.

*

*

*

શ્રીકૃષ્ણ અશ્વવિદ્યા અને સારથ્યકળામાં નિષ્ણાત હતા. તેના સંખ્યાબંધ નિર્દેશો મહાભારતમાં છે. અર્જુનના સારથિ થઈ અત્યંત કુશળતાથી રથ હાંકી, તેનું રક્ષણ કરી, યુદ્ધ જિતાડી આપું તે હકીકતમાં એમની નિપુણતા ઝગી ઊઠે છે. આ અંગે કેટલાક મહત્વના ઉલ્લેખો મારે જુઓ : ૬-૫૫-૫૨ થી; ૭-૮૧; ૭-૫૬-૪૦, ૪૧; ૬-૬૦-૧૧; ૬-૬૨-૨૦ થી; ૭-૪-૩ થી ૫૮; ૭-૫-૧ થી ૩૪; ૮-૨૩-૬, ૧૨ થી; ૫૭-૬૪; ૯-૩-૨૨ ઇત્યાદિ.

*

*

*

આવા તૂટક સંદર્ભો સિવાય શ્રીકૃષ્ણના અભ્યાસ અંગે મહાભારતમાં ખાસ વિગત મળતી નથી. જો મળતી હોત તો જગતને ગીતાના ઉદ્દગાતાની જીવનસાધનાના એક લવ્ય પાસાની ઝાંખી થાત.

(૨) દ્વારકાગમન

શ્રીકૃષ્ણ-બલરામ બહુ ટૂંકા ગાળામાં અભ્યાસ પૂરો કરી, સ્નાતક થઈને મથુરા પાછા આવી ગયા હશે. દુર્યોધન પોતાના જમાઈ કંસનો વધ થવાથી તેનું વેર લેવા જરાસંધ મથુરા ઉપર વારંવાર ચઢાઈ લાવવા માંડ્યો. પરિણામે યાદવગણો સાથે મંત્રણા કરીને શ્રીકૃષ્ણે મથુરા છોડ્યું.

રાજસૂય યજ્ઞ કરવા અંગે રાજા યુધિષ્ઠિર સાથે મંત્રણા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જ શબ્દોમાં દ્વારકાગમનનો અહેવાલ આ પ્રમાણે છે :

(૧) “ આમ (કંસ-સુનામાનો) લય દૂર થયો. પણ જરાસંધ ચઢી આવવા લાગ્યો. ત્યારે (યાદવોનાં) અઢાર અવર કુળો (પેટા કુળો) સાથે એવી મંત્રણા થઈ કે, “ આપણે સેંકડો દુશ્મનોને મારે એવાં મહાસ્ત્રો વડે ત્રણસો વર્ષ સુધી અવિરામ લડ્યા કરીએ તોપણ (જરાસંધના) સૈન્યને હણી શકીશું નહિ. તેની પાસે દેવ જેવા બળવાન, હંસ અને ડિલક (પાદાં ડિલક) નામના બે શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ છે.^૧ એ બે અને પંચાકમી જરાસંધ એ ત્રણ જણ ત્રણે લોકને પહોંચી વળે એવા છે ” એમ મારું માનવું છે. હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન (યુધિષ્ઠિર) ! કેવળ એમ જ આમ માનતા હતા એવું નહોતું, બીજા રાજાઓની પણ એ જ માન્યતા હતી (૨-૧૩-૩૪ થી ૩૮).

“ હવે (જરાસંધના લશ્કરમાં) હંસ નામનો (ઉપર કહ્યો તે સિવાયનો બીજો) પ્રખ્યાત રાજા હતો. તે (યાદવોનાં) અઢાર કુળો સામેની લડાઈમાં બીજાઓની સાથે માર્યો ગયો, એમ ક્રોધકે કહ્યું. એ અક્ષવા સાંભળીને (કંઈ તપાસ કર્યા વિના જ) ‘ હંસ વિના મને આ જગતમાં જીવવાની હોંશ : હી નથી ’ એમ વિચારીને ડિલક યમુનામાં પડીને ડૂબી મૂક્યો. આ સમાચાર હોંસે

૧ આ હંસ અને ડિલક જરાસંધના મુખ્ય સેનાપતિઓ પૈકીના હતા. એમનાં બીજાં નામ કૌશિક અને ચિત્રસેન હતાં. ૨-૧૩-૧૧; ૨૦-૩૦, ૩૧; શિશુપાલ પણ જરાસંધનો સેનાપતિ હતો. ૨-૧૩-૬.

સાંભળતાં તે પણ યમુનામાં પડતું મૂકી રૂખી મૂઓ.^૧ આ બન્ને સેનાપતિ રૂખી મૂઆ બાણીને જરાસંધ શરસેન પ્રદેશમાંથી (મથુરા આબુબાબુનો પ્રદેશ) પોતાને નગરે પાછો ગયો અને અમે પુનઃ મથુરામાં આનન્દથી રહેવા માંડ્યા. પણ પછી પતિનાશથી દુઃખી થયેલી જરાસંધની પુત્રીએ, “મારા પતિને હણનારાને તમે હણો” એમ વારંવાર ઉશ્કેરણી કરવા માંડી. આથી અમે અગાઉ કરેલી મંત્રણાનું સ્મરણ કરીને (જુઓ ઉપરની કંડિકા) ઉદાસ ચિત્તે નાસી જવા ધાર્યું. અમે ક્રીમતી સંપત્તિનાં પોટલાં બાંધીને, ઉચાળા ભર્યાં, અને જરાસંધના ભયથી ધન, શાંતિજનો તથા બાન્ધવો સહિત અલગ અલગ ભાગી છૂટવા વિચાર્યું. આમ વિચાર કરીને અમે બધા પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી અને રૈવત પર્વતથી શોભતી રમણીય કુશસ્થલી (= દ્વારકા) પુરી (= દુર્ગવાળું મોટું નગર) આવ્યા. ત્યાં અમે ફરી નિવાસ કર્યો^૨ તેમજ દુર્ગને સમારીને, તેમાં દેવોય પ્રવેશી શકે નહિ તેવો દુર્ગમ બનાવ્યો. તેમાં રહીને અમારી સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરે છે, તો પછી વૃષ્ણ મહારથીઓની તો વાત જ શી? અમે ત્યાં નિર્ભય થઇ ને વસ્યા છીએ. ત્યાં ગિરિમુખ્ય (= રૈવત) અને માધવી તીર્થને જોઈને (જરાસંધની છૂટ્યા બાણીને) માધવો (= યાદવો) પરમ આનંદ પામ્યા. એમ શરૂઆતથી જ જરાસંધ સાથે અંદરનું વૈર ધરાવતા તથા સામર્થ્યવાળા એવા અમે સંબંધને લીધે તમારી પાસે આવ્યા છીએ. એ દ્વારકાનો દુર્ગ ત્રણ યોજન વિસ્તારનો છે. દરેક યોજને સૈનિકોનાં ત્રણ મથક (= સ્કન્ધ) છે (અથવા ત્રણ ખાઈઓ છે). દરેક યોજનના અંતે પક્ષીઓનાં પગલાંનાં ક્રમ જેવાં તોરણો (= કમાનો)વાળાં એકસો દાર છે.^૩ યુદ્ધદુર્મદ અદાર અવર કુળના ક્ષત્રિયો તેને સંરક્ષે છે...અમે તે વખતે એમ મથુ. ત્યજીને દ્વારકાપુરી ગયા હતા....^૪ (૨-૧૪-૩૯ થી ૬૫).

૧ સરં ‘હરિવંશ’ ૩, અ. ૧૦૩ થી. અ. ૧૨૬માંનું શાલ્વ પ્રદેશના રાજા બ્રહ્મહત્તાન પુત્રો હંસ અને ઉમ્બકતું આખ્યાન. તેમાં અ. ૧૨૮માં શ્રીકૃષ્ણે ડરીને ભાગતા હંસને યમુનામાં હુબાડી મારી નાખ્યો અને અ. ૧૨૯માં તેના બાઈ ઉમ્બકે યમુનામાં પડીને આત્મહત્યા કરી એવી કથા છે. તે મહાભારતની વિગતનું નમળું અનુકરણ માત્ર છે.

૨ (ક) સરં શ્રીકૃષ્ણવચન: ‘ઉત્તરના ભોળાનેનાં અદાર કુળો યાકીને જરાસંધના ભયથી પશ્ચિમ દિશામાં—દ્વારકામાં આવીને રહ્યાં છે.’ ૨-૧૩-૨૪.

(લ) અત્યારની દ્વારકાને અન્ય કેટલાક વિદ્વાનોની જેમ આ લેખક પણ શ્રીકૃષ્ણની અસલ દ્વારકા તરીકે સ્વીકારતા નથી.

૩ (ક) ત્રિયોજનાયતં સઘં ત્રિસ્કન્ધં યેજનાદધિ।

યેજનાન્ને જ્ઞાન્દાર ત્રિક્રમકમનોરણમ્ ॥ ૨-૧૩-૫૪ ક ખ ગ ધ.

સેંકડો દ્વાર હોવાને કારણે કુશસ્થલી. દ્વારવતી કે દ્વારકા કહેવાઈ છે. આ ભેતાં પશ્ચિમ ભારતનું મુખ્ય બાઈ હોવાને કારણે ‘દ્વારકા’ કહેવાયાનો તર્ક બરાબર લાગતો નથી.

સરં આજ્ઞામ યુવા ચૈવ સ્વાં પૂર્વે યાદવૈશ્વતામ્।

કુવાં દ્વારવતી, નામ વદુદ્ધાયાં મનોરમામ્ ॥

—‘વાયુપુરાણ’ પૂર્વભાગ ૮૬-૨૭, સંદર્ભ ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ (ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૪૬), પૃ. ૬૪.

હુવાન (રૈવત બ્રહ્મયોકમાંથી) પાછો આવ્યો ત્યારે ભેયું કે પોતાની (કુશસ્થલી) નગરીમાં યાદવો વસ્યા છે અને બહુ દ્વારવાળી મનોરમ એવી તેનું નામ દ્વારવતી થયું છે.

(લ) આ સાથે સરં દ્રૌપદીની સ્વયંવર સભા પણ અસંબાધશર તદ્દરે: ૧-૧૭૬-૨૨ ચ. સો મોકળી દરવાજાવાળી હતી.

૪ (ક) સરં ૨-૧૭-૨૪ પછીનાં ક્ષેપક ૧૯૭, ૧૯૮.

(૨) યુધિષ્ઠિર સાથે મન્ત્રણા આગળ ચાલી તેમાં શ્રીકૃષ્ણે ફરીથી કહ્યું, “...એ (જરા-સંધને) હંસ અને ડિલક નામના બે મન્ત્રી હતા, જેમને વિશે મેં તમને અગાઉ કહ્યું છે. ત્રણે લોકને માટે એ બંને પૂરતા હતા એવું મારું માનવું છે. એથી કુકર, અન્ધક અને વૃષ્ણિઓએ (‘બળવાનની સાથે સ્પર્ધા ન કરવી’ એવી) નીતિ પ્રમાણે જરાસંધની ઉપેક્ષા કરી હતી.” (૨-૧૭-૨૫ થી ૨૭).

* * * *

‘શાન્તિપર્વ’ના ‘નારાયણીય’માં ભગવાન નારાયણે, નારદને પોતાનાં અવતારકૃત્યો કહ્યાં છે. તેમાં કૃષ્ણાવતારનું વર્ણન કરતાં આ પ્રમાણે કહ્યું: “...દ્વાપર અને કલિયુગના સંધિકાળના અંત ભાગે કંસ(ના વધ) માટે મથુરામાં મારો જન્મ થયો. ત્યાં દેવોને કંટકરૂપ ધણા દાનવોને હણીને હું કુશસ્થલી નામની દ્વારકાપુરીમાં નિવાસ કરીશ...ગર્ગતેજથી વીંટાયેલો વિષ્ણુ કાલયવન ઉત્પન્ન થયો. તેનો વધ પણ મારાથી થયો.^૧ વળી ગિરિમંજમાં બળવાન, સમૃદ્ધિમાન અને સર્વ રાજાઓનો વિરોધી જરાસંધ નામનો અસુર રાજા થયો. તેનો પણ મારી યુદ્ધિના પ્રભાવથી નાશ થયો.” (૧૨-૩૨૬-૮૨ થી ૮૯).

‘આરણ્યકપર્વ’ ૧ ૩-૨૯માં શ્રીકૃષ્ણે યવન કશેરુમાનંને જીત્યાનો ઉલ્લેખ છે તે કદાચ કાલયવનને ઉદ્દેશીને હોય.^૨

* * * *

“વાસુદેવે જ્યારે રાજા કંસને માર્યો ત્યારે, જરાસંધને કૃષ્ણ સાથે વેર બંધાયું. એટલે બળવાન જરાસંધે ગિરિમંજમાંથી એક ગદાને નળવાણું આંટા ધ્રુમાવીને અદ્ભુતકર્મ કૃષ્ણ મથુરામાં હતા ત્યાં ફેંકી. તે ગદા નળવાણું યોજન દૂર પડી હતી. નગરજનોએ એ ગદા જોઈ અને (શ્રીકૃષ્ણને) સમાચાર કહ્યા.” શ્લોક ૧૬૭.

“ત્યારથી મથુરા પાસેનું એ સ્થળ ‘ગદાવસાન’ નામથી પ્રખ્યાત થયું છે.” શ્લોક ૧૬૮.

(જ) સર^૩ જરાસંધ અને કાલયવનના ડરથી મથુરા છોડીને દ્વારકાગમન કર્યું તે વિગત માટે ‘હરિવંશ’ ૨, અ. ૩૫ થી ૫૮; ‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૫, અ. ૨૨, ૨૩; ‘ભાગવત’ ૧૦, અ. ૫૦ થી ૫૨.

૧ (ક) ગાર્ગ્ય બ્રાહ્મણ—ગર્ગના વંશ જ બ્રાહ્મણથી કાલયવન કેવી રીતે જન્મ્યો અને કોઈ યવન રાજાને ત્યાં દત્તક અને/અથવા ક્ષેત્રક પુત્ર તરીકે જીછર્યો તેની કથાઓ માટે જુઓ, ‘હરિવંશ’ ૧-૩૫-૧૨થી; ૨-૫૨-૨૫થી; ૨-૫૩-૫૨થી; ૨-૫૭-૭થી; ‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૫-૨૩-૧થી. આ ગાર્ગ્ય યાદવોનો પુરોહિત છે એમ ‘હરિવંશ’ ૨-૫૭-૭માં વિગત છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ-બલરામના નામ કરણાદિ સંસ્કાર કરનાર પુરોહિત ગર્ગનો (જુઓ ‘ભાગવત’ ૧૦, અ. ૮) પુત્ર હોઈ શકે.

(જ) કાલયવનના વધ માટે જુઓ ‘હરિવંશ’ ૨, અ. ૫૨ થી ૫૭; ‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૫, અ. ૨૩; ‘ભાગવત’ ૧૦, અ. ૫૧.

(ગ) ‘ગર્ગ’ એક જાતિ વિરોધનું નામ છે, અને શ્રીકૃષ્ણે તેને જીતેલી. કાલયવન એ ‘ગર્ગ’ ટોળાનો આગેવાન હોય. પુરોહિત ગર્ગના પુત્ર કરતાં આ હકીકત વધુ બંધ બેસે છે. ‘ગર્ગ’નું ‘ગાર્ગ્ય’ પાઠાંતર પણ મળે છે.

અજ્ઞન્વાન્કલિન્ગાંશ્ચ માગધાન્કારિકોસલાન્

વસર્ગર્ગકર્ણાંશ્ચ પુર્ણદ્વાપ્યજવદ્રણે ॥ ૭-૧૦-૪૫.

૨ સર^૩ પુંડરીકાક્ષે અનુયાયીઓ સહિત યવનોને જીત્યા છે...” ૭-૧૦-૧૮.

હરિવંશાદિમાં (‘હરિવંશ’ ૨, અ. ૫૭; ‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૫, અ. ૨૩; ‘ભાગવત’ ૧૦, અ. ૫૧) શ્રીકૃષ્ણે દીર્ઘનિદ્રિત રાજા મુચુકુંદના ક્રોધાગ્નિથી, એક પર્વતની ગુફામાં કાલયવનને નાશ કરાવ્યો એવી કથા છે. મહાભારત આ અંગે મૌન છે. એમાં રાજર્ષિ મુચુકુંદના ઉલ્લેખો, એક સ્વમાની અને સ્વપરાક્રમથી જ પ્રાપ્ત કરેલ રાજ્ય ભોગવવાની ઇચ્છા રાખનાર ક્ષત્રિયવીર તરીકેના છે. (૫-૧૩૦-૮ થી ૧૦; ૧૨-૭૫-૧ થી ૨૧, ઇત્યાદિ.)

એમ લાગે છે કે યાદવો મથુરાથી દ્વારકા જતા હશે, ત્યારે સંભવતઃ કાલયવન તેમના ઉપર હુમલો કર્યો હશે, અને શ્રીકૃષ્ણે તેને ક્રોધ એકાન્ત ગુફા જેવા સ્થળે જેર કર્યો હશે.

*

*

*

અનેક શત્રુઓ સામે, તેમાંય મુખ્યત્વે જરાસંધ જેવા બળવાન શત્રુ સામે મથુરા જેવા સપાટ મેદાની પ્રદેશના અને મગધથી પ્રમાણમાં નજદીકના નગરમાં રહીને ટક્કર ઝીલી ન શકાય. તેમજ મથુરામાં કંસના મિત્રો અને મળતિયાઓને આંતરીક લય પણ રહે જ.^૧ એટલે શ્રીકૃષ્ણે મગધથી ઘણે દૂર, પશ્ચિમ ભારતમાં, કુંગરાળ પ્રદેશના નૈસર્ગિક રીતે સુરક્ષિત દ્વારકાના દુર્ગમાં યાદવોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું અને સમૃદ્ધ કર્યું તથા ત્યાં રહીને ભારતવર્ષને દસ્યુ-લૂંટારા જેવા બુલમીઓની (રાજાઓ તેમજ ખીજા નૃશંસોની) પકડમાંથી મુક્ત કરવાનો નિષ્કામ પુરુષાર્થ, લોકસંગ્રહાર્થ કર્યો.

૧ સર^૧ શ્રીકૃષ્ણવચન :

સોડવનીં મધ્યમાં મુક્ત્વા મિથોમેદેષ્વમન્યત ॥ ૨-૧૩-૭ ગદ્ય

“તે (જરાસંધ) મધ્ય પૃથ્વી (=મથુરા)નો ઉપભોગ કરીને અમારામાં પરસ્પર કૂટ પડાવવા ઇચ્છે છે.”

મૈત્રક રાજ ધ્રુવસેનનું એક અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

વલ્લીના મૈત્રક વંશના રાજાઓએ કરેલાં ભૂમિદાનને લગતાં એકસોથી વધુ તામ્રશાસન મળ્યાં છે ને અવારનવાર હજી વધુ તામ્રશાસન મળ્યા કરે છે. અહીં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતું દાનશાસન અમદાવાદના શ્રી. નટુભાઈ વાકાણી એમાંથી મળતી ઐતિહાસિક માહિતી માટે ભો. જી. વિદ્યાલવનમાં મારી પાસે લાવ્યા ને એમાંના લખાણનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તમામ ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપતા ગયા. એમની આ વિદ્યોત્તેજક દૃષ્ટિ તથા સૌજન્યવૃત્તિ માટે એમનો ધન્યવાદ માનું છું.

આ દાનશાસન બે તામ્રપત્રો પર કોતરેલું છે. એ તામ્રપત્રોના મૂળ પ્રામિસ્થાન વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ એ ઘણાં વર્ષોથી વલ્લીપુરની નજીકના કોઈ એક સ્થળે રહેલાં હતાં એટલું જાણુવા મળે છે. આથી હાલ તો આ તામ્રપત્ર ભાવનગર જિલ્લામાંથી પ્રાપ્ત થયાં છે એટલું જ નિશ્ચિત કહી શકાય.

પતરાંની પહોળાઈ ૨૫.૫ સે. મિ. અને ઊંચાઈ ૧૬.૦ સે. મિ. હોવાનું માલુમ પડે છે. પહેલા પતરાના નીચલા છેડા પાસે તેમ જ બીજા પતરાના ઉપલા છેડા પાસે પતરાંને જોડનારી કડીઓ માટેનાં કાણાં પાડેલાં છે, પરંતુ હાલ એ કડીઓ ગુમ થઈ છે. કડીઓ વિનાનાં બે પતરાંનું કુલ વજન ૮૫૦ ગ્રામ થાય છે. પતરાં પાતળાં છે. પહેલાં પતરાના બે ઊભા કડકા થયા છે; ને બીજા પતરામાં પણ એવા બે કડકા થાય એવી તક પડી છે.

લખાણ પતરાંની અંદરની બાજુ પર કોતરેલું છે. એની પંક્તિઓ લાંબી બાજુને સમાન્તર છે. પહેલા પતરામાં આખી ૧૩ પંક્તિ છે ને જમણે છેડે ૧૪મી પંક્તિ ઉમેરવામાં આવી છે. બીજા પતરામાં પણ આખી ૧૩ પંક્તિ છે. જમણી બાજુએ ૧૪મી અને એની નીચે જમણે છેડે ૧૫મી પંક્તિ ઉમેરવામાં આવી છે. આમ એકંદરે બધી મળીને ૨૮ પંક્તિ થાય છે. લખાણ સુરક્ષિત રહે તે માટે પતરાંના કાના અંદર વાળેલા છે.

લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયો છે. પ્રશસ્તિઓનો ભાગ ઉચ્ચ ગદ્ય શૈલીમાં અને બાકીનો દસ્તાવેજ ભાગ વહીવટી ભાષાની ચાલુ ગદ્ય શૈલીમાં લખાયો છે. માત્ર ઉદાહૃત કરેલા વ્યાસના બે શ્લોક જ પદ્યમાં છે. લખાણ મૈત્રકકાલીન ગુજરાતની પશ્ચિમી લિપિમાં કોતરેલું છે. સંયુક્તાક્ષરોમાં પૂર્વગ ૨ પછીના વ્યંજનને બેવડાવવાની અભિરુચિ નોંધપાત્ર છે. વિસર્ગ-સન્ધિમાં વૈકલ્પિક સન્ધિનો પ્રયોગ કેટલીક જગ્યાએ કરેલો નથી. કેટલીક જગ્યાએ સન્ધિના નિયમ જળવાયા નથી, ખાસ કરીને અનુગામી શબ્દના આદ્યસ્વરની પહેલાં. કાનાનું તથા અનુસ્વારનું ચિહ્ન કેટલીક જગ્યાએ રહી ગયેલું છે.

દાનશાસનના લેખનો આરંભ મંગલવાચક શબ્દોથી થાય છે. શાસન વલ્લીમાંથી ફરમાવવામાં આવ્યું છે, જે મૈત્રક વંશની રાજધાની હતી. પછી મૈત્રક વંશ (પં. ૧), સેનાપતિ ભટક (ભટક) (પં. ૧-૩), એના પુત્ર સેનાપતિ ધરસેન (પં. ૩-૫), એના અનુજ મહારાજ દ્રોણસિંહ (પં. ૫-૮) અને એના અનુજ મહારાજ ધ્રુવસેન (પં. ૮-૧૧)ની પ્રશસ્તિ આવે છે. મહારાજ ધ્રુવસેન એ આ દાનના દાતા છે. દાનનું શાસન આયુક્તક આદિ લાગતાવળગતા અધિકારીઓને સંબોધાતું (પં. ૧૧-૧૩).

દાનમાં આપેલી ભૂમિના વર્ણનમાં એકસો પાદવર્ત અને વાપી (વાવ) એટલું સ્પષ્ટ વર્ચાય છે; બાકીની વિગતો બંધબેસતી નથી. દેય ભૂમિ હસ્તવત્ર આહરણીમાં આવેલા ભટ્ટિયાનક ગામની દક્ષિણપશ્ચિમ સીમમાં આવેલી હતી ને એ ગામ અક્ષસરકની નજીક આવેલું હતું (પં. ૧૩-૧૫).

ભૂમિનો કેટલોક ભાગ આદિત્યક નામે બ્રાહ્મણને અને બાકીનો ભાગ ગોપ-કુમાર-દત્ત-રક્ષિત નામે બ્રાહ્મણોને આપેલો છે (પં. ૧૬-૧૮, ૨૧). આમાં ' દત્ત ' કે ' રક્ષિત ' એ નામનું ઉત્તરપદ પણ હોઈ શકે. ' કુમારદત્ત ' કે ' દત્તરક્ષિત ' જેવું નામ ઉદ્દિષ્ટ હોય, તો પણ એ બ્રાહ્મણ ઓછામાં ઓછા ત્રણ તો હોવા જ જોઈએ, કેમકે એમને લગતું પદ બહુવચનમાં પ્રયોગાયું છે. આદિત્યક જે ગામનો વાસ્તવ્ય (નિવાસી) હતો તે ગામનું નામ કંઈક અસ્પષ્ટ છે. એ શકુન ગોત્રનો હતો ને જન્મગતો સ્વાધ્યાય કરતો. ગોપ વગેરે બ્રાહ્મણો કૌશિક ગોત્રના હતા ને વાજસ-નેયનો સ્વાધ્યાય કરતા. દાનના પ્રતિગ્રહીતા બ્રાહ્મણો હોઈ, આ દાન બ્રહ્મદેય ક્રાંતિનું ગણાતું.

બ્રહ્મદેયની રૂએ પ્રતિગ્રહીતાઓને દેયભૂમિ ભોગવવાનો, ખેડવાનો, ખેડાવવાનો ને સુપરત કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો (પં. ૨૨) અને એ અધિકાર પુત્રપૌત્રાદિ વારસોને ચાંદો, સૂરજ વગેરે ટકે ત્યાં સુધીના શાશ્વત કાલ પર્યંત મળતો (પં. ૧૯-૨૦). દાતાનો હેતુ માતાપિતાના પુણ્યોપાર્જનનો તેમજ પોતાના ઐહિક તથા પારલૌકિક ઇષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિનો રહેતો (પં. ૧૮-૧૯). દાનનું પ્રયોજન દાન લેનાર બ્રાહ્મણો બલિ, ચરુ, વૈશ્વદેવ આદિ ક્રિયાઓ સારી રીતે કરી શકે તે માટે કાયમી આવકનું સાધન પૂરું પાડવાનું હતું (પં. ૨૦). દાનની ક્રિયા પ્રતિગ્રહના સંકલ્પ માટે જળા મુકાવીને કરવામાં આવતી (પં. ૨૦). આગામી રાજ્યોને દાનના અનુમોદન માટે નૈતિક અનુરોધ કરવામાં આવતો (પં. ૨૨-૨૪). દાનનો લોપ કરનારને કેવાં પાતક લાગે તેનો પણ ઉલ્લેખ ઉમેરાતો (પં. ૨૪-૨૫). એના સમર્થનમાં વ્યાસે કહેલા બે શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યા છે (પં. ૨૫-૨૭).

દાનશાસનને અંતે મહારાજ ધ્રુવસેનના સ્વહસ્ત (દસ્કત) આપવામાં આવતા (પં. ૨૭). દાનશાસનનો દૂતક અધિકારી પ્રતિહાર મમ્મક હતો અને એનું ખત કિંકકે લખેલું છે (પં. ૨૮). દાનશાસનની મિતિ સંવત ૨૦૯ના આશ્વિન શુકલની પંચમી છે. (પં. ૨૮-૨૯).

દાન દેનાર રાજા વલ્લીના મૈત્રક વંશનો ચોથો રાજા ધ્રુવસેન ૧લો છે, જે વંશસ્થાપક સેનાપતિ ભટકનો ત્રીજો પુત્ર છે. મૈત્રક રાજ્યોમાં એનાં દાનશાસન સૌથી વધુ સંખ્યામાં મળ્યાં છે. આ અગાઉ એનાં ૨૧ દાનપત્ર મળ્યાં હતાં, જે (વલ્લી) સંવત ૨૦૬ થી ૨૨૬ની

मैत्रिक राज्ञ द्रुवसेननं. अङ्क अभिसिद्ध दानशास्त्रन (पहिलें पत्र)

મિતિનાં છે.^૧ આ દાનશાસન વ. સં. ૨૦૯નું છે. એનો દૂતક પ્રતિહાર મમ્મક વ. સં. ૨૦૬ થી ૨૧૦ના શ્રાવણ સુધીનાં દાનશાસનોનો પણ દૂતક છે. આ દાનશાસન લખનાર કિલ્કે વ. સં. ૨૦૬ થી ૨૨૧નાં દાનશાસન લખેલાં છે. ધ્રુવસેન ૧લાનાં મિતિવાળાં સોળ જ્ઞાત દાનશાસનોમાં આ દાનશાસન આઠમું ગણાય. આ રાજની પ્રશસ્તિમાં એને ‘કલ્પતરુની જેમ સુહૃદો અને પ્રણયીઓને ધૃષ્ટિસ્ત કૃણ આપનાર’ કહ્યો છે, તે ઉલ્લેખ એનાં આટલાં બધાં દાનશાસન મળતાં ઠીક ઠીક વાજબી હરે છે.

ધ્રુવસેનનાં ઘણાંખરાં દાનશાસન રાજધાની વલભીમાંથી ફરમાવેલાં છે. માત્ર વ. સં. ૨૧૬નું દાનશાસન એક લશ્કરી હાવણીમાંથી બહાર પાડેલું છે. આ પરથી એનો ઘણાંખરો રાજ્યકાલ શાન્તિમય હોવાનું ફલિત થાય છે.

દાનશાસનોમાં જણાવેલી બ્રાહ્મણોની વિગતોમાં આદિત્યક, ગોપ, કુમાર અને દત્ત એ નામ વલભીનાં બીજાં દાનશાસનોમાં આવેલાં છે, ‘રક્ષિત’ નામ અગાઉ આવેલું નથી. એ નામ ‘ગોરક્ષિત’ની જેમ ‘દત્તરક્ષિત’ હોવા સંભવે છે. ગોત્રોમાં કૌશિક ગોત્ર જણાતું છે; એ ગોત્ર અત્રિકુલનું છે. પરંતુ શકુનગોત્ર વિરલ છે. ગોત્રના ગ્રંથોમાં તપાસ કરતાં ‘પ્રવરદર્પણ’માં ‘શકુન્ત’ નામે ગોત્ર મળે છે, જે વિશ્વામિત્રના કુલનું છે;^૨ ને પક્ષિવાચક અર્થમાં ‘શકુન’ અને ‘શકુન્ત’ શબ્દ પર્યાય છે. સ્વાધ્યાય અંગેની કુલપરંપરામાં વાજસનેય (શુક્લ યજુર્વેદ) અને હન્દોગ (સામવેદ) મૈત્રકકાલીન ગુજરાતમાં સૌથી વિશેષ પ્રચલિત હોવાનું જણાયું છે.^૩

દાનશાસનમાં જણાવેલાં સ્થળો પૈકી **વલભી** જે મૈત્રક રાજ્યોની રાજધાની હતી તે હાલનું ભાવનગર જિલ્લાનું વલભીપુર છે. **હસ્તવપ્ર**, જે નાના જિલ્લાનું વડું મથક હતું, તે હાલનું ભાવનગર તાલુકાનું હાથપ છે. એ ઘોઘાની નજીકમાં સમુદ્ર તટ પર આવેલું છે. ‘હસ્તવપ્ર’ને ‘હસ્તકવપ્ર’ પણ કહેતા; ને ગ્રીક ભૂગોળમાં એને એથી ‘અસ્તપક’ કહેલું છે.^૪ મૈત્રક રાજ્યનાં અનેક દાનશાસનોમાં આ વિભાગનો ઉલ્લેખ આવે છે.^૫ ‘અક્ષસરક-પ્રાપીય’ શબ્દપ્રયોગ આ રાજના અન્ય દાનશાસનમાં પણ આવે છે. એમાંના ‘પ્રાપીય’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રાપ’ નામે વહીવટી વિભાગને લગતું એવો નહિ પણ ‘થઈને’ એવો થતો હોવાનો વિશેષ સંભવ રહેલો છે.^૬ **અક્ષસરક** ગામનો ઉલ્લેખ ધ્રુવસેન ૧લાનાં વ. સં. ૨૦૭નાં ત્રણ અને વ. સં. ૨૧૦નું એક એમ કુલ ચાર દાનશાસનોમાં પણ આવેલો છે.^૭ પરંતુ આ પ્રાચીન સ્થળ

૧ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, પરિશિષ્ટ ૨, લેખ ૨ થી ૧૭, (વ. સં. ૨૦૬ થી ૨૨૬) અને લેખ ૮૨ થી ૮૫ (મિતિ વગરનાં).

તાજેતરમાં (૧૯૬૪માં) એનું એક વધુ તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે, જે મિતિ વગરનું છે (બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૧૧૧, પૃ. ૩૮૩-૮૪).

૨ ગોત્રપ્રવરનિવંધ-કદમ્બકમાં પ્રકાશિત કમલાકરમહાકૃત પ્રવરદર્પણ, પૃ. ૧૨૨.

૩ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, પૃ. ૩૫૬.

૪ એજન, પૃ. ૧૭૪.

૫ એજન, પૃ. ૧૭૪.

૬ એજન, પૃ. ૧૭૫, ટી. ૩૧.

૭ એજન, પરિશિષ્ટ ૫, પૃ. ૩૩, ટી. ૬.

ઓળખી શકાયું નથી. એના સંબંધમાં જણાવેલાં જ્યેષ્ઠાનક, હરિયાનક અને વસુકીય ગામોનો પણ સ્થળ-નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. આ દાનશાસનમાં એના સંબંધમાં **ભટ્ટિયાનક** ગામ જણાવ્યું છે. એ નામનું તદ્દલવ રૂપ ‘ભાટિયાણા’ જેવું થાય. પરંતુ ભાવનગર જિલ્લામાં હાલ એવું કોઈ સ્થળનામ દેખા દેતું નથી. દાનશાસનનાં તામ્રપત્રોના મૂળ પ્રાપ્તિસ્થાનની માહિતી મળી હોત, તો કદાચ આ બંને સ્થળોના સ્થાન વિશે કંઈ સૂચન મળત. બ્રાહ્મણ આદિત્યકના નિવાસસ્થાનનું નામ તો અટપટું લાગે છે.

દાનશાસનમાં જણાવેલું વર્ષ વલભી સંવતનું છે. વલભી સંવતના વર્ષમાં ૩૭૫ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવત આવે છે. એ અનુસાર વલભી સંવત ૨૦૯ એટલે વિક્રમ સંવત ૫૮૪ (ઈ. સ. ૫૨૭-૨૮) એવું સમીકરણ થાય છે. વર્ષ કાર્તિકાદિ હોઈ અશ્વિન એ એનો આરંભ માસ છે. આ વર્ષના આસો માસની સુદ પાંચમે ઈ. સ. ૫૨૮ના સપ્ટેમ્બર માસની આશરે ૪થી તારીખ આવે છે. તિથિની સાથે વર આપેલો ન હોઈ, ચોક્કસ તારીખ નક્કી કરી શકાય એમ નથી.

આમ આ દાનશાસન વલભીના મૈત્રક રાજ્યનું એક અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન છે ને એનાથી ખુવસેન ૧લાનાં શાત દાનશાસનોમાં એકનો ઉમેરો થતાં એ દાનશાસનોની કુલ સંખ્યા ૨૨ થાય છે.

મૂળ લેખની છપ્પી સાથે એનું લિપ્યંતર આપવામાં આવે છે :—

૧. ૩૦ સ્વસ્તિ વલભીતઃ પ્રસમપ્રણતામિત્રાણાં મૈત્રકાણામતુલબલસપતનમ્બલ [૧] મોગસસંક-
૨. સંપ્રહારશતલ્લધપ્રતાપઃ પ્રતાપોપનતદાનમાનાર્જવોપાર્જિતાનુરાગો [૬] નુરક્તમૌલમૃત-
૩. મિત્રધ્રેણીબલાવાસરાજ્યશ્રીઃ પરમમાહેશ્વરઃ શ્રીસેનાપતિભટકસ્તસ્ય સુતસ્તપ્તાદરજો-
૪. રુણાવનત^૧પવિત્રીકૃતશિરાઃ શિરોવનતશત્રુચૂડામણિપ્રભાવિચ્છુરિતપાદનસ્વપટિક્તદીધિતિ [:]
૫. દીનાનાથજનોપજીવ્યમાનવિભવઃ પરમમાહેશ્વરઃ સેનાપતિધરસેનસ્તસ્યાનુજઃ^૨
૬. સ્તત્પાદામિપ્રમણાપ્રશસ્તવિમલમૌલિમણિર્મન્વાદિ પ્રણીતવિધિ વિધાનધર્મ્મા ધર્મ્મરાજ ઇવ
૭. વિહિતવિનયવ્યવસ્થાપદ્ધતિરસ્તિલભુવનમણ્ડલામોગસ્વામિના પરમસ્વામિના સ્વયમુપ-
૮. હિતરાજ્યાભિષેકમહાવિશ્રાણનાવપૂતરાજશ્રીઃ પરમમાહેશ્વરો મહારાજદ્રોણસિંહસિંહ ઇવ
૯. તસ્યાનુજસ્સ્વભુજબલેન પરગજઘટાનીકાનામેકવિજયી શરણેણિણાં શરણમવબોદ્ધા
૧૦. શ[૧] જ્ઞાત્યર્થત્વા(ત્વા)નાં^૩ કલ્પતરુરિવ સુહૃત્પ્રણયિના^૪યથામિલષિતફલોપમોગદઃ પરમમાગ-
૧૧. વતઃ પરમમદ્વારકપાદાનુદ્વયાતો મહારાજખુવસેનઃ કુશલો સર્વાનેવ સ્વાનાયુક્તકવિનિ-
૧૨. યુક્તકવાટમટદ્રાક્તિકમહત્તરધ્રુવસ્થાનાધિકરણિકદાણ્ડપાશિકાદીનન્યાંશ્ચ યથા-

૧ પંક્તિ કોતરતાં વનત અક્ષર રહી ગયેલા, તે પાછળથી પંક્તિની નીચે ઉમેર્યા છે.

૨ °જ-સ્ત° એમ જોઈએ.

૩ નો નો અનુસ્વારનું ચિહ્ન ઉપલી પંક્તિના સ્વના નીચલા ભાગમાં લખી ગયું છે.

૪ અહીં અનુસ્વાર રહી જ ગયો લાગે છે.

૧૩. સંબદ્ધયમાનકાનનુદર્શયત્યસ્તુ વસ્સંવિદિતં યથા મયા હસ્તવપ્રાહરણ્યા^૧
૧૪. અક્ષસરકપ્રાપીય-
૧૫. મદિયાનકપ્રામાપરદક્ષિણસીમ્નિ [પ]^૨ દાવર્તશતમેકં વાપી^૩ ચુતિ...
૧૬. સમૂતવાતહિરણ્યા(પ્યા)દેયકરવિકરવિસુ(શુ)હ[÷] વૃષતાવ્ર(?)ઋલિકાવાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણા-
દિત્યકાય
૧૭. શકુનસગોત્રાય છન્દોગસા(સ)બ્રહ્મચારિને(ગે) તથા ક્રો(કૌ)શિકસગોત્રાણાં વાજસનેયસ
બ્રહ્મચારિણાં
૧૮. વ્ર[ા]હ્યગોપકુમારદત્તર[િ]ક્ષત્ત[ા]ના[÷] ચ માતાપિત્રોઃ પુણ્યાપ્યયાન[ા]ય[ા]
ત્મનથૈહિકામુષ્મિક-
૧૯. યથામિલષિતફલાવામિનિમિત્તમાચન્દ્રાર્ક્ષાણ્ણવક્ષિતિસરિત્પર્વતસ્થિતિસમકાલીન[÷] પ(પુ)ત્ર
પૌત્રા-
૨૦. ન્વયભોગ્યં બલિચરુવૈશ્વદેવાયાનાં ક્રિયાણાં સમુત્સર્પણં(ણા)ર્થ[÷]^૩ ઉદકાતિસર્ગેણ વ્રહ્મદેયો
નિસૃષ્ઠ(છ) [:] [ા]
૨૧. અસ્ય વ(ચ) પાદાવર્તશતસ્ય વાપીશ્ચ(?)માર્દ્દમાદિત્યકાય શેષં ગોપકુમારદત્તરક્ષિતાનાં
યતઃ^૪ एषां
૨૨. વ્રહ્મદેયસ્થિત્યા ભુંજતાં કૃષતા['] પ્રવિશતાં કર્ષયતાંશ્ચ સ્વત્પાપ્યાબ[ા]ધા વિચારણા વા
ન કાર્ય્યા [ા]સ્વ-
૨૩. વંશજૈરાગ[ા]મિભદ્રનૃપતિમિશ્ચ[ા]નિત્યાન્યૈશ્વર્યાણ્યસ્થિરં માનુષ્યં સામ[[ા]ન્યં ચ ભૂમિદાન-
ફલમવગ-
૨૪. છછદ્ધિરયમસ્મદ્દાયો[ડ]નુમન્તવ્યઃ^૫ [ા] યશ્ચાચ્છિન્ધ્યાદ[ા]ચ્છિદ્યમાનં વાનુમોદેત્સ પંચ-
મિર્મ્મહ[ા]પાતકૈઃ^૬
૨૫. સોપપાતકૈરસંયુક્તસ્સ્યાદપિ^૭ ચાત્ર વ્યાસગીતાઃ શ્લોકા ભવન્તિ^૮ [ા]બહુભિર્વસુધા યુક્તા
રાજમિ[:]

૧ °પ્યામક્ષ° નેઈએ.

૨ જમણી બાજુના કાણા પછીના આ અક્ષર ખૂબ ધસાઈ ગયા છે.

૩ °સ્થમુદ° નેઈએ.

૪ યત ઇષાં નેઈએ.

૫-૬ અહીં વિસર્ગને બદલે ૩ જેવું ચિહ્ન કરેલું છે.

૭ °સ્સ્યાત્ । અપિ નેઈએ.

૮ ખરી રીતે વ્યાસગીતોં શ્લોકૌ ભવતઃ નેઈએ.

૨૬. સગરાદિભિઃ[૧]યસ્ય યસ્ય યદા ભૂમિઃ તસ્ય તસ્ય તદા ફલં^૧ [૧૧] સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યો
હરેત વસુન્ધર[૧]^૨ [૧]
૨૭. ગર્વાં શતસહસ્રસ્ય હન્તુઃ પ્ર[૧]પ્નોતિ કિલ્બિષં^૩ [૧૧] સ્વહસ્તો મમ મહારાજ ધ્રુવસેનસ્ય [૧]
૨૮. દૂતકઃ પ્રતિહારમમ્મકઃ [૧] લિખિતં કિલ્કલેન [૧] સં[૦] ૨૦૦ [+] ૧
૨૯. અ[૧]શ્વયુજ શુ[૦] ૫ [૧]

૧ °લમ્ ભેદિએ.

૨ °રામ્ ભેદિએ.

૩ °ષમ્ ભેદિએ.

સંસ્કૃત નાટિકાઓનું કથાવસ્તુ

અરુણચન્દ્ર શાસ્ત્રી

વિશ્વનાથે સાહિત્યદર્પણમાં (૬. ૨૬૯-૨૭૨) નાટિકાનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે તે અનુસાર નાટિકામાં ચાર અંકો હોવા જોઈએ. એનો નાયક પ્રખ્યાત અને ધીરલલિત રાજવી હોય છે, પણ એનું કથાવસ્તુ કલ્પિત હોય છે. એમાં સ્ત્રીપાત્રોની સંખ્યા મોટી હોય છે. એની નાયિકા રાજવંશની અને નવા અનુરાગવાળી કન્યા હોય છે, જે અંતઃપુર સાથે સંબંધ રાખતી હોય અથવા સંગીત-નૃત્ય વગેરેમાં વ્યાપ્ત રહેતી હોય છે. આ ઉપરાંત રાજની જ્યેષ્ઠ રાણી રાજવંશની હોય છે અને સ્વભાવે પ્રગલ્ભ હોય છે. એ માનિની હોવાથી રાજના નાયિકા પ્રત્યેના પ્રેમમાં એના તરફથી અવરોધ નાખવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ રાજ અને નાયિકાનો સમાગમ પણ એના પર જ આધાર રાખતો હોય છે. એમાં કૈશિકી વૃત્તિ હોય છે અને વિમર્શને બાદ કરતાં બીજી ચાર સન્ધિઓ હોય છે.

સામાન્ય રીતે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં એવું બન્યું છે કે પ્રાચીન સાહિત્યકૃતિઓને આધારે આપણા શાસ્ત્રકારોએ લક્ષણો તારવ્યાં છે અને પશ્ચાત્કાલીન લેખકોએ એ લક્ષણોને આધારે પોતાની કૃતિઓ રચી છે. આમ હોવાથી ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો બધી જ નાટિકાઓમાં ઓછેવત્તે અંશે મળી આવે એ સ્વાભાવિક છે; પણ પ્રાચીન નાટિકાઓનો અભ્યાસ કરતાં એ કૃતિઓના વસ્તુમાં બીજી પણ કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ જોવા મળે છે. એ માટે મેં નીચે પાંચ પ્રખ્યાત કૃતિઓનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો છે—માલવિકાગ્નિમિત્ર, રતનાવલી, ત્રિયદશિકા, વિદ્યશાલભંજિકા અને કર્પૂરમંજરી.

(૧) માલવિકાગ્નિમિત્ર : અંકસંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ કૃતિ એક નાટક છે, નાટિકા નહિ; કારણ કે એમાં પાંચ અંકો છે. પણ કથાવસ્તુની દૃષ્ટિએ એ એક નાટિકા જ છે. વિદર્ભની રાજગાદી માટે માધવસેન અને યજ્ઞસેન એ બે ઉમેદવારો છે. માધવસેને પોતાની બહેન માલવિકાના વિવાહ વિદિશાના રાજા અગ્નિમિત્ર સાથે નક્કી કર્યા છે. વિદિશા જતાં માર્ગમાં યજ્ઞસેનના સૈનિક માધવસેન પર હુમલો કરીને તેને પકડી લે છે. માધવસેનનો અમાત્ય સુમતિ માલવિકા અને કૈશિકીની સાથે નાસી જાય છે પણ કમનસીબે માર્ગમાં જંગલના લુંટારાઓ સુમતિને મારી નાખે છે. માલવિકા અને કૈશિકી ગમે તેમ કરીને છટકી જાય છે. માલવિકા વિદિશા પહોંચી જાય છે અને ગુપ્તવેશમાં રાણી ધારિણીની સેવામાં રહે છે. રાજા અગ્નિમિત્ર માલવિકાનું ચિત્ર જોઈને એના પ્રેમમાં પડે છે. આ પછી નાટકમાં આવતા પ્રસંગોમાં એક બાજુ રાજા અને માલવિકા, વિદૂષક તથા કૈશિકીની મદદથી અન્યોન્યને મળવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો બીજે પક્ષે ધારિણી અને ઇરાવતી એ બન્નેનો સમાગમ ન થાય તે માટે બંધો જ યત્ન કરે છે. ધારિણી ક્રોધે ભરાઈને વિદૂષકને તથા માલવિકાને કારાગૃહમાં નાખે છે, પણ પછી વિદૂષકને છોડી મૂકે છે. વિદૂષક સર્પદંશની વાત ઉપજાવી કાઢીને રાણીની મુદ્રિકા મેળવી લે છે અને તેનો ઉપયોગ કરીને માલવિકાને સ્વા ૪

છોડાવે છે. અન્તે વિદર્ભના રાજનો પરાજય થયાના સમાચાર મળે છે. રાણીની પાસે આવેલી બે યુવતીઓ કૈશિકીને તથા માલવિકાને ઓળખી કાઢે છે. કૈશિકી માલવિકાના ગુપ્તવાસનું કારણ સમજાવે છે. ધારિણીના પુત્ર વસુભિન્ને યજ્ઞનો પર વિજય મેળવ્યાના સમાચાર આવે છે. તેથી આનન્દ પામીને ધારિણી અને ઈરાવતી માલવિકા—અગ્નિમિત્રનાં લગ્નની સંમતિ આપે છે.

(૨) રતનાવલી : ઉદયન વત્સરાજના અમાત્ય યૌગન્ધરાયણને એવા સિદ્ધાદેશની ખબર પડે છે કે સિંહલની રાજપુત્રી રતનાવલી સાથે જેનાં લગ્ન થશે તે રાજ સમ્રાટ થશે. આથી તે એક એવી અફવા ફેલાવે છે કે હાવાણુક નામના ગામમાં આગ લાગવાથી વાસવદત્તા બળી મરી. આ અફવા સિંહલ દેશ સુધી પહોંચે છે. આ વાત સાંભળીને સિંહલરાજની પોતાની પુત્રી રતનાવલી માટે ઉદયનનું માથું સ્વીકારીને પોતાના અમાત્ય વસુભૂતિ તથા કાંચુકીય બ્રાહ્મણની સાથે રતનાવલીને વહાણમાં વત્સદેશ મોકલે છે. માર્ગમાં નૌકાલંગ થવાથી એ ત્રણે મુસાફરો તણાય છે, પણ એક વેપારી રતનાવલીને બચાવી લે છે અને વત્સદેશમાં લઈ આવે છે. ત્યાં એ સાગરિકાને નામે વાસવદત્તાની સેવામાં છે. રાજ ઉદયન અને સાગરિકા પ્રેમમાં પડે છે અને રાણી વાસવદત્તા એ બેનું મિલન ન થાય એ માટે બધા જ પ્રયત્નો કરે છે. એ સાગરિકાને કેદમાં પણ પૂરે છે. છેલ્લે રૂમણવાનના વિજયના સમાચાર આવે છે. સિંહલના અમાત્ય અને કાંચુકીય પણ આવી પહોંચે છે અને નૌકાલંગની વાત કરે છે. ઈન્દ્રજલિકના બદ્ધથી આગનો દેખાવ થાય છે અને ઉદયન સાગરિકાને તે આગમાંથી બચાવી લાવે છે. વસ્તુભૂતિ અને બ્રાહ્મણ સાગરિકાને રતનાવલી તરીકે ઓળખે છે. વાસવદત્તા પણ એને ઓળખીને ઉદયન તથા રતનાવલીનાં લગ્નની સંમતિ આપે છે.

(૩) પ્રિયદર્શિકા : વાસવદત્તાના માસા દઢવર્માની પુત્રી પ્રિયદર્શિકાનાં લગ્ન ઉદયન સાથે કરવાનું નક્કી થયું હતું. કલિંગના રાજાએ પણ પ્રિયદર્શિકાના હાથની માગણી કરી હતી પણ દઢવર્માએ ના પાડવાથી એણે હુમલો કરીને દઢવર્માને નસાડી મૂક્યો. પ્રિયદર્શિકા કાંચુકીયની મદદથી નાસી છૂટે છે અને વિશ્વકેતુના દરબારમાં આશ્રય લે છે. વિશ્વકેતુ ઉદયનનું અપમાન કરતો હોવાથી ઉદયનનો સેનાપતિ વિજયસેન એના પર આક્રમણ કરીને એને મારી નાખે છે. પ્રિયદર્શિકાને પકડીને વત્સદેશમાં આણવામાં આવે છે, ત્યાં એ આરણિકાને નામે વાસવદત્તાની સેવામાં રહે છે. રાજ ઉદયન અને આરણિકા પરસ્પરના પ્રેમમાં પડે છે. એમના તરફથી તથા વાસવદત્તા તરફથી સામસામી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ અજમાવાય છે. વાસવદત્તા ક્રોધે ભરાઈને આરણિકાને કેદ કરે છે. એથી અંકમાં સમાચાર મળે છે કે સેનાપતિ વિજયસેને કલિંગના રાજાને હરાવીને દઢવર્માને પાછો ગાદી પર બેસાડ્યો છે. દઢવર્માને કાંચુકીય ઉદયનનો આભાર માનવા આવે છે. અચાનક રાજદરબારમાં ખબર આવે છે કે કારાગૃહમાં રાખેલી આરણિકાએ વિષપાન કર્યું છે. ઝેર ઉતારવાનું ઉદયનને જ્ઞાન હોવાથી આરણિકાને રાજદરબારમાં લાવવામાં આવે છે. ઉદયન એનું ઝેર ઉતારે છે. કાંચુકીય એને પ્રિયદર્શિકા તરીકે ઓળખે છે. અંતે વાસવદત્તાની સંમતિથી ઉદયન અને પ્રિયદર્શિકાનાં લગ્ન થાય છે.

(૪) વિદ્ધશાલભંજિકા : લાટના રાજ ચંદ્રવર્માને મૃગાંકાવલી નામે એક પુત્રી છે, પણ પુત્ર નથી. સમ્રાટ વિદ્યાધરમલ્લના અમાત્ય ભાગુરાયણને એવા સિદ્ધાદેશની ખબર પડે છે કે જેનાં લગ્ન મૃગાંકાવલી સાથે થશે તે રાજ ચક્રવર્તી થશે. હવે ચંદ્રવર્મા સમ્રાટના દરબારમાં પોતાની પુત્રીને

પુત્રના સ્વાંગમાં મોકલે છે. ભાગુરાયણ એવી યુક્તિ કરે છે કે જેથી વિદ્યાધરમલ્લ મૃગાંકાવલીના પ્રેમમાં પડે છે; અને આ પછી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ શરૂ થાય છે, જેમાં વિદૂષક અને મહારાણીની દાસી અગત્યનો ભાગ લેજવે છે. મહારાણી રાજની મળક કરવા ખાતર એનાં લગ્ન પુરુષવેશમાં રહેલી મૃગાંકાવલી સાથે કરે છે, કારણ કે મૃગાંકાવલી સ્ત્રી છે એની એને ખબર નથી. આ લગ્ન પૂરાં થયાં પછી ચદ્રવર્માને સાંથી સમાચાર આવે છે કે એને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે અને એણે જે વ્યક્તિને પુત્ર તરીકે મોકલી છે તે તો ખરેખર એની પુત્રી છે. આથી મહારાણી તો પોતે ગુંથેલી જાળમાં જ ફસાય છે, પણ એ જાતે જ લગ્ન કરાવી આપે છે એટલું જ નહિ પણ મૃગાંકાવલી ઉપરાંત એની સખી કુવલયમાલા સાથે પણ લગ્ન કરાવી આપે છે. છેલ્લે રાજનાં સૈન્યે જળવાખોરો પર વિજય મેળવ્યો હોવાના સમાચાર આવે છે અને સર્વત્ર આનન્દ છવાય છે.

(૫) કપૂરમંજરી : પ્રાકૃતમાં લખાએલી આ કૃતિને નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર સદૃક કહેવાય, પણ સદૃક અને નાટિકા વચ્ચે માત્ર ભાષાનો જ ભેદ હોય છે. અહીં કુળલદેશની રાજકન્યા કપૂરમંજરી રાજ યંડપાલના દરબારમાં આવે છે અને મહારાણીની સાથે રહે છે. આ કૃતિમાં નાયિકા છૂપી રીતે રહેતી નથી, પણ એ કાણુ છે તેની જાણને જ ખબર છે. રાજ યંડપાલ અને કપૂરમંજરી એકબીજાના પ્રેમમાં પડે છે. મહારાણીને આ વાતની ખબર પડતાં એ કપૂરમંજરીને કારાગારમાં નાખે છે; પણ એક બ્રૂગર્લ માર્ગ ખોદી કાઢવામાં આવે છે અને તે દ્વારા નાયક અને નાયિકા એકબીજાને મળે છે. સિદ્ધ ભૈરવાચાર્ય રાણીને એમ સમજાવે છે કે જો રાજનાં લગ્ન ધનસારમંજરીની સાથે થાય તો એમને ચક્રવર્તીનું પદ પ્રાપ્ત થશે. મહારાણી એમ માને છે કે ભૈરવાચાર્ય ધનસારમંજરીને લઈ આવશે એટલે એ લગ્નને માટે સંમતિ આપે છે, પણ ધનસારમંજરી એ જ કપૂરમંજરી છે, એટલે આ રીતે મહારાણી જાતે જ પ્રેમીઓની ઇચ્છા પૂરી કરે છે. છેલ્લે એને સાચી ખબર પડે છે.

આ પાંચ નાટિકાઓનો ટૂંકસાર જોતાં આપણે કહી શકીએ કે નાટિકાઓના વસ્તુનું માળખું એક જ પ્રકારનું રહે છે. એ બાળતમાં નીચેના મુદ્દાઓ નોંધવાયોગ્ય છે :

(૧) નાયિકાનું લગ્ન નાયક સાથે થવાનું છે એવું ક્યાં તો નિશ્ચત હોય છે અથવા તો નાયિકાને માટે એવો સિદ્ધાદેશ હોય છે કે એનો પતિ ચક્રવર્તી રાજા જનશે. માલવિકાગ્નિમિત્ર અને પ્રિયદર્શિકામાં નાયક-નાયિકાનાં લગ્ન આગળથી નક્કી હોય છે. રતનાવલી અને વિદ્યશાલભંજિકામાં નાયિકાનો પતિ ચક્રવર્તી અને એવો સિદ્ધાદેશ હોય છે. કપૂરમંજરીમાં પણ ભૈરવાચાર્ય ધનસારમંજરીને માટે સિદ્ધાદેશની વાત કરે છે. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પણ એક પ્રકારનો સિદ્ધાદેશ તો છે જ. એના છેલ્લા અંકમાં કૈશિકી કહે છે :

इयं पितरि जीवति केनापि दैवयात्रागतेन सिद्धादेशेन साधुना मत्समक्षमादिष्टा ।

संवत्सरमात्रमियं प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृष्टमर्तृगामिनी भविष्यतीति ॥

(૨) કોઈક કમનસીબ બનાવને લીધે નાયિકા ગુપ્તવેશમાં મહારાણીની સેવામાં રહે છે. માલાવકા, રતનાવલી અને પ્રિયદર્શિકા ગમે તે રીતે મુશ્કેલીઓ વટાવીને નાયકના નગરમાં આવી પહોંચે છે. મૃગાંકાવલીને એવી કોઈ મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડતું નથી, પણ એનો પિતા અપુત્ર હોવાથી એને પ્રચ્છન્ન વેશમાં રહેવું પડે છે. કપૂરમંજરીમાં નાયિકા ગુપ્તવેશમાં પણ રહેતી

નથી પણ લગનને માટે તેઓને પણ તત્કાલ પૂરતું ધનસારમંજરી બનવું પડે છે. દરેક કૃતિમાં નાયિકા ખરેખર કોણ છે તેની ખબર અતે પડે છે. અહીં એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે કે આ નાયિકાઓ જાતે જ કેમ પ્રકાશમાં આવતી નથી? માલવિકાગ્નિમિત્રમાં તો સિદ્ધાદેશ જ એવો છે કે માલવિકાએ એક વર્ષ માટે પ્રેમભાવ અનુભવવો. વિદ્વશાલભંજિકામાં પિતાની આજ્ઞાથી મૃગાંકાવલીને પુરુષ તરીકે રહેવું પડે છે. કપૂરમંજરીમાં એવો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. હર્ષવર્ધનની કૃતિઓમાં રતનાવલી અને પ્રિયદર્શિકા જાતે જ કેમ પ્રકાશમાં નથી આવતી તેનું લેખકે કારણ આપ્યું નથી.

(૩) વિદ્વશાલભંજિકાને બાદ કરતાં બીજી બધી કૃતિઓમાં નાયિકાને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવે છે અને છેલ્લે એને છોડાવવા માટે લેખકને કોઈક યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

(૪) ‘કપૂરમંજરી’ને બાદ કરતાં બીજી બધી કૃતિઓમાં નાયિકાનાં નાયક સાથે લગ્ન થાય છે તે પહેલાં અથવા તે પ્રસંગે રાજાનાં સૈન્યે કોઈક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોવાના સમાચાર આવે છે.

(૫) દરેક કૃતિમાં ઉત્સવનું વાતાવરણ હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ બધી જ રચનાઓ એક કે બીજી રીતે વસન્તોત્સવ સાથે સંકળાએલી છે. ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાલવન વાર્ષિકના ઓગસ્ટ, ‘૫૬ના અંકમાં શ્રી જે. ટી. પરીખે એમના “A popular festive element in the plot of the Malavikagnimitra” નામક લેખમાં જણાવ્યું છે કે માલવિકાગ્નિમિત્રનું વસ્તુ પાંચ દિવસ ચાલે છે અને તેમાં દોલોત્સવનો દિવસ વચ્ચે છે. રતનાવલી અને પ્રિયદર્શિકા બન્ને નાટિકાઓ વસન્તોત્સવને પ્રસંગે લખવામાં આવેલી એમ એમની પ્રસ્તાવનાઓ પરથી જણાય છે. રતનાવલીના પ્રથમ અંકમાં મદનમહોત્સવનું વર્ણન છે. પ્રિયદર્શિકાનો સમય શરદાકાલનો છે. એના બીજા અંકમાં વાસવદત્તા મહર્ષિ અગસ્ત્યને અર્ધ આપવાની છે એવો ઉલ્લેખ છે, એ જોતાં પ્રિયદર્શિકાના વસ્તુને શરદુત્સવ સાથે સંબંધ છે એમ કહી શકાય. વિદ્વશાલભંજિકામાં પ્રથમ અંક પરથી વસન્તોત્સવનો સમય સ્પષ્ટ થાય છે. કપૂરમંજરીનું વસ્તુ વસન્તોત્સવથી આરંભીને વટસાવિત્રી-ઉત્સવ સુધી ચાલે છે.

ઉપરના મુદ્દાઓ જોતાં આપણે કહી શકીએ કે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર નાટિકા ભલે કલ્પિતવૃત્તા હોય તો પણ નાટિકાઓનું કથાવસ્તુ એક જ પ્રકારનાં માળખાં પર આધાર રાખે છે. નાયિકાનું ગુપ્તવેશમાં નાયકને ત્યાં રહેવું અને અતે જાહેર થવું, નાયક-નાયિકાનું મિલન અને લગ્ન, તથા નાયકની વિજયપ્રાપ્તિ—એ મુખ્ય મુદ્દાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને વસ્તુની રચના કરવામાં આવી છે. લેખકે જે મૌલિકતા બતાવી છે એ માત્ર નાયકની અને મહારાણીની સામસામી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓમાં જ બતાવી છે. પ્રાચીન નાટ્યકારોએ કથાવસ્તુનું આ માળખું સ્વીકારી લીધું અને હર્ષવર્ધન જેવા લેખકે આ જ વસ્તુ લઈને બે સ્વતંત્ર નાટિકાઓ રચી એ હકીકતને માત્ર અકસ્માત તરીકે તો ન જ ગણી શકાય. એ જોતાં એમ માનવાને કારણ મળે છે કે આ પ્રકારની કૃતિઓની પાછળ કોઈક દૃઢ અને જીવંત પરંપરા હોવી જોઈએ. એ પરંપરા ઘણી પ્રાચીન હોવી જોઈએ અને એથી જ ઉપર જે મુદ્દાઓનું પૃથકકરણ કરવામાં આવ્યું છે તેમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રાજશેખરની કૃતિઓમાં એ બધા જ મુદ્દાઓ સર્વાંશે મળતા નથી.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આ જ પરંપરાગત તત્ત્વો જોવા મળે છે. ભાસને નામે પ્રસિદ્ધ સ્વપ્નવાસવદત્તામાં રાણી વાસવદત્તા પદ્માવતીની સાથે આવન્તિકાને નામે ગુપ્ત રીતે રહે છે. અહીં પણ પદ્માવતીને માટે સિદ્ધાદેશ હોય છે. ઉદયનનું રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે વાસવદત્તા જાહેરમાં આવે છે અને ઉદયન વાસવદત્તાનું પુનર્મિલન થાય છે. નળદમયંતીની સુપ્રસિદ્ધ કથામાં નળને બાહુક તરીકે રહેવું પડે છે એ સુવિદિત છે. મહાભારતના વિરાટપર્વમાં પણ પાંડવો એક વર્ષ માટે ગુપ્તવાસમાં રહે છે અને ગોગ્રહણના યુદ્ધ પછી અભિમન્યુ—ઉત્તરાનાં લગ્ન થાય છે. અહીં પ્રથમ તો વિરાટ રાજા ઉત્તરાનાં લગ્ન અર્જુન સાથે કરવાનું કહે છે પણ અર્જુન ઉત્તરાને પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારે છે. ભાસને નામે પ્રસિદ્ધ પંચરાત્રમાં તો આ જ કથાને એટલી હદ સુધી ફેરવી નાખવામાં આવે છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ થતું જ નથી, પણ છતાં ઉપર જે પરંપરાગત તત્ત્વો બતાવ્યાં છે તે તો તેમજ રહે છે.

બીજો એક અગત્યનો મુદ્દો પણ આ બાબતમાં ખ્યાલમાં રાખવા જેવો છે. ઉપર આપણે જોયું કે આ નાટિકાઓ કોઈ ને કોઈ રીતે વસન્તોત્સવની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ જોતાં એવું પણ અનુમાન થઈ શકે કે નાટિકાનાં કથાવસ્તુનાં ઉપર જણાવેલાં તત્ત્વો વસન્તોત્સવના મૂળ સ્વરૂપ સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોવાં જોઈએ. આ વિષયમાં વધારે સંશોધનને અવકાશ છે.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં કાવ્યો

ગીતગોવિંદ અને કૃષ્ણગીતિ

પ્રિયબાળા શાહ

કૃષ્ણગીતિ સોમનાથ કવિની કૃતિ છે. આ સોમનાથનું નામ નાભાજીએ પોતાની ભક્ત-
માળામાં સ્મર્યું છે. સોમનાથનો સમય ચૌદમા અને સોળમા સૈકાની અંદર મૂકી શકાય છે.

કૃષ્ણગીતિ શ્રી જયદેવ કવિ—રચિત ગીતગોવિંદના નમૂના ઉપર રચાયેલું કાવ્ય છે. સંસ્કૃત
સાહિત્ય મોટે ભાગે અક્ષરમેળ કે માત્રામેળ છંદોમાં રચાયેલું છે. તેમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની
પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પ્રચલિત પદોનો ઉપયોગ વિરલ જોવા મળે છે. શ્રી. જયદેવે આવા પદોનો
ગીતગોવિંદમાં બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પદોની રચના ગાનને માટે છે. હકીકતમાં તો ગીત-
ગોવિંદની પ્રત્યેક અષ્ટપદીને મથાળે તેના રાગ અને તાલ પણ આપેલા છે અને કૃષ્ણગીતિમાં પણ
અષ્ટપદીમાં રાગ અને માત્ર એકમાં તાલ આપેલા છે. આ વિશે ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીનો મત
વિચારવા જોવો છે :

“ કાવ્યનું ચોકડું, વર્ણનાત્મક ભાગના પદ્ય-શ્લોકો ક્લાસીકલ સંસ્કૃતની જૂની શૈલીમાં
રીત અને છંદો, વિચાર અને શબ્દભંડોળમાં છે. છતાં પણ કાવ્યમાં અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ભાષા
કે નવી ભારતીય આર્ય ભાષાના વાતાવરણનો ધબકાર જણાય છે. ”

ગીતગોવિંદનો વિષય રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમરસ છે. અર્થાત્ કે પારિભાષિક શબ્દોમાં રતિભાવ-
સૂચક શૃંગારરસ છે. તે બે પ્રકારે નિરૂપાયો છે—વિપ્રલંભરૂપે અને શૃંગારરૂપે.

કૃષ્ણગીતિમાં પણ આ જ વિષય અને આ જ પદશૈલી છે અને આ જ પદરચના છે.

ગીતગોવિંદનો કથાપ્રસંગ આ પ્રમાણે છે :

વસંત ઋતુમાં રાધિકા કૃષ્ણને વૃંદાવનની કુંજોમાં શોધતી ફરે છે. ત્યાં ‘ સંયોગસખી ’
આવીને રાધાની ઉત્કંઠામાં આમ બોલીને વધારો કરે છે કે ‘ ગોપીઓના વૃંદમાં કૃષ્ણ ક્રીડા કરે છે
તે તો જો. ’ શ્રીકૃષ્ણને ગોપીઓના વૃંદમાં જોઈને રાધા યમુનાના તીરે નિર્જન લતાકુંજમાં ચાલી
જાય છે અને પોતાની સખીને કૃષ્ણ સાથે પૂર્વે થયેલી પોતાની રતિક્રીડાની વાત કરે છે. કૃષ્ણ
ગોપાંગનાઓને ત્યજીને રાધાને કુંજે કુંજે શોધતાં લાચાર બનીને કાલિન્દીની તીરે આવીને બેસે છે.
તેવામાં સખી ઉતાવળી આવીને રાધાની વિરહી અવસ્થાની જાણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ સખીને રાધાની
પાસે મોકલે છે અને સમજાવીને તેને બોલાવી લાવવા કહે છે. વિરહકૃશ રાધા ઊઠે છે પરંતુ પગ
માંડતા જ તે ઢળી પડે છે. આ હકીકત સખી કૃષ્ણ પાસે જઈને વર્ણવે છે; આથી કૃષ્ણ લતાકુંજે
જાય છે. પરંતુ માર્ગમાં જ ચંદ્રાવલી આદિ સખીઓ મળતાં વિલંબ થાય છે તેથી રાધા માને છે
કે ‘ શ્રીકૃષ્ણ તેને ઠગી ’. પ્રતિનાયિકાથી છૂટીને કૃષ્ણ રાધાની પાસે આવે છે અને વિલંબ થવા

બદલ રાધા પાસે માફી માગે છે. પ્રતિનાયિકાનાં ચિહ્નો કૃષ્ણને લાગેલા છે તેથી રાધા કઠોર વચનથી કૃષ્ણને તિરસ્કારે છે. કૃષ્ણ પોતે મુદ્દા સાથે પકડાયા હોવાથી ચૂપચાપ ખસી જાય છે. તેથી રાધાનો રોષ આપોઆપ ધીમે પડે છે. તે દરમિયાન કૃષ્ણની સખી આવીને રાધાને સમજાવે છે. વિરહાતુર રાધા ગળગળી બની અંતરમાં શાયતી બેઠી છે. ત્યાં કૃષ્ણ આવીને તેને મધુર વચનોથી વિનવે છે. ભગવાન તેને મનાવીને જાય છે ત્યારબાદ કૃષ્ણદ્વતી રાધાને તેડવા જાય છે. શણુગાર સજીને બેઠેલી રાધા સખી સાથે કૃષ્ણને જઈને મળે છે. સખીના વિદાય થયા પછી કૃષ્ણ રાધાને રીઝવીને રતિકીડા કરે છે. તે સમયે રાધાની વેણી છૂટી જાય છે તેથી શ્રીકૃષ્ણ રાધાની વેણી ગૂંથી શણુગાર સંભવી તેના મનોરથ પૂરા કરે છે.

આપણે હવે કૃષ્ણગીતિનું કથાવસ્તુ જોઈએ :

આ કાવ્યનો વિષય પણ રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમનો છે. રાધા તેના સ્વપ્નમાં પોતાના પ્રિયતમ કૃષ્ણને તેની ખીજ સખીઓ સાથે જુએ છે. તેથી રાધા ગુસ્સે થાય છે અને અશ્રુ સાથે બગી જીડે છે. વાસ્તવમાં કૃષ્ણ જ રાધાને જગાડતા હોય છે. રાધા સ્વપ્નદશામાં છે તેથી તે ‘માન’ માગે છે. અને કૃષ્ણને તણ દે છે. આથી ગોવિંદદ્વતી રાધાની પાસે આવીને ‘માન’ મૂકવા તેને સમજાવે છે અને કહે છે કે કૃષ્ણ કુંજવનમાં તેની વાટ જુએ છે. સ્વપ્નને કારણે તારે કૃષ્ણ સાથે રોષ ના કરવો જોઈએ અને કૃષ્ણ નવનિકુંજગૃહમાં તારી આતુરતાથી રાહ જુએ છે. (અષ્ટપદી ૨, શ્લોક ૪.). સખી રાધાની દશા જુએ છે. રાધા કૃષ્ણમય છે અને તે પણ કૃષ્ણને મળવા ખૂબ આતુર છે પરંતુ તે પોતાની જાતે કૃષ્ણ પાસે જતી નથી. આથી તે રાધાને કૃષ્ણ પાસે જવા ખૂબ ખૂબ સમજાવે છે (અ. ૩). કૃષ્ણદ્વતી રાધાની આ સખીને કૃષ્ણ પાસે લઈ જાય છે અને કૃષ્ણને રાધાની વિરહદશા સખીના મુખે વર્ણવીને સંભળાવે છે; (અ. ૪). રાધાની વિરહાવસ્થા વર્ણવીને સખી તે જ વાત ગીત દ્વારા કૃષ્ણને ફરીથી ભારપૂર્વક જણાવે છે; (અ. ૫). ત્યારબાદ સખી રાધા પાસે પાછી જાય છે અને તેને કહે છે કે કૃષ્ણ પણ પ્રેમની દશામાં છે, અને રાધાનું નામ રટણ કર્યા કરે છે; અને રાધા જો કૃષ્ણ પાસે જશે તો કૃષ્ણ તેને માન અને પ્રેમ સાથે આવકારશે; (અ. ૬.). સખીનાં પ્રિય મધુર વાક્યો સાંભળીને રાધા પોતાના પ્રેમથી તેના ઉપર ‘પ્રસાદ’ કરવાને માટે જાય છે. વાસ્તવમાં રાધા માટે કૃષ્ણનો વિરહ અસહ્ય થઈ ગયો હતો અને કૃષ્ણ પાસે જવા તે અધીરી બની હતી. આથી તેને કૃષ્ણ પાસે જવાને કોઈ નિમિત્તની જરૂર હતી (અ. ૭). અષ્ટપદી ૮ થી ૧૯માં રાધા અને કૃષ્ણની રતિકીડા વર્ણવેલી છે. છેલ્લી અષ્ટપદી ૨૦માં રાધા કૃષ્ણને પોતાના જેવી વેશભૂષા અને અલંકાર પહેરાવવા વિનવે છે, અને કૃષ્ણ પણ સામે એવી જ માગણી કરે છે. આ રીતે રાધા કૃષ્ણ બને છે અને કૃષ્ણ રાધા બને છે. આ ભક્ત અને ભગવાનના તાદાત્મ્યનું પ્રતીક છે.

કૃષ્ણગીતિ અને ગીતગોવિંદમાં વસ્તુસામ્ય છે. બંનેમાં ભક્તિરસ અને શૃંગાર છે. બંનેમાં શૃંગારના બે પ્રકારો વિપ્રલંભ અને સંભોગ વર્ણવાયેલા છે. વિપ્રલંભ માનવિપ્રલંભ છે. કાવ્ય-શાસ્ત્રની રૂઢિ પ્રમાણે ‘માન’ના ત્રણ નિમિત્તો બને છે : (૧) કાંઈક સાંભળ્યું હોય તેનાથી ‘શ્રુત’, (૨) અનુમિત અથવા કશાકના અનુમાનથી, (૩) અથવા કાંઈક પ્રત્યક્ષ જોવાથી ‘દષ્ટિ’; પરંતુ કૃષ્ણગીતિમાં સ્વપ્નને નિમિત્ત બનાવાયું છે.

આ પ્રકારના કાવ્યમાં વ્યક્ત થતો શૃંગાર, ભાવનો ઉન્માદ ભોગ સુધી પહોંચે છે. આ જાતના કાવ્યના શૃંગારમાં ભોગ ભાવોન્માદને મૂર્ત કરે છે. સૂક્ષ્મવાદનો ‘મસ્તી’ શબ્દ અહીં યરાબર બંધ બેસે છે. ‘મસ્તી’ અત્યંત વિરહની વેદનાના ઉત્કટ સંભોગના નિરૂપણથી વ્યક્ત થાય છે.

આવા રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ, વિરહ, અને મિલનના કાવ્યમાં કોઈ અપૂર્વ વ્યંજના હોય છે. આ અપૂર્વ વ્યંજના એ માનવી કે લૌકિક રતિની નથી પણ લોઝાત્તર રતિની છે અર્થાત્ કે ભક્તિની છે. આ નિષ્પત્તિ રસમય અને મનોહર વાણીમાં વ્યક્ત થયેલી છે. જે ભક્તનો ભગવાન પ્રતિ ઉન્મત્ત પ્રેમ હોય છે તે એવી ઉન્મત્ત પ્રેમમય વાણીમાં સરળતાથી વહે છે. શબ્દ શોધવા માટે કવિને પ્રયત્ન કરવો પડતો હોય એમ દેખાતું નથી.

કૃષ્ણગીતિના પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે આ કાવ્ય કીર્તિભોલ માટે નથી લખાયું પરંતુ હરિના ગુણ ગાવા માટે અને પોતાના મનોવિનોદન માટે જ લખાયું છે. સંક્ષેપમાં આ વળનાથનું કીર્તન છે. આથી તે ભક્તિરસની કૃતિ છે તેમ સમજીને જ કવિએ આ કાવ્યને વિચારવા વિનંતી કરી છે. વધુમાં નોંધે છે કે કવિ જયદેવની સાથે સ્પર્ધા કરવાનો પણ પોતાનો આશય નથી. વિદ્વાનોને ખુશ કરવા માટે કે રાજ્ય પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ માટે પણ આ ભક્તિરસભરું કીર્તન રચ્યું નથી.

પરંપરા પ્રમાણે પણ રાધાકૃષ્ણના આલંબનવાળું આવું કાવ્યનિરૂપણ એ ભક્તિનો એક પ્રકાર છે. શ્રીરૂપગોસ્વામી પોતાના ઉબજવલ નીલમણિ નામના ગ્રંથમાં આવા શૃંગારરસને મધુર પ્રકારનો ભક્તિરસ કહે છે.

આવો ભક્તિપ્રકાર—ઉન્મત્ત પ્રેમનો—શૃંગારનો—વિદ્વાનો અને વિચારકોને ચર્ચાનો વિષય થયો છે. આવી એક ચર્ચા ડૉ. એસ. કે. ડેએ લીલાશુકના કૃષ્ણકર્ણામૃત કાવ્યના સમર્થનમાં કરી છે. રત્યાત્મક રહસ્યવાદ (Erotic mysticism) ઉપનિષદ્ જેટલો જૂનો છે. આવા પ્રકારની ભક્તિની પ્રેરણા મધ્યયુગના વૈષ્ણવ સાહિત્યમાંથી આપણને મળે છે. તે શ્રીમદ્ ભાગવત અને શાંડિલ્ય અને નારદના ભક્તિસૂત્રોમાં જોઈ શકાય છે. મેકનીકોલ (Macnicol)ના મતે બધા રહસ્યવાદ (mysticism)નું એક જ ધ્યેય છે. આ ધ્યેય એકીભાવ-અદ્વૈત (Unitive life)નું છે. રહસ્યવાદનું તત્ત્વ પ્રેમના આ પ્રકારના સ્વરૂપમાં છે અને તે ભક્તિસંપ્રદાયમાં ભક્ત અને ભગવાનની એકતા સાધવામાં સ્વીકારાયું છે. નારદ અને શાંડિલ્ય તેમની ભક્તિનાં લક્ષણમાં પ્રેમના તત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકે છે. નારદ કહે છે: સા ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમસ્વરૂપા (૧. ૨). શાંડિલ્ય તેને સા સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે (૧-૨) એ રીતે વર્ણવે છે. આ પ્રમાણે પ્રેમ અને અનુરાગનું આલંબન ધૈર્ય અને ત્યારે તે પ્રેમલક્ષણાભક્તિ થાય છે. કેટલાક mysticsના મતે ભક્તિમાં જે ભાવ વ્યક્ત થાય છે તે શૃંગારના ભાવને અનુરૂપ હોય છે અને શૃંગારની ભાષામાં જ દર્શાવી શકાય છે. આ પ્રકારના ભક્તકવિઓની પ્રતિભામાંથી આવાં ગીતગોવિન્દ કે કૃષ્ણગીતિ જેવાં કાવ્યો સર્જાય છે.

વિમલસૂરિકૃત 'પઉમચરિયં'ના દેશ્ય અને અનુકરણાત્મક શબ્દ

કે. રિપલ ચન્દ્ર

પઉમચરિયં જૈન સાહિત્યમાં તથા પ્રાકૃત વાક્યમયમાં જૂનામાં જૂનું જૈન રામાયણ છે. આ કૃતિ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલી છે, અને એનો વિસ્તાર લગભગ ૯૦૦૦ ગાથા અથવા તો ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. તેના રચયિતા વિમલસૂરિ ઇસ્વી સનના પાંચમા સંક્રમાં થયેલા. આમાં આપણને કેટલેક સ્થળે દેશ્ય શબ્દ જોવા મળે છે. એકંદરે એવા શબ્દોની સંખ્યા લગભગ પોણીસો છે અને એમનો પ્રયોગ આશરે ત્રણસો વાર થયેલો છે. સંસ્કૃતના તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોની ડોટિમાં જેમનો સમાવેશ નથી થતો તે દેશ્ય શબ્દ કહેવાય છે. આ ડોટિમાં ત્રણ પ્રકારના શબ્દો સમાયેલા છે. એક તો એ કે જે હિન્દ-આર્ય (સંસ્કૃત) પરિવારથી તદ્ભવ જુદા પડે છે. બીજા એવા શબ્દો કે જેમનો પ્રયોગ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળે છે. પણ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં તેમનો અર્થ પહેલા કરતાં જુદો થાય છે. ત્રીજા એવા શબ્દો કે જે સંસ્કૃત ડોષોમાં જ આપેલા છે પણ સાહિત્યમાં વપરાયેલા નથી. આ બધા શબ્દો ત્રણ વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

પહેલા વિભાગમાં જે શબ્દો આપેલા છે તે હૈમચન્દ્રીય દેશીનામમાલામાં પણ જડી આવે છે. તે જ વિભાગના ડોષકમાં તેમના અર્થ સાથે દેશીનામમાલાનો વર્ગ અને ગાથા-સંખ્યા આપેલાં છે. પછી પઉમચરિયંનો ઉદ્દેશ અને ગાથા-સંખ્યા દર્શાવેલી છે.

દ્વિતીય વિભાગમાં પહેલા વિભાગ કરતાં એક વિગત વધારાની આપવામાં આવી છે અને તે છે દેશી શબ્દોની સામે જ અપાયેલો સંસ્કૃત શબ્દ, જેમાંથી તે ઉદ્ભવેલો હોવો જોઈ એ.

ત્રીજા વિભાગમાં જે શબ્દો છે તે દેશીનામમાલામાં નથી મળતા. તેમની સામે પણ સંસ્કૃત અર્થ આપેલો છે.

ચતુર્થ વિભાગમાં જે ક્રિયાપદો આપેલાં છે તે દેશી શબ્દો નથી પરંતુ કેવળ માહિતી માટે પઉમચરિયંમાં લગભગ પચાસ વાર વપરાયેલા અનુકરણાત્મક શબ્દો છે. આવા ધ્વનિના પ્રયોગ માટે પ્રાકૃત સાહિત્ય જાણીતું છે અને વિશેષ કરીને આ જાતનો પ્રયોગ અપભ્રંશ સાહિત્યમાં વધતો ગયો છે.

(૧)

આયલ્લય (૧ | ૭૫ ચંચલ) ૬ | ૧૬૨ : ૮ | ૧૮૯ : ૧૨ | ૧૫, ૧૮ : ૨૪ | ૧૫ : ૩૩ | ૬૬ :
૫૨ | ૧૯ : ૫૩ | ૩૦

ઉપિત્ય (૧ | ૨૯ કુપિત) ૮ | ૧૭૫ : ૯ | ૬૮ : ૧૨ | ૮૭
સ્વા ૫

- ઓલમ્બ (૧ | ૧૬૨ અંગે પિતૃ) ૬ | ૧૭૫
 કન્જવ (૨ | ૧૧ વિષ્ણુ) ૧૩ | ૪
 કડિલ્લ (૨ | ૫૨ વન) ૨ | ૪૫
 કણુય (૨ | ૫૬ ધૃષ્ટ) ૯૮ | ૨૫ : ૧૦૨ | ૮૨
 કયાર (૨ | ૧૧ તૃણાદુત્કર) ૧૩ | ૪ : ૮૦ | ૩૧ : ૮૪ | ૧૦
 કિણુમ્બ (કિણુ ૨ | ૩૦ શાભામાન) ૬૨ | ૯
 ક્રોલ્લુય (૨ | ૬૫ શૃગાલ) ૭ | ૧૭ : ૮ | ૭૯ : ૬૫ | ૨૬ : ૧૦૫ | ૪૨, ૪૪
 ચુપાલય (૩ | ૧૭ ગવાક્ષ) ૨૬ | ૮૦
 જગડિન્જન્ત (૩ | ૪૪ કદર્થન) ૮૨ | ૯ : ૮૬ | ૨૪
 જુડિઅ (૪ | ૧૮ વચિત, ખેદિત) ૩ | ૧૨૫ : ૨૧ | ૬૦ : ૪૬ | ૧૬ : ૧૦૩ | ૬૮, ૯૩ :
 ૧૦૬ | ૪૦
 વિજુડિઅ ૨૮ | ૨૦ : ૮૦ | ૪૬ : ૧૧૨ | ૧૫
 તત્તિ (૫ | ૨૦ તત્પરતા, આદેશ) ૭ | ૮૭ : ૩૩ | ૧૦૨ : ૪૮ | ૧૧૭ : ૫૩ | ૨૩ :
 ૯૮ | ૫૨ : ૧૦૦ | ૪૧
 તત્તિલ (૫ | ૩ તત્પર) ૧ ૨૬ : ૨ | ૬ : ૬૪ | ૧૨ : ૯૪ | ૧૪ : ૧૦૩ | ૧૪૯
 દોર (૫ | ૩૮ — [કટિ] સૂત્ર) ૮ | ૧૦૮
 ધણિય (૫ | ૫૮ ગાદમ્) ૨૮ | ૩૫ : ૨૯ | ૨૧ : ૩૬ | ૨૨ : ૪૨ | ૨૨ : ૪૪ | ૬, ૬૨ :
 ૫૨ | ૨૨ : ૭૦ | ૫૬ : ૧૦૨ | ૧૩૭, ૧૭૬
 પઉત્ય (૬ | ૬૬ પ્રોષિત) ૧૭ | ૩ : ૭૯ | ૩૨
 પબ્ભાર (૬ | ૬૬ ગિરિશુદ્ધા) ૯૯ | ૧૪
 પયથ (૬ | ૬ અનિશમ્) ૧૧૮ | ૮૪
 પેલ્લિઅ (૬ | ૫૭ પીડિત) ૯૬ | ૩૭
 મેંઢ (૬ | ૧૩૮ હસ્તિપક) ૭૧ | ૨૯
 વાપ્પીહ (૭ | ૩૩; ૭ | ૪૦ ચાતક) ૧૧ | ૧૧૭ : ૨૯ | ૪૩
 વિગડિઅ (જુઓ જુડિઅ)
 વિરિક્ક (૭ | ૬૪ વિદ્યારિત) ૮ | ૧૧૮ : ૧૨ | ૧૨૫ : ૪૫ | ૩૨ : ૬૧ | ૨૩
 વુણુ ૭ | ૯૪ ઉદ્ધિગ્ન, ભીત) ૬૩ | ૪૦ : ૬૯ | ૨૧
 વેઆરિઅ (૭ | ૯૫ પ્રતારિત) ૧૪ | ૪૬ : ૨૬ | ૧૨ : ૬૫ | ૩૧, ૪૫ : ૮૯ | ૪૮
 સયરાહ (૮ | ૧૧ શીઘ્ર) ૨૧ | ૧૫ : ૭૪ | ૩૪ : ૮૮ | ૧૦ : ૮૯ | ૨૮ : ૧૦૭ | ૧૦ :
 ૧૧૦ | ૬ : ૧૧૭ | ૧૬

સવડહુત (૮ | ૨૧ અભિમુખ) ૪ | ૪૬ : ૫ | ૭૫ : ૬ | ૨૨૯ : ૭ | ૩૦ : ૮ | ૪૭, ૧૦૨,
૧૧૨, ૧૩૪, ૧૫૭, ૧૭૪, ૧૭૫, ૨૧૮, ૨૩૮ : ૧૦ | ૫૭ : ૩૦ | ૧૨ :
૩૩ | ૬૨ : ૩૬ | ૨૮ : ૪૫ | ૧૦ : ૫૨ | ૧૩ : ૫૬ | ૨૨ :
૫૭ | ૩૧ : ૫૯ | ૧૮ : ૬૧ | ૯, ૧૨, ૪૩, ૫૯ : ૭૧ | ૧૯, ૫૬ :
૭૩ | ૧૩ : ૯૮ | ૨૮ : ૧૦૦ | ૪, ૨૨

હલબોલ (૮ | ૬૪ કલકલ) ૮ | ૨૮૦ : ૧૦૦ | ૫૬

હલ્લન્ત (૮ | ૬૨ ચલન્ત) ૮ | ૨૬૨

હુત (૮ | ૭૦ અભિમુખ) ૧૫ | ૮૪ : ૧૯ | ૧૯ : ૨૭ | ૩૧ : ૩૨ | ૨૪, ૫૫ : ૩૩ | ૭૪,
૧૦૨ : ૩૪ | ૩૮ : ૩૫ | ૫૩ : ૪૪ | ૪૭ : ૫૩ | ૧૪૭ : ૫૯ | ૨૭ :
૫૯ | ૮૧ : ૬૧ | ૮, ૩૪ : ૬૭ | ૩૪ : ૭૧ | ૫૨ : ૭૭ | ૮૫ :
૮૬ | ૨૪ : ૯૪ | ૮૪, ૧૦૭ : ૧૦૦ | ૧૩ : ૧૧૩ | ૨૫ : ૧૧૫ | ૨૨

(૨)

અડયણા = અદ્ (૧ | ૧૮ અસતી) ૭૭ | ૭૪

ગણિતિયા = ગણ્ (ગણેતી ૨ | ૮૧ અક્ષમાલા) ૧૧ | ૩૯

ગામઉડ = ગ્રામીણ (૨ | ૮૯ ગ્રામપ્રધાન) ૬૬ | ૮

ચચિચ્ચ = ચચિચ્ચા (૩ | ૪ મણિહત) ૩ | ૧૦૫ : ૧૨ | ૧૧૮ : ૨૮ | ૨૮ : ૪૩ | ૨૫ :
૭૨ | ૨૭ : ૧૧૭ | ૨૬

છિત = સ્પૃષ્ટ (૩ | ૨૭) ૪૮ | ૮૫

છિયડિ = નિકૃતિ (૪ | ૨૬ દમ્ભ) ૧૪ | ૨૬

છિયથ' = નિયતમ્ (૪ | ૪૮ શાશ્વતમ્) ૩૧ | ૫૩ : ૪૭ | ૫ : ૬૩ | ૯ : ૬૪ | ૯ :
૬૯ | ૨૩ : ૮૨ | ૮૬ : ૯૪ | ૧૪ : ૧૧૩ | ૧૦ : ૧૧૮ | ૨૬, ૯૩,
૧૦૦, ૧૧૪

તલ્લિચ્ચ = તત્ + લિપ્સ (૫ | ૩ તત્પર) ૧ | ૧૨ : ૭ | ૮૩ : ૧૧ | ૬૭

પરદ્ધ = અપરાદ્ધ (૬ | ૭૦ પીડિત) ૫ | ૭૬ : ૬ | ૧૦૪ : ૭ | ૩૪

વિપ્પરદ્ધ ૭ | ૧૨૨ : ૮ | ૮૫ : ૨૭ | ૩૯ : ૩૭ | ૪૦ : ૫૩ | ૮૪ : ૫૯ | ૫૦ : ૯૮ | ૩૪

બમ્બલ = બલીવર્દ ? (૬ | ૯૧) ૯૯ | ૨૫ : ૧૧૫ | ૧૫

રિદ્દ્ધ = અરિદ્ધ (૭ | ૬ કાક) ૭ | ૧૭ : ૧૦૫ | ૫૯

વપિણ્ણ = વપ્ર (૭ | ૮૫ ક્ષેત્ર) ૨ | ૧૨ : ૪૨ | ૩૩

વારિજ્જ = વાર્ય, વૃ (૭ | ૫૫ વિવાહ) ૧૫ | ૯૬ : ૨૧ | ૪૫

વિચ્છડ્ડ = વિચ્છર્દ (૭ | ૩૨ નિવહ) ૬ | ૧૦૩ : ૧૨ | ૧૦૭ : ૨૬ | ૫૪ : ૬૩ | ૩૬ :
૭૨ | ૨૫ : ૯૯ | ૬૨, ૭૧ : ૧૦૦ | ૬ : ૧૦૫ | ૫૫ : ૧૦૭ | ૧૧

વિપ્પરદ્ધ (જુઓ : પરદ્ધ)

સચ્છંદ = સક્ષિક (૮ | ૯ સદશ) ૪૧ | ૩૧
 સેલ્લ = શલ્ય (૮ | ૫૭ શર) ૭ | ૨૬
 હ્રસ્વત = ઉત્ક્રિષ્ત (૮ | ૬૦ ઉત્પાદિત) ૮ | ૧૨૨ : ૧૧૭ | ૫
 હ્રસ્વવધ ૪૪ | ૩૯ : ૧૧૮ | ૨૨, ૨૩ : હ્રસ્વવિભિન્ન ૯ | ૬૮

(૩)

અણોરપાર = અતિવિસ્તીર્ણ ૧૭ | ૨૯
 આઈગ = વાઘવિશેષ ૩ | ૮૭ : ૯૬ | ૬
 ઉલ્લોલ = ક્રાલાહલ ૧૬ | ૩૬
 કાવડિઅ = વૈવધિક ૨૬ | ૫૬ : ૭૫ | ૫૨
 ગોળ્ગ = ગાયક ૮૫ | ૧૯
 ચડકક = શસ્ત્રવિશેષ ૬ | ૧૯૩ : ૭ | ૨૯ : ૮ | ૯૮, ૨૪૭ : ૨૬ | ૫૬ : ૫૭ | ૩૦
 ચડયર = સમૂહ ૨ | ૪૮ : ૮ | ૮૭, ૧૯૬, ૨૫૭ : ૨૨ | ૧૯ : ૭૯ | ૧૩ : ૯૦ | ૧૫ :
 ૧૦૩ | ૧૬૭ : ૧૦૪ | ૧૫
 ઝસર = શસ્ત્રવિશેષ ૮ | ૯૫ : ૫૦ | ૧૨ : ૫૨ | ૧૫ : ૫૩ | ૮૨ : ૫૯ | ૩૯ : ૬૧ | ૫ :
 ૭૧ | ૨૩ : ૭૩ | ૨૫ : ૮૬ | ૪૫
 જિહ્વત = નિશ્ચિત ૭ | ૮૪ : ૧૮ | ૩૮ : ૫૩ | ૧૩૮ : ૫૫ | ૧૦ : ૬૫ | ૫ : ૬૭ | ૪૩ :
 ૮૭ | ૫ : ૯૫ | ૬૫ : ૧૦૫ | ૬૯
 તિસરય, તિસરિય = વાઘવિશેષ ૭૦ | ૫૮ : ૯૬ | ૪૪ : ૧૦૨ | ૧૨૩ : ૧૧૩ | ૧૧
 ધમ્મણુ = વૃક્ષવિશેષ ૪૨ | ૬
 ધાહાવિય = પૃથ્વત ૫ | ૨૩૯
 પડિંઉચણુ = પ્રતિકાર ૧૧ | ૩૮ : ૪૪ | ૧૯ : ૮૭ | ૩
 કુપ્કુસ = ઉદરવર્તી અન્નવિશેષ ૨૬ | ૫૪
 બલય = બલીવર્દ ૮૦ | ૧૩
 મડંબ = ગ્રામવિશેષ ૨ | ૨
 માયધ = વૃક્ષવિશેષ ૫૩ | ૭૯
 મુસુંદિ = પ્રહરણુવિશેષ ૨૬ | ૫૬ : ૧૦૨ | ૮૨
 વદ્દય = ભાજનવિશેષ ૧૦૨ | ૧૨૦
 સવ્વલ = પ્રહરણુવિશેષ ૮ | ૯૫ : ૧૨ | ૮૪ : ૫૩ | ૮૨, ૧૦૯ : ૫૬ | ૨૧, ૩૯ : ૬૧ | ૫ :
 ૭૧ | ૨૩
 હિલદ્મ = દુભવિશેષ ૨૧ | ૪૮

(૪)

કડકડકડેન્તિ ૨૬ | ૫૬ કઢકઢકઢેન્ત ૨૬ | ૫૦ કણુકણુકણુન્તિ ૨૬ | ૫૩ : ૫૩ | ૮૬
 કિલિકિલિકિલિન્ત ૩૩ | ૮ : ૯૪ | ૪૧ : ૧૦૫ | ૫૪ ગુમુગુમાયારં ૯ | ૫૮ : ૩૩ | ૯
 ખણુખણુખણુન્તિ ૧૨ | ૧૧૨ : ૨૬ | ૫૩ : ૭૧ | ૩૦ : ગુમુગુમુગુમન્ત ૨ | ૪૦ : ૧૫ | ૨૯ :
 ૧૬ | ૪૭ : ૯૨ | ૯
 ગુમુગુમુગુમેન્ત ૬ | ૨૦૯ ગુલગુલગુલન્ત ૨૨ | ૩૨ ગુલગુલાયન્ત ૮ | ૨૬૨ ગુલગુલેન્ત ૮ | ૧૭૧ :
 ૧૦૨ | ૨૦
 ઘુઘુઘુઘુઘેન્ત ૧૦૫ | ૫૯ ઘુલુલુલવહન્ત ૩ | ૮૧ ચડચડચડન્ત ૨૬ | ૫૧, ૫૭ છિમિછિમિ-
 છિમન્ત ૨૬ | ૪૮
 જગજગજગેન્ત ૧૦૨ | ૧૦૫, ૧૦૮ | ૭ ઝગઝગઝગત્તિ ૧૦૨ | ૨૧ તડતડતડત્તિ ૧૨ | ૧૧૨
 તડતડ ૭૧ | ૩૦
 તડતડારવં ૩૯ | ૨૫ દિલિદિલિદિલિન્ત ૧૦૨ | ૨૧ ધગધગધગન્ત ૧૨ | ૫૧ : ૨૬ | ૪૮ :
 ૧૦૭ | ૧૦
 ધગધગધગેન્ત ૧૦૨ | ૧૦, ૮૧ ભુગુણુગેન્ત ૧૦૫ | ૫૯ મડમડમડન્તિ ૨૬ | ૫૩ રણુરણુાયન્ત
 ૯૪ | ૩૯ રૂણુરૂણુિય ૧૦૫ | ૫૮ સગસગેન્ત ૪૧ | ૩૧ સિમિસિમિય
 ૧૦૫ | ૫૫ હુહુહુહુહુહુન્ત ૯૪ | ૪૩

મેઘદૂતના ટીકાકાર વલ્લભદેવ

વિનોદબાળા બની

વલ્લભદેવની આ ટીકા ૧૯૧૧માં લંડનથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેના સંપાદક ઇ. હુલ્ટ્સ (Hultsch) છે. ટીકાને અંતે જે પુષ્પિકા છે તે આમ છે—ઈતિ રાજાનકાનન્દદેવાત્મજપરમાત્મ-ચિહ્નાપરનામવલ્લભદેવવિરચિતા મેઘદૂતવિવૃત્તિઃ સમાપ્તા ॥ આના ઉપરથી સમજાય છે કે—વલ્લભદેવ આનંદદેવનો પુત્ર હતો અને એનું બીજું નામ પરમાત્મચિહ્ન હતું. એના પિતાની પદવી રાજનક હતી, તેના ઉપરથી એ કાશ્મીરના હશે એમ સમજાય છે. એણે રઘુવંશ, કુમારસંભવ, શિશુપાલવધ, સૂર્યશતક અને વક્રોક્તિપંચાશિકા (રત્નાકરકૃત) ઉપર પણ ટીકાઓ લખી છે, પણ આમાંથી એકે ટીકા મેં જોઈ નથી.

પંડિત દુર્ગાપ્રસાદના મત પ્રમાણે વલ્લભદેવ ૧૦મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ, કેમકે વલ્લભદેવના પૌત્ર કૈથયે આનંદવર્ધનના દેવીશતક ઉપર કલિ સંવત ૪૦૭૮ અને લૌકિક સંવત ૪૦૫૨માં ભીમગુપ્તના રાજ્યકાળમાં એક ટીકા લખી હતી. ભીમગુપ્તનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૯૭૫ની આસપાસનો ગણાય છે. એટલે આ ટીકા ઇ. સ. ૯૭૭માં લખાઈ હશે.

હુલ્ટ્સ લખે છે કે વલ્લભદેવની શિશુપાલવધ ઉપર લખેલી ટીકાની એક પ્રત પોતાની પાસે છે તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે વલ્લભદેવે રુદ્રટના કાવ્યાલંકાર ઉપર પણ એક ટીકા લખી છે. તેના ઉપાધ્યાયનું નામ પ્રકાશવર્ષ હતું એમ પણ તેના ઉપરથી જણાય છે. હુલ્ટ્સે બતાવ્યું છે કે વલ્લભદેવની મેઘદૂતની ટીકામાં જે કર્તાઓ અને કૃતિઓના ઉલ્લેખો છે તે બધા ઇ. સ. ૯૦૦ની પહેલાંના છે અને આ રીતે હુલ્ટ્સ પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે સૂચવેલી વલ્લભદેવની સાલને ટેકા આપે છે.

પાંદક પોતાની મેઘદૂતની આવૃત્તિમાં લખે છે કે વલ્લભદેવ ૧૨મા સૈકામાં થઈ ગયા, પણ એને માટે એમણે કોઈ ચર્ચા કરી નથી.

ડૉ. વી. જી. પરાંજપેએ વલ્લભદેવ અને સ્થિરદેવના પૌર્વાપર્યંતની ચર્ચા કરી છે. એમણે કહ્યું છે કે બન્ને વચ્ચે ઘણું સામ્યો છે—

(૧) શ્લોકની સંખ્યા અને ક્રમ બન્ને વચ્ચે લગભગ સમાન છે. (૨) શ્લોક ૧, ૬, ૪૨, ૧૦૬ અને ૧૦૯ની ટીકામાં બન્નેએ આપેલા ઉતારાઓ એક જ છે. (૩) ૨૮મા શ્લોક ઉપરની બન્નેની ટીકા લગભગ સરખી છે. (૪) ૮૫ થી ૯૧ શ્લોકનો ક્રમ બન્નેનો સરખો છે. (૫) બન્ને કહે છે કે—મેઘદૂત એ ખંડકાવ્ય નથી પણ મહાકાવ્ય છે અને વલ્લભદેવ એને કલિકાવ્ય કહે છે ત્યારે સ્થિરદેવ એને ક્રીડાકાવ્ય કહે છે.

આના ઉપરથી પરાંજપે એમ કહે છે કે આમાંથી એક બીજાને જાણતો હશે. આ ચર્ચાને આગળ ચલાવીએ તે પહેલાં પરાંજપેએ ઉપર લખેલા મુદ્દાઓ વિશે થોડી સ્પષ્ટતા કરી લઈએ. (૧) ૨૮મા શ્લોક ઉપરની બન્નેની ટીકા વિગતવાર વાંચ્યા પછી પણ એમાં કોઈ વિશિષ્ટ સરખાપણું અમને લાગતું નથી. જીલકું, સ્થિરદેવે આખા શ્લોકને નદી તેમ જ નાયિકા એ બે પક્ષે લીધો

છે. જ્યારે વલ્લભદેવે માત્ર નદી પક્ષ લીધો છે, તેમ બીજું પણ કોઈ વિશિષ્ટ સામ્ય દેખાતું નથી. (૨) પરાંજપે એમ કહે છે કે આ બંને મેઘદૂતને મહાકાવ્ય ગણે છે તે સાચું નથી. વલ્લભદેવ એ મહાકાવ્ય નથી એમ ચોકખું કહે છે. એ કહે છે કે—મંત્રદૂતશ્રવણાભાવાત્ મહાકાવ્યમપિ खण्ड-
काव्यवत् न भवति । तथाख्यायिकाव्यपदेशस्तु दूरापेतैवात्र ॥ એટલે વલ્લભદેવના મત પ્રમાણે મેઘદૂત ખણ્ડકાવ્ય કે મહાકાવ્ય નથી. તેમ, એને આખ્યાયિકા પણ કહી શકાય નહિ. જ્યારે સ્થિરદેવ મેઘદૂત મહાકાવ્ય છે એમ દલીલ કરીને કહે છે. એટલે, અહીં પરાંજપેની શરતચૂક થઈ ગઈ લાગે છે.

પણ વલ્લભદેવ અને સ્થિરદેવની વચ્ચે સરખાપણું છે એની ના પાડી શકાય તેમ નથી. પરાંજપેએ જે મુદ્દાઓ લખ્યા છે તે ઉપરાંત નીચેના મુદ્દાઓ પણ તે બતાવે છે. શ્લોક નં. ૨, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૬, ૨૯, ૩૧, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૯, ૫૫, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૮૮, ૯૯, ૧૧૧માં અમુક અમુક શબ્દોની ટીકામાં બંને વચ્ચે ઘણું જ સામ્ય છે. તેમાં પણ નીચેનું સામ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવું છે :

૨૦મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ લખે છે કે—विन्ध्यो हि गजावासः ॥ તો, સ્થિરદેવ લખે છે કે—
विन्ध्याद्रैर्गजाश्रयत्वमुक्तम् । ૨૧મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ લખે છે—तद्धि वर्षासु नवजलपातं विना न
जायते ॥ તો, સ્થિરદેવ લખે છે—तद्धि जलधराभिगमे समुन्मीलति ॥ ૩૧મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ લખે
છે—सारसानां लक्ष्मणानाम् ॥ તો, સ્થિરદેવ લખે છે—सारसानां लक्ष्मणाव्यपक्षिणाम् ॥ ૬૧મા
શ્લોકમાં વલ્લભદેવ લખે છે—ग्रीष्मे हि संतापनिवारणायाख्या धारागृहान् कुर्वते ॥ અને સ્થિરદેવ લખે
છે—धनीनां धाम यन्त्रधारागृहम् ॥ ૬૨માં વલ્લભદેવ લખે છે—गजा हि मुखपटेन प्रियन्ते ॥ અને
સ્થિરદેવ લખે છે—कुजराः किल मुखपटेन प्रावार्यन्ते ॥ ૬૪મા શ્લોકમાં સ્થિરદેવે સ્થિરદેવે લખે છે—महान्तो हि कर्मणा
ब्रुवन्ति न वचसा ॥ અને સ્થિરદેવ લખે છે—महान्तो हि कामनाकरणेन ब्रुवते न वचसा ॥

આના ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, આ બેમાંથી એક બીજાની ટીકા જોઈ છે અને એની અસર એના ઉપર પડી છે. નહિ તો, આપું વાક્ય-સામ્ય આટલાં બધાં સ્થળે સંભવે નહિ.

પરાંજપે પોતાની દલીલને આગળ ચલાવતાં લખે છે કે જો આ બેમાંથી એકની અસર બીજા ઉપર થઈ હોય તો, તે સ્થિરદેવની વલ્લભદેવ ઉપર થઈ છે. એટલે કે, એમના મતે સ્થિરદેવ વલ્લભદેવ કરતાં પહેલાં થઈ ગયા છે. આના સમર્થનમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે દલીલ કરે છે :

(૧) ૨૧મા શ્લોકમાં સ્થિરદેવ, સારંગ શબ્દની કોઈ જૂના ટીકાકારે ગજમૃગમૃગાઃ એવી વ્યાખ્યા કરી છે તેનો વિરોધ કરે છે, પણ વલ્લભદેવ કે જેણે સારંગનો અર્થ મયૂર લીધો છે તેની કોઈએ ટીકા કરી નથી. એ બતાવે છે કે સ્થિરદેવની પાસે વલ્લભદેવની ટીકા ન હતી. નહીં તો, સારંગનો મયૂર જેવો વિશિષ્ટ અર્થ કરાવો હોય તેની ચર્ચા કર્યા વગર સ્થિરદેવ રહે જ નહિ. (૨) ૯૮મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ આયુષ્માન્ એવો પાઠ લે છે અને આયુષ્મન્ એવો પાઠ બરાબર નથી એમ કહે છે. એ લખે છે કે આયુષ્મનિતિ વચ્ચે કર્તૃપદં ન તુ आमन्त्रणम् ॥ આ બે મુદ્દાઓ ઉપરથી પરાંજપે સ્થિરદેવને વલ્લભદેવથી આગળ થઈ ગયેલો માને છે.

કે પરાંજપેની આ વાત સ્વીકારતા નથી અને વલ્લભદેવને સ્થિરદેવ કરતાં વહેલો માને છે.

આ બંનેની ટીકાઓનો બારીકીથી અભ્યાસ કરતાં એ બંને વચ્ચે કેટલાંક એવાં સ્થાનો મળે છે જ્યાં એક બીજાને જવાબ આપતા હોય એમ લાગે છે. તે સ્થાનો નીચે મુજબ છે:—

श्लो३ नं.

५.

स्थि.

- २ केचित्तु शकारथकारयोर्लिपिसारूप्यमोहात् प्रथम इत्युचुः कथं कथमपि चैतमेवार्थं प्रतिपन्नाः ॥
आषाढस्य प्रथमदिवसे शुचिः प्रवरे दिने ।
आदिप्रवरौ प्रथमाविति प्रवरत्वं च कृष्यादि-
कर्मणाम् । ततः प्रारभ्यमाणत्वाद्यस्मिन्
दिने स मास एव प्रतीयते ॥
- ४ यदि वा जलदनिचितत्वात्प्रत्यासन्ने निकटवर्तिनीव नभसि गगन इति व्याख्येयमिति केचित् ॥
प्रत्यासन्ने नभसि समुपस्थिते श्रावणे
मासि ॥ सलिलभरावनततोयवाहनिवहपिहि-
तत्वेन वियति वा निकटतामिवागते ॥
- १० तोयगृध्नुर्जलममिलायुक्तः ॥
तोयगृध्नुस्त्यपरः पाठ एव । स तादृशस्य
शुभस्य सूचकत्वे न घटते ॥
- १३ स्रोतसां नदीनामगुरुतोयमुपयुज्य पीत्वा शीघ्रं यास्यसि ॥
स्रोतः सत्क्षेत्रप्रस्रवणवाचि न पुनर्नदी-
पर्यायः । चिकित्सागमविरोधात् । जलद-
काले नादेयं पयः पाने प्रतिषिद्धं तद्धि
पंकिलत्वाद् गुरु । वर्षासु दिव्यं गिरि-
शिखरस्रुतं वा पेयं न नादेयं इत्यायुर्वेदः ॥
- १९ वनचरशब्दे न सप्तम्या अलुक् ।
वनचरपदे सप्तमी लुब्धकबहुलत्वात् ॥
- २९ सिन्धुम्
केचित् सिन्धुमिति कर्मपदं पठन्ति तदा
कार्श्यं कर्तुं तां त्यजतीति ॥
- ४७ कुन्दानां सितत्वादलीनां च कालत्वात् यद्यपि कौतूहलविशेषणान्येतानि तथापि वस्तुबलात्तद्वतां नेत्राणामेवैते गुणाः ॥
ननु कुन्दानामवदातत्वादलीनां च नील-
त्वाद्बोचनानामिदं रूपं संभवति कथममूर्तानां
तद्विलोकनानाम् । गुणक्रियावतामभेदो-
पचाराद्विश्रमविधानेन तद्वन्ति नेत्राणि
गम्यन्ते ॥
- ५१ सुरगज इवैरावणवन्नभसि ॥
(प) वनवाहनांजनाभिधानदिग्गजवत् । स
हि कालकान्तिरेव न पुनरैरावणवत् ।
तस्य कुन्ददलावदातद्युतित्वेन प्रसिद्धिः ॥
- ७६ शिञ्जानकनककटकमनोहरैस्तालैर्वाद्यैर्नर्तितः ।
शिञ्जेरात्मनेपदित्वाच्छिञ्जदिति प्रयोगः प्रमादजः ।
अनित्यो वानुदात्तेदात्मनेपदविधिः ॥
सिञ्जन्ति शब्दायमानानि च तानि वलयानि
च कटकानि तैः सुभगाः मनोहराः तैः ।
ननु सिञ्जतेरात्मनेपदित्वादानशाभाव्यम् ।
अतः सिञ्जत् इत्यसाधुपदम् । अत्र समा-
धीयते । सिञ्जिः सिञ्जः स इवाचरतीति
आयि लोपे सति परस्मैपदं ततः शतृत्तया
न दोषः ॥

- ૮૦ ગાઢોત્કળઠાદુઃસહેવહઃસુ વ્રજત્સુ ॥ ગાઢોત્કળઠાગુરુષુ યદિ પાઠઃ તદા ઉત્કળઠા-
ગુરુષુ દુઃસહેષુ ઇતિ વ્યાખ્યેયમ્ ॥
- ૯૧ કરુણાશબ્દસ્ય ભાષિતપુંસ્કત્વાભવાન્ન પુંવદ્ભાવઃ ॥ કરુણાશબ્દસ્ય ભાષિતપુંસ્કત્વાન્ન પુંવદ્-
ભાવઃ ॥
- ૯૮ આયુષ્મનિતિ વચ્ને કર્તૃપદં ન ત્વામન્ત્રણમ્ ॥ આયુષ્મન્નિતિ મેઘસંબોધનમ્ ॥
- ૯૯ તનુ ચ તનુનેતિ ચાર્થાભાવાત્પ્રતનુ તનુનેતિ તનુ વિરહવશાત્કૃશમ્ । ચઃ સમુચ્ચયે ।
પઠનીયમ્ ॥ તનુના તત એવ સમતા ॥

આમાંથી અમુક પાઠાંતરોને લગતી ચર્ચા છે અને અમુક અર્થઘટનને લગતી ચર્ચા છે. પાઠાંતરોને લગતી ચર્ચામાં નીચે મુજબ છે :

(૧) શ્લોક ૨૪માં ‘ આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે ’ને બદલે વલ્લભદેવ પ્રથમ એમ પાઠ લે છે અને લખે છે કે ‘ શ ’કાર ‘ થ ’કારના લિપિસાધ્યમોહથી કેટલાક પ્રથમ એવો પાઠ લે છે અને પછી એની સમજૂતી માંડ માંડ આપે છે. સ્થિરદેવ પ્રથમ પાઠ લે છે અને એનો અર્થ પ્રવર, શ્રેષ્ઠ એવો લે છે. એટલે એમ લાગે છે કે વલ્લભદેવ સ્થિરદેવને જવાબ આપે છે.

(૨) ૯૮મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ આયુષ્માન્ પાઠ લે છે અને સ્થિરદેવ આયુષ્મન્ એવો પાઠ લે છે. વલ્લભદેવ લખે છે કે—આયુષ્મન્નિતિ વચ્ને કર્તૃપદં ન ત્વામન્ત્રણમ્ । અહીં વ. સ્થિરદેવને જવાબ આપે છે એવું લાગે છે.

(૩) ૧૦મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ તોયગૃહ્ણુ પાઠ સ્વીકારે છે; જ્યારે, સ્થિરદેવ એ પાઠ યોગ્ય નથી એમ કહે છે. અહીં સ્થિરદેવ વલ્લભદેવને જવાબ આપે છે એમ લાગે છે.

(૪) ૨૯મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ સિન્ધુમ્ એવો પાઠ લે છે અને સ્થિરદેવ એ અયોગ્ય છે એમ કહે છે. અહીં પણ સ્થિરદેવ વલ્લભદેવને જવાબ આપે છે એમ લાગે છે.

(૫) ૮૦મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવનો પાઠ ગાઢોત્કળઠાગુરુષુ એમ છે અને સ્થિરદેવ એ પાઠની નોંધ લે છે.

આટલા કિસ્સાઓ પાઠભેદના છે. પણ, પાઠભેદ એ બંને વચ્ચેનું પૌર્વાપર્ય નક્કી કરવામાં બહુ ઉપયોગી ન નીવડે એમ અમને લાગે છે. કેમકે, સ્થિરદેવ કે વલ્લભદેવ જે પાઠની ચર્ચા કરતા હોય તે, એમના બંને સિવાય કોઈ ત્રીજા આગળના ટીકાકારે પણ સ્વીકારેલા હોય એવો સંભવ છે, એટલે પાઠભેદની ચર્ચા પૌર્વાપર્ય માટે નિર્ણાયક ગણાય નહિ.

એટલે, હવે આપણે અર્થઘટન વિશે બંને વચ્ચે જે મતભેદો છે તે જોઈએ.

(૧) ૪થા શ્લોકમાં નમસ્તો અર્થ કેટલાક ગગન કરે છે એમ વલ્લભદેવ નોંધે છે. સ્થિરદેવ નમસ્તો આપણુ એવો અર્થ કર્યા પછી બિચત્ અર્થ પણ થઈ શકે એમ નોંધે છે. અહીં વલ્લભદેવ સ્થિરદેવને અનુલક્ષીને લખે છે એવું લાગે છે. પણ અમને આ વાત પણ નિર્ણાયક બને તેવી લાગતી નથી, કેમકે, સ્થિરદેવ સિવાય બીજા કોઈએ પણ નમસ્તો અર્થ ગગન એવો લીધો હોય તો તે અસંભવિત નથી.

(૨) શ્લોક ૧૮માં વલ્લભદેવ લખે છે કે વનચરપદે ન સમ્યલુક્ અને સ્થિરદેવ લખે છે કે —વનચરપદે સમી લુઘ્વકબહુલ્કવાત્ । અહીં સમી છે કે નહિ તેના વિશેનો મતભેદ છે અને ઢાણુ ઢાને અનુલક્ષીને કહે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલે આ પણ નિર્ણાયક બને તેમ નથી.

(૩) ૫૧મા શ્લોકમાં સુરગજ ઇવનો અર્થ વલ્લભદેવ ઐરાવળવત્ એમ કહે છે. જ્યારે સ્થિરદેવ દિગ્ગજવત્ એમ કહે છે અને લખે છે કે ઐરાવળવત્ એવો અર્થ બરાબર નથી. કારણ કે, ઐરાવતનો રંગ શ્વેત ગણાય છે અને મેઘની સાથેના ઉપમાનમાં કાળો રંગ જોઈએ. એટલે, ઐરાવળવત્ એ અર્થ બરાબર નથી. અહીં સ્થિરદેવ વલ્લભદેવને જ જવાબ આપતા હોય એમ લાગે છે.

(૪) ૪૭મા શ્લોકમાં પરિચિત્ત્વૂલતાવિભ્રમાણાં, ઉપરિવિલસત્કૃષ્ણસારપ્રમાણાં અને કુન્દ-ક્ષેપાનુગમધુકરશ્રીમુષામ્ આ ત્રણ વિશેષણો અન્વયની દૃષ્ટિએ જોતાં કૌતૂહલનાં વિશેષણો છે. પણ, વલ્લભદેવ એમ કહે છે કે કુન્દના શ્વેતત્વથી અને મધુકરના શ્યામત્વથી આ વિશેષણો વસ્તુબળને લઈને નેત્રના જ ગુણો છે. આની ચર્ચા કરતાં સ્થિરદેવ કહે છે કે કુન્દના શ્વેતત્વથી અને મધુકરના શ્યામત્વથી લેયાનોનું જ આ રૂપ સંભવે છે. તો, અમૂર્ત વિલોકનનું એ કેવી રીતે બને ? તેના જવાબ તરીકે કહે છે કે ગુણુક્રિયાવાળાના અભેદ ઉપચારથી, વિભ્રમ વિધાન વડે નેત્રો તેનાવાળાં છે એમ સમજાય છે. અહીં સ્થિરદેવ વલ્લભદેવને અનુલક્ષીને જ આ ચર્ચા કરે છે એમ લાગે છે.

(૧) ૧૩મા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ સ્રોતસ્નો અર્થ નદી કરે છે. જ્યારે, સ્થિરદેવ સ્રોતસ્નો અર્થ નદી ન થઈ શકે એમ ભારપૂર્વક કહે છે. એ લખે છે કે—સ્રોતઃ સક્ષેત્રપ્રસવળવાચિ ન પુનર્નદીપ-ચાયઃ । ચિકિત્સાગમવિરોધાત્ । જલદકાલે નાદેયં પયઃ પાને પ્રતિષિદ્ધં તદ્દિ પંક્તિલ્લાદ્ ગુરુ । વર્ષાસુ દિવ્યં ગિરિશિખરઘ્નત્ વા પેયં ન નાદેયં ઇત્યાયુર્વેદઃ । અહીં નદી અને સ્રોતસ વચ્ચે જે ભેદ કર્યો છે તે વલ્લભદેવને જવાબ આપવાને જ છે એમ દેખાય છે. સાધારણુ રીતે સ્રોતસ્નો અર્થ નદી થતો નથી. વલ્લભદેવે નદી અર્થ લીધો છે. એટલે અહીં સ્થિરદેવ વલ્લભદેવને જવાબ આપે છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે.

(૬) ૭૬મા શ્લોકમાં સિજ્ઞ શબ્દ માટે વલ્લભદેવ સિજ્ઞ ધાતુ આત્મનેપદી છે એટલે સિજ્ઞત પ્રયોગ ખોટો છે એમ લખે છે. સ્થિરદેવ એના જવાબમાં કહે છે કે—અત્ર સમાધીયતે સિક્તિઃ સિજઃ સ ઇવ આચરતીતિ આયિલોપે સતિ પરસ્મૈપદં તતઃ શતૃદ્વત્તયા ન દોષઃ । અહીં તો સ્થિરદેવ વલ્લભદેવને જ જવાબ આપે છે એ સ્પષ્ટ છે.

એટલે આ સ્થળોએ બન્નેએ કરેલી ચર્ચા ઉપરથી સ્થિરદેવ વલ્લભદેવની પક્ષીનો છે એવું અમને લાગે છે. આના સમર્થનમાં એક બીજી વાત પણ નોંધવી યોગ્ય ગણાશે. ૯૮મા શ્લોકમાં તનુ ચ તનુના એવો પાઠ સ્વીકારીને વલ્લભદેવ કહે છે કે આમાંથી કોઈ અર્થ નીકળતો નથી (અર્થાભાવાત્) એટલે પ્રતનુ તનુના એવો પાઠ લેવો જોઈએ. આના વિશે સ્થિરદેવે કોઈ પણ સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી નથી પણ, તનુ વિરહવશાત્ કુશં । ચઃ સમુચ્ચયે તનુના તત્ત્વ સમતા ॥ એમ અર્થ આપ્યો છે, જે એમ બતાવે છે કે એના મતે તનુ ચ તનુના પાઠને બદલવાની જરૂર નથી. જો કે એમ પણ કહી શકાય કે સ્થિરદેવ પાસે વલ્લભદેવની ટીકા હોય તો, એણે વલ્લભદેવના આ સૂચનની ચર્ચા કેમ કરી નથી ?

આ બધાં કારણોને લઈને અમે સ્થિરદેવને વલ્લભદેવની પક્ષી થયેલો માનીએ છીએ.

પાઠકે લખ્યું છે કે વલ્લભદેવની ટીકાનું એક લક્ષણ એ છે કે એ કેટલાક શબ્દોને વિશિષ્ટ અર્થો આપે છે. આ સંદર્ભમાં પાઠકે નીચેના ત્રણ શબ્દો નોંધ્યા છે. (૧) સારજ્ઞ—મયૂર (૨) ચાતક—મયૂર (૩) વિશાલા—વિવિધાઃ શાલા યસ્યાઃ સા ॥

વલ્લભદેવ સૌમ્યને બદલે સોમ્ય લે છે તે પાઠકના મતે યોગ્ય નથી. એટલે પાઠકના મતે વલ્લભદેવની ટીકા મલિનાથના કરતાં ઊતરતા પ્રકારની છે.

આ ટીકાની પુષ્પિકામાં ટીકાને વિવૃત્તિ કહી છે. પણ પ્રારંભના નીચે આપેલા શ્લોકમાં વલ્લભદેવ એને પંચિકા કહે છે :

કાલિદાસવચઃ કુત્ર વ્યાખ્યાતારો વયં ક્વ ચ ।

તદિદં મન્દકીપેન રાજવેશ્મપ્રકાશનમ્ ॥ ૧ ॥

તથાપિ ક્રિયતેઽસ્માભિર્મેઘદૂતસ્ય પંચિકા ।

ઉન્નતાશ્રયમાહાત્મ્યસ્વરૂપાવ્યાતિલાલસૈઃ ॥ ૨ ॥

એટલે આ ટીકાને આપણે પંચિકા ગણવી જોઈએ. આ શબ્દ પંજિકા તરીકે વપરાયેલો પણ મળે છે. મેં જોયેલી જિતેન્દ્રગણિ અને લક્ષ્મીનિવાસની ટીકામાં પણ ટીકાને પંજિકા કહી છે. મોનીઅર વિલિયમ્સ પંજિકાનો અર્થ A Perpetual commentary which explains and analyses every word એમ કરે છે.

પંજિકા શબ્દ વિશે મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી તરફથી મને નીચે પ્રમાણે માહિતી મળી છે—

પંજિકા શબ્દ વ્યાખ્યા માટે ઘણા પ્રાચીન સમયથી વપરાયો છે. એ નામ અમુક પ્રકારની વ્યાખ્યા માટે વાપરવામાં આવ્યું છે. આ નામ અથવા શબ્દપ્રયોગ માત્ર જૈનોએ કર્યો છે તેમ નથી પણ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધોએ અમુક પ્રકારની વ્યાખ્યા કે ટીકા માટે કર્યો છે. જેમ જૈનોને ત્યાં લલિતવિસ્તરપંજિકા એટલે લલિતવિસ્તરા ગ્રંથ ઉપર અમુક પ્રકારની વ્યાખ્યા માટે પંજિકા શબ્દ વાપર્યો છે, તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધાચાર્યોએ પણ તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા આદિમાં “ પંજિકા ” નામનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ જ પ્રમાણે જૈનબૌદ્ધેતર વિકાનોએ પણ ઉપયોગ કર્યો છે. જેમકે— શ્રી વલ્લભદેવે વક્રોક્તિપંચાશિકા વ્યાખ્યાને પંજિકા તરીકે ઓળખાવી છે. “ પંજિકા ક્રિયતે સ્વલુ ” આમ પ્રારંભના શ્લોકમાં શ્રી વલ્લભદેવે જણાવ્યું છે.

આનો અર્થ શું એ અમરકોશના ત્રીજા કાંડમાં વર્ગ ૫ માં શ્લોક ૭ની વ્યાખ્યામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે—લંકા શેફાલિકા ટીકા ધાતકી પંજિકા ઢકી ॥ ૭ ॥

વ્યાખ્યાસુધા વ્યાખ્યામાં—પિંજયતેઽર્થોઽસ્યામ્, “ પિંજિ ભાષાર્થઃ ” (ત્રુ. ડ. સે.) ગુરોશ્ચ (પાણિનિ ૩-૩-૧૦૩) इति थः, षष्ठोदरादित्वादिकारस्याकारः, स्वार्थे कन् । पिंजयति या क्वुन् (उणादि २-૩૨) सकलपदव्याख्या । पत्र ૫૨૦ ॥

આ રીતે જણાવ્યું છે અને સકલ પદોની વ્યાખ્યા તે પંજિકા એમ જણાવ્યું છે.

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે અભિધાનચિન્તામણિનામમાલા કા. ૨, શ્લોક ૧૭૦માં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—ટીકા નિરન્તરવ્યાખ્યા પંજિકા પદમંજિકા ॥ ૧૭૦ ॥ આ શ્લોક ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા આ

પ્રમાણ છે—પંચ્યતે...વ્યક્તીક્રિયન્તે પદાર્થાં અનયા પંચિકા, “નામ્નિ પુંસિ ચ” (સિદ્ધહેમ પૂ. ૨. ૧૨૧) इति पाकः, पृषोदरादित्वाद् जत्वे पंजिका अर्थाद् विषमाण्येव पदानि भनक्ति पदभंजिका । पत्र १०८ ॥

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર પંજિકાનો અર્થ વિષમપદોની વ્યાખ્યા રૂપ ટીકા તે પંજિકા એમ કરે છે. એકંદર વ્યાખ્યાસુધાકારના અર્થ કરતાં આ અર્થ વધારે સંગત છે. પંચિકા શબ્દ ખોટો છે. શુદ્ધ શબ્દ પંજિકા છે. અમરકોશવ્યાખ્યાકાર અને હેમચંદ્ર બન્નેય આ વિષયમાં એકવાક્ય છે. દરેક સંપ્રદાયે આ નામ સ્વીકારેલું છે. ઘણા ગ્રંથો ઉપર આવી પંજિકાઓ મળે છે. આ વિષયમાં વિશેષ માહિતી ખીજી મને નથી. પણ મને લાગે છે કે ઉપરના બે ઉલ્લેખોથી તમારું કાર્ય પતી જશે.

મેઘદૂતની ટીકાઓનો અભ્યાસ કરતાં ઘણી ટીકાઓમાં એકતત્ત્વ દેખાય છે. તે, કેટલેક સ્થળે શબ્દોના સ્થાનિક પર્વાયો આપવાનું છે. આ લક્ષણ વલ્લભદેવમાં પણ થોડેક અંશે મળે છે. નીચે થોડાક દાખલા નોંધું છું.

प्रवलनं—स्फीरणं श्लोक १६, आप्राय—शिषित्वा श्लोक २१, फुल्लन्ति—श्लोक २१, स्तनिता—कोक्यमाना—श्लोक २८, कंठ-गल, वृत्ति-वर्णिका कंठी ॥

વલ્લભદેવે કરેલાં કેટલાંક વિધાનો ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. આમાંથી થોડાંક નીચે આપ્યાં છે.

श्लोक १—रामगिरिस्तु चित्रकूटः न तु ऋष्यमूकः એનો અર્થ એ થયો કે વલ્લભદેવની આગળના કોઈ ટીકાકારે રામગિરિને ઋષ્યમૂક કહ્યો હશે.

श्लोक १५—प्रसंगाच्च वर्षावर्णनमपि कविना क्रियते इति मार्गोपदेशोऽपि नास्य श्लोकस्यान-वसरः ॥ આના ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળી શકે કે વલ્લભદેવની પહેલાં કોઈ એ આ શ્લોક આ સ્થળે યોગ્ય નથી એમ કહ્યું હશે.

श्लोक २०—विन्ध्यो हि गजावासः ॥ ભોગોલિક દૃષ્ટિએ આ નોંધપાત્ર છે.

श्लोक २५—विश्रामशब्दः कवीनां प्रमादजः ।

श्लोक ३८—पारावतनी वात કરતાં લખે છે કે—ते हि कंठरुतश्रवणार्थं नागरिकैर्गृहे धार्यन्ते ॥ પારેવાના ધૂ, ધૂ અવાજ કેટલાક નાગરિકોને શ્રવણ-સુલભ લાગતા હશે એમ લાગે છે.

વલ્લભદેવની ટીકામાં વિદ્વતાનો અભાવ દેખાય છે. એટલે કે, એમાં અલંકાર, રસ, કે ભાવ વગેરેની ચર્ચા જરાય નથી. વ્યાકરણવિષયક ચર્ચા પણ ઘણી જ ઓછી છે. શ્લોકનું અર્થાવવરણ કરવાની વાત તો આમાં છે જ નહિ. ટીકાનું લાઘવ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. મળતી ટીકાઓમાં આ પહેલામાં પહેલી છે એ રીતે તેનું મહત્ત્વ છે. બાકી અર્થ-ઘટન કે અર્થવિવરણની દૃષ્ટિએ કે પાશંતરની દૃષ્ટિએ પણ આ ટીકાનું એવું મહત્ત્વ જણાતું નથી. ટીકા ઘણી સાદી છે અને માત્ર જરૂરી અર્થ આપે છે. ઘણું ખરું પંજિકાના સ્વરૂપ પ્રમાણે શબ્દની સમજૂતી જ આમાં મળે છે. કોઈકે જગ્યાએ શબ્દનું પૃથક્કરણ છે. પણ, સમગ્ર શ્લોકનું અર્થવિવરણ કે પ્લનિસ્કેટન જેવું કોઈ તત્ત્વ આમાં છે નહિ.

ભારવિ-ભાવિત વેષવિભૂષા

જયન્ત ઠાકર

એ સાચું છે કે સાહિત્યિક કૃતિઓમાંનાં વર્ણનો બહુધા પ્રણાલિકાગત હોવાથી તેમાંના સર્વ ઉલ્લેખોને તત્કાલીન સમાજ સાથે હમેશા જોડવા એ ભયભરેલું છે. છતાં સાથે એ પણ ન ભૂલવું જોઈ એ કે કોઈ પણ સાહિત્યકાર જે સમાજમાં તે વિહરતો હોય તેની અસરોથી કદી જ મુક્ત રહી શકતો નથી. તેવી જ રીતે તેની કૃતિઓમાં પણ તે સમાજની વિશિષ્ટતાઓનું અંખુરું પણ પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું નથી. તેથી સંશોધકે તે તે પ્રાચીન કૃતિઓમાંના નાના-મોટા સર્વ ઉલ્લેખો પ્રતિ સતત જાગૃક રહી પ્રસંગોચિત્ય અનુસાર તેમને તોળવા જોઈ એ. આ દૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખી અહીં મહાકવિ ભારવિ (જોકે સૈકો)ના મહાકાવ્ય કિરાતાજીનીયમાંના વેષવિભૂષાવિષયક ઉલ્લેખોનું અવલોકન કરવાનો યત્ન છે.

પોતાના અર્થગૌરવ માટે મહાપ્રસિદ્ધ પામનાર મહાકવિ ભારવિની આ વીરરસપ્રધાન મહાકૃતિ, ગુણશાલી પાંડુપુત્રોની મધ્યે વિરાજતા નિજ નાયક અર્જુનની જેમ જ, પોતાની અનેક વિશિષ્ટતાઓને કારણે વિખ્યાત પંચમહાકાવ્યોમાં અનુપમ મધ્ય સ્થાનને શોભાવે છે. ડૉ. કેશવ નારાયણ વાટવેએ જેને સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપી રહેલા ઓજસ્વી વ્યાન સાથે સરખાવ્યું છે^૧ તેવા આ મહાકાવ્યમાં સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેના વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રાલંકારોના અનેક ઉલ્લેખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વસ્ત્રો તેમ જ અલંકારો બન્નેના આ નિરૂપણમાં, અન્યત્ર પણ જોવા મળે છે તેમ, જાતીયતાનો મુખ્ય હિસ્સો જણાય છે. નવમા સર્ગના પ્રથમ શ્લોકમાં^૨ નિજ પ્રિયતમ ગન્ધર્વો સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાવાળી અપ્સરાઓએ વિવિધ પ્રકારની વિષવિભૂષાઓ ધારણ કરી^૩ તેવા એક સામાન્ય ઉલ્લેખ કરાયો છે.

૧. સરખાવો : સંસ્કૃત કાવ્યાંશુ પદ્યપ્રાણ (મરાઠી), પૃ. ૩૦૪ :

આયઃ પ્રાણો રઘુઃ સદ્રસિકહદયગઃ શ્રીકુમારઃ સમાનઃ

ઓજસ્વી વ્યાનમૂતો નિશ્ચિલતનુગતો ભારવીયઃ કિરાતઃ ।

માઘોડપાનેન તુલ્યો નિષધપતિકથોદાનરૂપાડતિશેતે

પદ્યપ્રાણેઃ સ્ફુરન્તી પ્રદિશતુ પરમં મજ્જલં સંસ્કૃતા વાક્ ॥

૨. અહીં આપેલાં ઉદ્દરણો તથા નિર્દેશો કિરાતાજીનીયના નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય —મુંબઈ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૫૪માં પ્રકાશિત થયેલ શ્રી નારાયણ રામ આચાર્ય દ્વારા પરિષ્કૃત ૧૪મા સંસ્કરણના પાઠ પ્રમાણે છે.

૩. જુઓ કાવ્યમત્કૃતિયુક્ત એ શ્લોક :

વીક્ષ્ય રન્તુમનસઃ સુરનારીરાત્તચિત્રપરિધાનવિભૂષાઃ ।

તત્પ્રિયાર્થમિવ યાતુમથાસ્તં ભાનુમાનુપપયોધિ લલમ્બે ॥

ઉપરાન્ત જુઓ ૮.૪૧ તથા ૯.૩૪.

અધરીય તથા ઉત્તરીય બન્ને પ્રકારનાં વસ્ત્રોના ઉલ્લેખો અહીં મળે છે. પ્રથમ આપણે સ્ત્રીઓના વેષ વિષે વાત કરીએ.

અહીં અધરીય માટે અંશુકમ્ (૮.૧૫, ૫૧; ૯.૪૭), અન્તરીયમ્ (૯.૪૮), વાસસ્ (૯.૬૫), અધરવાસસ્ (૪.૩૮) તથા જઘનાંશુકમ્ (૧૦.૪૫; ૭.૧૪)—આ શબ્દો પ્રયોજાયા છે. અંશુકમ્ તેમ જ વાસસ્ તેો પરિધાન માટેના સામાન્ય શબ્દો છે, છતાં અહીં આ વિશેષાર્થમાં તેમનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તે જ પ્રમાણે જઘનાંશુકમ્ પણ માત્ર જઘનાન્છાદક ન રહેતાં સમગ્ર અધોવસ્ત્રનો અર્થ દર્શાવે છે. આવા પ્રયોગો અન્યત્ર પણ જોવા મળે છે. શરીરના કટિથી નીચેના ભાગને ઢાંકનાર આ અધરીય કમ્મરે બાંધાતું અને તેની ગ્રન્થિ નાભિ પાસે રહેતી તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.^૧ આપણે આગળ જોઈશું તેમ, આ વસ્ત્ર આજના ચરણિયા—ચણિયા^૨ કે ઘાઘરા^૩ જેવું હોતું જોઈએ.

એક અપ્સરાના જઘનાંશુકનો એક ભાગ ભારે પવનને કારણે એકદમ ઊંચો થઈ ગયો તેવું વર્ણન એક સ્થળે^૪ કરેલું છે. વળી બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે :

“ સંવાતા મુદુરનિલેન નીયમાને દિવ્યહ્વીજઘનવરાંશુકે વિવૃત્તિમ્ ।

પર્યસ્યત્પૃથુમણિમેખલાંશુજાલં સંજઙ્ઘે યુતકમિવાન્તરીયમૂર્વોઃ ॥ ૭.૧૪.

અર્થાત્—અપ્સરાઓના ઉત્તમ પ્રકારના ક્રીમતી અધોવસ્ત્રને વેગથી વાતો વાયુ વારંવાર ઉડાડવા લાગ્યો સારે તેમની મણિમય મેખલામાંથી પ્રસરતા તેજનું વિશાળ જાળું જાણે તેઓના જીરુભાગને ઢાંકનાર ‘યુતક’ની ગરજ સારતું હતું.

અહીં પ્રયોજેલ ‘યુતક’ શબ્દનો અર્થ આપતાં મલ્લિનાથ ‘ચલ્નાલ્યમ્’—જેને ચલ્લન કહે છે તે—એમ કહે છે, અને તેની પુષ્ટિ માટે ‘વિશ્વ’ નામક કોષમાંથી ઉદ્ધરણુ ટાંકે છે : ‘યુતકં સંશ્રયે યુમે યૌતકે ચલ્નેડપિ ચ’. આ ચલ્લન કે ચલન એટલે ચડી. અહીં તેને માટે ‘ઝવૈઃ યુતકમ્ અન્તરીયમ્’ એવો પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી તે સાથળ ઢાંકનાર ઉપવસ્ત્ર છે એવું સ્પષ્ટ થાય છે. આથી તે અંદર પહેરવાની ચડી કે ‘જાંઘિયો’ હશે એમાં સન્દેહને સ્થાન નથી.

હવે અહીં જે એમ કહેવાયું છે કે ‘પવનથી અધોવસ્ત્ર ઊડતાં મણિજડિત કંદોરામાંથી નીકળતા તેજે જાંઘિયાતું કામ સારું’ તેથી જે અપ્સરાઓનું આ વર્ણન છે તેમણે આ ‘યુતક’ પહેરેલું ન હતું એવું નિષ્પત્ત થાય છે. જો અપ્સરાઓને ગણિકાઓ જેવી હલકા વર્ગની ગણીએ તો આ વર્ણન પરથી એમ કહી શકાય કે કવિના કાળમાં સમાજના નીચલા ધરની સ્ત્રીઓમાં અધરીયની અંદર જાંઘિયા-ચડી જેવું કોઈ ઉપવસ્ત્ર પહેરવાનો રિવાજ ન હતો, પરંતુ ઉચ્ચ કુલની સ્ત્રીઓ તે

૧. ૮.૨૪^અ : ઉપનીવિ નાભિભિઃ.

૨. સરખાવો સંસ્કૃત ચલન(ક), ચલનિકા, ચલની તથા પ્રાકૃત ચલણિયા, ચલણી અને દેશી ચલ્લણગ.

૩. સરખાવો દેશી ઘઘર.

૪. ૧૦.૪૫^અ :

અભિમુનિ સહસા દ્વતે પરસ્યા ઘનમરુતા જઘનાંશુકૈકદેશે ।

પહેરતી હશે; પણ અપ્સરાઓને ‘દિવ્ય સ્ત્રી’ઓ તરીકે જો ઉચ્ચ કુલની નારીનું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે, તો ઉચ્ચવર્ગની સ્ત્રીઓમાં પણ યુતકપરિધાનનો રિવાજ ન હતો એવું અનુમાન પણ આવી પડે. સાચી પરિસ્થિતિ તો જે હોય તે, પણ અહીં ‘યુતક’નો આવો નિર્દેશ કરેલો છે તેથી એટલું અનુમાન તો અસન્દિગ્ધ રીતે કરી શકાય કે સમાજના ઔદીક વર્ગમાં તો ‘યુતક’ પહેરવાનો રિવાજ હતો જ.

આ પરિસ્થિતિમાં ખીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે મેખલા અધોવસ્ત્રની ઉપર પહેરવામાં આવતી કે અંદર ? જો કંદોરા વસ્ત્રની ઉપર પહેરાતો માનીએ, તો તેમાંથી પ્રસરતો પ્રકાશ જાંઘિયા-ચૂડીની ગરજ કેવી રીતે સારી શકે ? કે પછી તેજના અતિરેકને કારણે વસ્ત્રની આરપાર જમને પણ તે તેજ તેવી ઘનતા ધારણ કરી શક્યું એવું માનવું ? ખીજા બાજુ જો મેખલા અંદર પહેરાતી તેવો ખીજો વિકલ્પ સ્વીકારાય તો તેનાં તેજકિરણો સર્જનતાથી યુતક જેવું આચરણ કરી શકે ! પરંતુ આની સામે વસ્ત્રની ઉપર મેખલા પહેરાતી એવું પ્રતિપાદિત કરનારા અન્ય અનેક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આઠમા સર્ગના એકાવનમા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ જુઓ :

‘સસીવ કાશ્ચી પયસા ઘનીકૃતા બમાર વીતોચ્ચયબન્ધમંશુકમ્ ॥’

અર્થાત—પાણીને લીધે ભારે બની ગયેલ કંદોરાએ અધોવસ્ત્રની અન્ધિ શિથિલ થતાં પડી જતા વસ્ત્રને સખીની જેમ પકડી રાખ્યું.

તે જ પ્રમાણે ૯મા સર્ગના ૪૮મા શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ આ પ્રમાણે છે :

‘દ્વીતયા ગલિતનીવિ નિરસ્યન્તરીયમવલમ્બિતકાશ્ચિ ।’

અર્થાત—અધોશુકની અન્ધિ ગળતાં—છૂટી જતાં—તે વસ્ત્ર કાંચીને અવલખી રહ્યું.

ગળતા વસ્ત્રને ખાળનાર મેખલા તેની ઉપર જ પહેરેલી હોય તે સ્પષ્ટ છે. આથી આ સર્વ નિર્દેશો પરથી મેખલા વસ્ત્રની ઉપર પણ પહેરાતી તથા અંદર પણ પહેરાતી એવું સ્ફુટ અનુમાન થઈ શકે છે. અને આજે પણ બે કંદોરા ઔદીક પહેરતું નથી તેમ કહી શકાય તેમ નથી.

આ ઉપરાંત, આ વર્ણનમાંથી એક નવો જ ફળગો ફૂટે છે. તે છે વસ્ત્રપરિધાનની પદ્ધતિનો. અહીં જેનું વર્ણન આપ્યું છે તે અપ્સરાઓ આજે ઉત્તરભારતીય પ્રદેશોની સ્ત્રીઓ પહેરે છે તેવી વિકચ્છ પદ્ધતિથી વસ્ત્ર પહેરતી હશે કે દાક્ષિણાત્ય નારીઓની જેમ સકચ્છ રીતે ? જો સકચ્છ-પદ્ધતિથી પહેરતી હોય તો પવનથી તે વસ્ત્ર એટલી હદ સુધી ઊંચું ન જ થઈ શકે કે જેથી મેખલા-મણિનાં તેજકિરણોને ‘યુતક’ બનવું પડે ! વિકચ્છ પદ્ધતિમાં એ શક્ય છે. આથી ભારતિયે જે સ્ત્રીઓનું અહીં વર્ણન કર્યું છે તેઓ વિકચ્છ રીતે—આજની ઉત્તરભારતીય સ્ત્રીઓની જેમ—અધોવસ્ત્ર ધારણ કરતી તે નિશ્ચિત થાય છે. કવિના સમયની સ્ત્રીઓના પહેરવેષનું આમાં પ્રતિબિમ્બ હોય તેવો સમ્ભવ જોવો તે બિલકુલ અનુચિત નહીં ગણાય—પછી ભલે તે અમુક પ્રદેશની જ હોય.

સ્ત્રીઓના ઉત્તરીયના સામાન્ય ઉલ્લેખો મળે છે. તેને માટે ઉત્તરીય (૬.૬; ૧૧.૪૯) તથા સંવ્યાન (૪.૨૮) એ બે શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. મલ્લિનાથ તેના પર્યાય તરીકે સ્તનાંશુક (૬.૬ ઉપરની ટીકા) પણ આપે છે. વસન (૭.૩૬) જેવા સામાન્ય શબ્દોનો પણ આ વિશિષ્ટ અર્થમાં

પ્રયોગ થયો છે. એક સ્થળે^૧ પવન વડે ઉછાળાતા સપ્તપર્ણનાં પુષ્પોના પરાગરૂપી શુભ્ર ઉત્તરીયને ખેંચી રાખતી વનરાજીરૂપી લલનાઓનું સુંદર ચિત્ર આલેખાયું છે. કમલરજથી અરુણિત, જલ-તરંગની રેખાઓ વડે સુશોભિત, મજાથી રંગાયેલ તથા નીરન્દ્ર-ધટ્ટ ઉત્તરીયના તેમ જ નીલ અન્તરીયના ઉલ્લેખો પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.^૨

રેશમી વસ્ત્રોના ઉલ્લેખો પણ નોંધપાત્ર છે. આઠમા સર્ગના સત્તરમા શ્લોકમાં^૩ દુકૂલ-ઉત્તરીયનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે ચોથા સર્ગના બારમા શ્લોકમાં^૪ દુકૂલનું અધોવસ્ત્ર તરીકેનું આલેખન છે, જ્યાં તેને બરફના સંમૂહ જેવું શ્વેત (હિમાનીવિશદ) કહ્યું છે. ખીજે એક સ્થળે^૫ આ રેશમી અધોવસ્ત્રને કાશ અર્થાત્ અશ્વખાલ કુસુમો સાથે સરખાવ્યું છે. વળી શ્વેત ક્ષૌમ અર્થાત્ રેશમી વસ્ત્રને ઊર્મિરેખાઓથી યુક્ત તેમ જ તરંગિત એટલે કે તરંગોની આકૃતિઓથી અંકિત આલેખ્યું છે.^૬

૧. વિપાણ્ડુ સંવ્યાનમિવાનિલોદ્ભૂતં નિરુન્ધતીઃ સપ્તપલાશજં રજઃ ।

અનાવિલોન્મીલિતવાણચક્ષુષઃ સપુષ્પહાસા વનરાજિયોષિતઃ ॥ ૪.૨૮.

૨. સરિતાના આ રાજહંસોના યૂથરૂપી ઉત્તરીયના અવલોકનથી અર્જુન ધરાયો નહિ :

પ્રવભૂવ નાલમવલોકયિતું પરિતઃ સરોજરજસારુણિતમ્ ।

સરિદુત્તરીયમિવ સંહતિમત્ સ તરજ્જરજ્જિ કલહંસકુલમ્ ॥ ૬.૬.

વળી ગંગાના મજાથી રંગાયેલ વસ્ત્રને નીરખો :

આકીર્ણં બલરજસા ઘનારુણેન પ્રક્ષોભૈઃ સપદિ તરજ્જિતં તટેષુ ।

માતઙ્ગોન્મથિતસરોજરેણપિજ્ઞં માજ્જિઠં વસનમિવામ્બુ નિર્વમાસે ॥ ૭.૩૬.

અહીં ‘માજ્જિઠં’ ને માટે ‘કૌશેયં’ તથા ‘કૌસુમ્યં’ એવાં બે પાઠાન્તરો મળે છે, જે બન્નેનો અર્થ ‘રેશમી’ એવો થાય. મલ્લિનાથે ‘માજ્જિઠં’ એ પાઠ સ્વીકાર્યો છે અને ‘કૌશેયં’ એ પાઠાન્તરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ ઉપરાન્ત જુઓ ૪.૬ તથા ૧૦.૫૪.

૩. કલત્રભારેણ વિલોલનીવિના ગલદ્વકૂલસ્તનશાલિનોરસા । ૮.૧૭અવ.

૪. જુઓ એ શરદતુની સરિતાનું તાદૃશ વર્ણન :

વિમુચ્ચમાનૈરપિ તસ્ય મન્થરં ગવાં હિમાનીવિશદૈઃ કદમ્બકૈઃ ।

શરન્નવીનાં પુલિનૈઃ કુતૂહલં ગલદ્વકૂલૈર્જઘનૈરિવાદધે ॥ ૪.૧૨.

૫. સમુજ્જતૈઃ કાશદુકૂલશાલિભિઃ પરિક્વણત્સારસપ્હક્તિમેલલૈઃ ।

પ્રતીરદેશૈઃ સ્વકલત્રચારુમિર્વિભૂષિતાઃ કુજસમુદ્રયોષિતઃ ॥ ૮.૯

૬. જુઓ એ સરિતાના રેતાળ તટનું સુંદર વર્ણન :

કૃતોર્મિરેલં શિથિલ્લવમાયતા શનૈઃ શનૈઃ શાન્તરયેણ વારિણા ।

નિરીક્ષ્ય રમે સ સમુદ્રયોષિતાં તરજ્જિતક્ષૌમવિપાણ્ડુ સૈકતમ્ ॥ ૪.૬.

આ ઉપરાન્ત ૧૦મા સર્ગના ૨૪મા શ્લોકમાં ઋતુસન્ધિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે:—

“ ધૃતવિસવલયાવર્લ્વિહન્તી કુમુદવનૈકદુકૂલમાત્તવાણા ।

શરદમલતલે સરોજપાણૌ ઘનસમયેન વધૂરિવાલલમ્બે ॥ ”

અર્થાત્—કમલનાં કંકણ જેણે ધારણ કરેલાં હતાં તેવી, બાણુલતાઓ રૂપી બાણ જેણે ગ્રહણ કરેલાં હતાં તેવી તથા કુમુદવન રૂપી એક દુકૂલ પહેરતી શરદઋતુ રૂપી વધૂને વર્ષાઋતુ રૂપી વરે નિર્મળ હથેળીવાળા સરોજરૂપી હાથમાં ગ્રહી.

અહીં ઘનસમય સાથેનાં શરદનાં લગ્નનું આલેખન કરાયું છે એ સ્પષ્ટ છે. આ વર્ણનમાં શરદવધૂને કુમુદવન રૂપી એક દુકૂલને ધારણ કરતી નિરૂપી છે તે સૂચક લાગે છે. પાણિગ્રહણ-અવસરે કન્યાને એક જ દુકૂલવસ્ત્ર ધારણ કરાવવાના રિવાજનો નિર્દેશ આમાં થયો હોય એવું જણાય છે.

વિવિધરંગી ચીનાંશુકની ચારુતાનો પણ અહીં ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ ચીનાંશુકને મલ્લિનાથ પદ્મવત્રવિશેષ અર્થાત્ એક પ્રકારનું મુલાયમ રેશમી વસ્ત્ર કહે છે.

પુરુષોનાં વસ્ત્રોના ઉલ્લેખોમાં એક તો બલરામના સ્થામ અધોવસ્ત્રનો છે,^૨ અને બીજો છે સુવર્ણરંગી બૃહદ્બૃહતિકા અર્થાત્ વિશાળ ઉત્તરાસંગનો.^૩

વિશેષતઃ તપસ્વીઓ તથા વનચરો વડે પહેરાતાં વલ્કલ તથા ચર્મવસ્ત્રોના પણ કેટલાક ઉલ્લેખો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ સર્ગના પાંત્રીસમા શ્લોકમાં વનવાસ દરમ્યાનના યુધિષ્ઠિરના વલ્કવાસાંસિ અર્થાત્ વલ્કલવસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ આવે છે.^૪ તે જ રીતે છઠ્ઠા સર્ગના એકત્રીસમા

૧. સ્વકેતુમિઃ પાણ્ડુરનીલપાટલૈઃ સમાગતાઃ શકધનુઃપ્રભામિદઃ ।

અસંસ્થિતામાદધિરે વિભાવસોર્વિચિત્રચીનાંશુકચારુતાં ત્વિષઃ ॥ ૧૬.૫૮.

૨. ઉપર હિમસમૂહથી છવાયેલા તથા નીચેના ભાગમાં વિસ્તૃત વનરાજીઓથી સ્થામતા ધરતા હિમાલયને જોતાં અર્જુનને સ્વાભાવિક શ્વેતવર્ણના અને નીલ અધરીય ધારણ કરતા બલરામનું સ્મરણ થયું :

તમતનુવનરાજિદયામિતોપત્યકાન્તં નગમુપરિ હિમાનીગૌરમાસાય જિષ્ણુઃ ।

વ્યપગતમદરાગસ્યાનુસસ્માર લક્ષ્મીમસિતમધરવાસો વિભ્રતઃ સીરપાણેઃ ॥ ૪.૩૮.

૩. ‘અનેક સુવર્ણકન્દરાઓને કારણે અતિવિસ્તૃત ઉત્તરાસંગ સમી સુવર્ણકાન્તિને વને વનમાં ફેંકતો—ફેલાવતો તારા પિતાને પ્રિય એવો આ ઇન્દ્રકીલ પર્વત’—એવી રીતે યક્ષ અર્જુનને પર્વતનો પરિચય આપે છે :

ક્ષિપતિ યોડનુવનં વિતતાં બૃહદ્બૃહતિકામિવ રૌચનિકીં રુચ્મ્ ।

અયમનેકહિરણ્મયકન્દરસ્તવ પિતુર્દયિતો જગતીધરઃ ॥ ૫.૪૫.

૪. દ્રૌપદી પોતાની પ્રબળ વાણી દ્વારા ‘ઇન્દ્રસમા આ ધનંજય અર્જુનને તમારાં વલ્કલ ઉપાડીને લાવતો જોઈ તમને કેમ ક્રોધ થતો નથી ?’ એવો સીધો સવાલ યુધિષ્ઠિરને કરે છે :

“ વિજિત્ય યઃ પ્રાજ્યમયચ્છદુત્તરાન્ કુરૂનકુપ્યં વસુ વાસવોપમઃ ।

સ વલ્કવાસાંસિ તવાડ્યુનાડઽહરન્ કરોતિ મન્યું ન કથં ધનજયઃ ॥ ” ૧.૩૫.

શ્લોકમાં ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર તપ કરતા અર્જુનને શુચિવલ્કલીતતનુઃ અર્થાત્ શુદ્ધ વલ્કલ વડે આચ્છાદિત શરીરવાળો કહ્યો છે. કિરાતવેષધારી શિવ સાથે યુદ્ધમાં મગ્ન બનેલ વીર અર્જુનને કવિ ચન્નચીરરુચા રુચઃ અર્થાત્ (યુદ્ધના વેગને કારણે) ચલાયમાન ચીરની પ્રભાથી શોભતો વર્ણવ્યો છે (૧૫.૩૮). અહીં જે ‘ચીર’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે તેનો સામાન્ય અર્થ તો ‘સૂતરાઉ વસ્ત્ર’ જ થાય છે; પરંતુ તે ‘વલ્કલ’નો વિશેષાર્થ પણ ધરાવે છે અને તે અર્થમાં તે સાહિત્યમાં પ્રયોગ્યો પણ છે.^૧ અર્જુન તેનું વલ્કલવસ્ત્ર એટલું બધું સ્વચ્છ રાખતો હશે કે જેથી શ્વેતવર્ણી તે તેના ચળકાટથી અધિકાધિક શોભતો હતો.

બ્રાહ્મણવેષધારી ઇન્દ્ર કવચ પહેરી તપ કરતા અર્જુનને કહે છે કે તપસ્વીઓ પાસે પહેરવા માટે કેવળ અગ્નિન અને વલ્કલ વિના બીજું કંઈ હોતું નથી.^૨ અગ્નિનનો સામાન્ય અર્થ સિંહ, વાઘ, હાથી અને હરણ જેવા કાંઈ પણ પ્રાણીનું ચર્મ થાય છે; પરંતુ વિશેષતઃ તે ‘મૃગચર્મ’ માટે વપરાય છે.

શિવના ગજચર્મનો ઉલ્લેખ ત્રણ સ્થળે કરાયો છે. તેમાંના એક સ્થળે કવિ એક બાજુ દિનકરના તેજથી દીપિત તથા બીજી બાજુ સતત તિમિરથી વ્યાપ્ત હિમાલયને સમુખ પ્રદેશે અદૃહાસ્યથી અન્ધકારને ભેદી નાખતા તથા પૃથ્વાગે ગજચર્મથી ઢંકાયેલા ભગવાન શંકરની સાથે સરખાવે છે.^૩ બીજે સ્થળે ચન્દ્રોદયનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે બાણે હાથ ઊંચા કરીને શસ્ત્રો સામે પોતાનું કરિચર્મ ફગાવ્યું હોય તેમ સિતાંશુએ આકાશને રૂધતા ધનધોર અન્ધકારને કિરણો ફેલાવી દૂર ધંકલી મૂક્યો.^૪ તે જ રીતે શિવની સ્તુતિમાં પણ અર્જુન અસ્પૃશ્ય-અમંગળ વસ્તુઓ પણ તેમનો આશ્રય મળતાં જ મંગળ વસ્તુઓ જેવી રમ્ય બની જાય છે એવું કહેતાં તેમના સાક્ષી એટલે કે ઉપરથી વાળ પણ સાફ નહીં કરાયેલ કરિચર્મ રૂપી ઉત્તરીયનો ઉલ્લેખ કરે છે.^૫

અલંકારોને જીવનની જરૂરિયાત લેખે ભારવિએ આલેખ્યા નથી. રૂપસુંદરીઓની બાબતમાં તો તેમનાં નૈસર્ગિક માહક અંગે તેમનાં આભૂષણોને પણ દીપાવતાં, નહીં કે આભૂષણો તેમનાં લાલિયયુક્ત અંગોને, એવું સ્પષ્ટ વિધાન કવિ કરે છે.^૬ વળી જાતીય આકર્ષણ વેષભૂષામાં મુખ્ય

૧. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ કુમારસમ્ભવ ૬.૯૨ તથા મનુસ્મૃતિ ૧૧.૧૦૨.

૨. યુયુત્સુનેવ કવચં કિમામુક્તમિદં ત્વયા ।
તપસ્વિનો હિ વસતે કેવલાગ્નિવલ્કલે ॥ ૧૧.૧૫.

૩. તપનમણ્ડલીપિતમેકતઃ સતતનૈશતમોઘૃતમન્યતઃ ।
હસિતભિન્નતમિસ્રચયં પુરઃ શિવમિવાઽનુગતં ગજચર્મણા ॥ ૫.૨.

૪. યાં નિરુન્ધદતિનીલઘનામં ધ્વાન્તમુચ્યતકરેણ પુરસ્તાત્ ।
ક્ષિપ્યમાણમસિતેતરભાસા શમ્ભુનેવ કરિચર્મ ચકાસે ॥ ૯.૨૦.

૫. તવોત્તરીયં કરિચર્મ સાઙ્ગજં જ્વલન્મણિઃ સારસનં મહાનહિઃ ।
સગાસ્યપદ્મ્કિઃ શવભસ્મ ચન્દનં કલા હિમાંશોશ્ચ સમં ચકાસતિ ॥ ૧૮.૩૨.

૬. અવયવવીપિતમણ્ડનશ્રિયસ્તાઃ । ૧૦.૧૭.

ભાગ ભજવતું એવું આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. સ્તનાદિ પરનાં નખક્ષત તથા અધરાદિ પરનાં દન્તક્ષત ઉત્તમ અલંકારો મનાયાં છે, સપત્નીઓ માટે તે અન્ય આભૂષણો કરતાં અધિકતર ઇષ્યોત્તેજક ગણાયાં છે.^૧ અને મદને પણ અહીં એક અમૂર્ત અલંકાર તરીકે નિરૂપવામાં આવ્યો છે.^૨ તથાપિ દેહ-સૌન્દર્ય સાથે સુચારુ આભરણોથી મણિત લલનાને શત્રુહૃદયને પણ પ્રસન્ન કરનારી કહી છે.^૩

નારીના પ્રચલિત અલંકારોમાં પ્રથમ આવે નૂપુર, જેના ઝંકારનો ઉલ્લેખ ત્રણ સ્થળે કરાયો છે. તેમાંના એક સ્થળે તેને રણકતું આભૂષણ કહ્યું છે;^૪ બ્યારે બીજે સ્થળે ગુંજારવ કરતા બ્રમરકુલને વસન્તલક્ષ્મીનું નૂપુર કહ્યું છે.^૫ અહીં બ્રમરના વર્ણની સાથે નૂપુરના વર્ણને સરખાવવાનો તો કવિનો લેશ પણ ઉદ્દેશ નથી. ત્રીજે સ્થળે અપ્સરાઓના નૂપુરના ધ્વનિને કાંચીનો ધ્વનિ તેની સાથે જોડાતાં, પર્વતગુહાઓમાંથી તેનો પ્રતિધ્વનિ ઊડતાં, સમુત્સુક હંસો અને સારસોના સ્વરનો ભાસ ઉત્પન્ન કરતો વર્ણવ્યો છે.^૬

૧. તથા ન પૂર્વ કૃતભૂષણાદરઃ પ્રિયાનુરાગેણ વિલાસિનીજનઃ ।

યથા જલાદ્રોં નચમણ્ડનશ્રિયા દદાહ દૃષ્ટીશ્ચ વિપક્ષયોષિતામ્ ॥ ૮.૪૧.

વીક્ષ્ય રત્નચષકેષ્વતિરિક્તાં કાન્તદન્તપદમણ્ડનલક્ષ્મીમ્ ।

જજિરે બહુમતાઃ પ્રમદાનામોષ્ટયાવકનુદો મધુવારાઃ ॥ ૮.૫૯.

ક્ષીણયાવકરસોઽપ્યતિપાનૈઃ કાન્તદન્તપદસંશ્ચુતશોભઃ ।

આયયાવતિતરામિવ વધ્વાઃ સાન્દ્રતામધરપલ્લવરાગઃ ॥ ૮.૬૨.

૨. આમોદવાસિતચલાધરપલ્લવેષુ નિદ્રાકષાયિતવિપાટલ્લોચનેષુ ।

વ્યામૃષ્ટપત્રતિલકેષુ વિલાસિનીનાં શોભાં બબન્ધ વદનેષુ મદાવશેષઃ ॥ ૮.૭૭.

આ શ્લોકની ટીકાને અન્તે મલ્લિનાથ કહે છે :

“ મણ્ડનાન્તરાપાયે મદશેષ એવ મણ્ડનં બભૂવેત્યર્થઃ । સ્ત્રીનાં મદ એવ વિભૂષણમિતિ ભાવઃ ॥ ”

૩. જુઓ અર્જુને દ્વયર્થી શબ્દોમાં કરેલી કિરાતની વાણીની પ્રશંસાનો પ્રારંભ :

વિવિક્તવર્ણામરણા સુખશ્રુતિઃ પ્રસાદયન્તી હૃદયાન્યપિ દ્વિષામ્ । ૧૪.૩ અવ.

૪. ૮.૩ વર્માં નિર્દ્વાદિવિભૂષણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેને મલ્લિનાથ ‘ નૂપુરાદિ ’ કહે છે, તેથી રણકતાં આભૂષણોમાં નૂપુરને મુખ્ય ગણ્યું છે એવું સ્પષ્ટ થાય છે.

૫. ૧૦.૩૧ :

કુસુમનગવનાન્યુપૈતુકામા કિસલયિનીમવલમ્બ્ય ચૂતયષ્ટિમ્ ।

કળદલિકુલનૂપુરા નિરાસે નલિનવનેષુ પદં વસન્તલક્ષ્મીઃ ॥

૬. ૧૦.૪ :

ધ્વનિરગવિવરેષુ નૂપુરાણાં પૃથુરશનાગુણશિજ્જિતાનુયાતઃ ।

પ્રતિરવવિતતો વનાનિ ચક્રે મુખરસમુત્સુકહંસસારસાનિ ॥

પાણિપદ્મવને અરુણિત કરતા પ્રવાલના અર્થાત્ નવપદ્મવોના વલય^૧ ઉપરાન્ત કમલ-તન્તુઓના વલયના ઉલ્લેખો^૨ પણ અહીં મળે છે.

મેખલાના ઉલ્લેખો પ્રમાણમાં વિશેષ છે. ઢોધક વાર સરી જતા અઘોવજ્જને પકડી રાખી સખીની ગરજ સારતી,^૩ કવચિત્ સંકટ સમયે પોતાનાં રત્નોનાં કિરણો વડે યુતકનું કાર્ય કરતી^૪ તથા કવચિત્ વળી નીચે ઊતરી પડી ચરણમાં ભરાઈ ગતિને સખલિત કરતી^૫ મેખલાનાં આલેખન આપણને અહીં મળે છે. અઘોવજ્જની અંદર પણ તે પહેરાતી હશે તથા તેની ઉપર પણ તેને ધારણ કરતા હશે એવું સ્પષ્ટ વિધાન અહીં આવતા નિર્દેશોને આધારે કરી શકાય છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

સજ્જ, માધ્ય અને માલા—અર્થાત્ પુષ્પમાલા—ના સામાન્ય ઉલ્લેખો અહીં થયા છે.^૬ જલક્રીડા સમયે અપસરાઓના ગળામાં શોભતી આ માળાઓ જલતરંગો વડે આમ-તેમ ઉછાળાતી હતી.^૭

કંકના ભૂષણ તરીકે હારનો ઉલ્લેખ પણ આ ગ્રન્થમાં મળે છે. આ હાર પણ સ્વાભાવિક રીતે જ જલક્રીડા સમયે વિલોલ યની જતો હતો.^૮ પાણીથી ધોવાઈ જતાં આ હાર કે મુક્તા-વલિનાં મોતી તારાઓ સમાં અધિકાધિક ચમકી ઊઠતાં.^૯ દેહના હલનચલનથી અસ્થિર યનતી

૧. પ્રવાલમજ્જારુણપાણિપદ્મવ: ૮.૨૧અ.

૨. ૧૦.૨૪, ૪૬.

૩. ૯.૪૮ અબ :

દ્વીતયા ગલિતનીવિ નિરસ્યન્નતરીયમવલમ્બિતકાશ્ચિ ।

તથા ૮.૫૧ કઢ :

સહીવ કાશ્ચી પયસા ઘનીકૃતા બમાર વીતોચ્ચચન્ધમંશુકમ્ ॥

૪. જુઓ ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલ સાતમા સર્ગનો ચૌદમો શ્લોક.

૫. ૧૦.૫૪ :

સરમસમવલમ્બ્ય નીલમન્યા વિગલિતનીવિ વિલોલમન્તરીયમ્ ।

અભિપતિતુમનાઃ સસાધ્વસેવ ચ્યુતરશનાગુણસન્દિતાવતસ્થે ॥

૬. ૧.૨૯, ૭.૭, ૮.૩૩ તથા ૮.૩૭.

૭. ૮.૩૩અ :

વિધૂતકેશાઃ પરિલોલિતસ્રજઃ.

૮. ૮.૪૨બ :

વિલોલહારાશ્ચલફેનપદ્મિણુ.

૯. ૮.૫૬ કઢ :

સંરેજિરે સુરસરિજ્જલધૌતહારા-

સ્તારાવિતાનતરલા ઇવ યામવલ્યઃ ॥

હારયષ્ટિનો નાયકમણિ સૌથી વધારે તેજસ્વી રહેતો.^૧ “હેમદામમિઃ” એવા એક સ્થળે^૨ મળતા સ્પષ્ટ નિર્દેશથી અન્યત્ર પણ સુવર્ણ જ સમજવું એવું અનુમાન સ્વીકારવું તદ્દન સમુચિત છે.

દધિમન્થનમગ્ન બલ્લવીઓનાં મુખ અસ્થિર બનેલાં કુણ્ડલોમાંથી નિઃસરતા રશ્મિથી રંગિત થયેલાં વર્ણુવાયાં છે,^૩ તેથી તે કુણ્ડલો ખૂલતાં હોવાં જોઈએ. નીલકમલનાં કર્ણાવતંસોનો નિર્દેશ પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.^૪

અલક્ષ્મીરક્ત અધરપલ્લવની સ્પર્ધા કરતા, સૂક્ષ્મ કેસરરંગથી અલંકૃત મનોરમ બન્ધુજીવક અર્થાત્ બન્ધૂક પુષ્પને શાલિગોપ્ત્રીઓ પોતાની બે ભ્રમર વચ્ચે અલંકાર તરીકે ધારણ કરતી હતી તેવો પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયો છે.^૫

અહીં કાંસકાનો કે એ પ્રકારની કોઈ અન્ય વસ્તુનો ઉલ્લેખ આવતો નથી, છતાં એક સ્થળે એક આપ્સરાને એક હાથ વડે વાળને વ્યવસ્થિત કરતી વર્ણવી છે.^૬ રમ્ય ભૂગીઓ વડે ગૂંથેલી

૧. જુઓ એ રોચક પ્રકૃતિવર્ણન :

મધ્યનોપલનિમે લસદંશાવેકતશ્ચ્યુતિમુપેયુષિ ભાનો ।

દ્યોત્વાહ પરિવૃત્તિવિલોલાં હારયષ્ટિમિવ વાસરલક્ષ્મીમ્ ॥ ૯.૨.

૨. ૪.૨૪.

૩. ૪.૧૪કઃ

મુખૈશ્વલકુણ્ડલરશ્મિરક્તિઃ.

૪. જુઓ ૯.૬૧માં મૂકેલું સુંદર વર્ણન :

તુલ્યરૂપમસિતોત્પલમક્ષ્ણોઃ કર્ણગં નિરૂપકારિ વિદિત્વા ।

યોષિતઃ સુહૃદિવ પ્રવિમેજે લન્ધિમતેક્ષ્ણરુચિર્મદરાગઃ ॥

ઉપરાન્ત ૧૦.૫૬ :

ઈતિ વિષમિતચક્ષુષામિધાય સ્ફુરદધરોષ્ઠમસ્યયા કયાચિત્ ।

અગણિતગુહમાનલજ્યાસૌ સ્વયમુરસિ શ્રવણોત્પલેન જન્ને ॥

અને ૪.૯ :

કપોલસંઘેષિ વિલોચનત્વિષા વિભૂષયન્તીમવતંસકોત્પલમ્ ।

સુતેન પાણ્ડોઃ કલમસ્ય ગોપિકાં નિરીક્ષ્ય મેને શરદઃ કૃતાર્થતા ॥

૫. જુઓ એ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા :

મનોરમં પ્રાપિતમન્તરં ભુવોરલઙ્કૃતં કેસરેણુનાણુના ।

અલક્ષ્મીપ્રાધરપલ્લવશ્રિયા સમાનયન્તીમિવ બન્ધુજીવકમ્ ॥ ૪.૭.

૬. જુઓ એ તાદૃશ શૃંગારચિત્ર :

સલલિતચલિતત્રિકામિરામા શિરસિજસંયમનાકુલૈકપાણિઃ ।

સુરપતિતનયે પરા નિરાસે મનસિજજૈત્રશરં વિલોચનાર્ધમ્ ॥ ૧૦.૫૨.

એકવેણીનું વર્ણન પણ સહજ રીતે જ ભારવિએ કરી દીધું છે.^૧ કુવલયાદિ કુસુમોના આપીડ-શેખર—અવતંસક તથા પુષ્પની માલાઓ સ્ત્રીઓ મસ્તકે છૂટથી ધારણ કરતી એવું પણ અહીંના ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.^૨ આને પણ પુષ્પોની ‘વેણી’ઓ વડે વાળને સુરભિત તથા શાભિત બનાવવાનો જે રસ સમાજના સર્વ સ્તરોની મહિલાઓમાં જોવા મળે છે તે આ પ્રાચીન પ્રણાલીનો ઘોતક છે.

વિવિધરંગનાં રત્નો-મણિઓ પણ વેષભૂષાનું એક મહત્વનું અંગ હતું—વિશેષતઃ શ્રીમન્ત કુટુંબની સ્ત્રીઓ માટે. તે સુવર્ણનાં આભૂષણોમાં જડવામાં આવતાં એટલું જ નહિ, પરન્તુ આભરણના આવરણ વિના પણ તે શરીરનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગો પર ધારણ કરાતાં હશે એમ અહીંના એક નિર્દેશ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે.^૩

આ વિભૂષાઓ ઉપરાન્ત વિલેપન અગર અર્જુરાગના ઉલ્લેખો પણ છે, જે મહિલાઓનાં અડ્ડોના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યને વધારતો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને અત્યાકર્ષક સૌરભ પણ અર્પતો.^૪ સ્તન જાતીય આકર્ષણ માટે અગ્રિમ હોવાથી, અર્જુરાગનું વિભૂષાવિલેપન સવિશેષ ત્યાં થતું.^૫ પુષ્પરજ અને તેમાં યે વિશેષતઃ કમલરજનું લેપન સ્તન પર કરવામાં આવતું.^૬ આ અર્જુરાગનાં દ્રવ્યોમાં વિશેષ પ્રચલિત અલક્ત-યાવક, અર્થાત્ અળતો, કુંકુમ અર્થાત્ દેસર અને ચન્દન હતાં. ચરણતલને તો અલક્ત-યાવકનો લેપ એટલો ઘટ્ટ કરવામાં આવતો કે તેમનાં પગલાં

૧. રમ્યોર્મિ સ્વર્ગર્જા મન્દાકિનીને દિશાઓની રમ્યોર્મિ એકવેણી તરોંકે અહીં કવિએ કલ્પી છે :

આશાનામુપરચિતામિવૈકવેણીં રમ્યોર્મિં ત્રિદશનદીં ચયુર્બલાનિ ॥ ૭.૯. કઢ

૨. ૫.૨૩; ૮.૧૬, ૩૯; ૯.૭૨; ૧૬.૧૫.

૩. અપ્સરાઓ અને ગન્ધર્વોના જલવિહાર પધ્ધતિના નદીના પાણીને કવિ તૂટી પડેલાં આભૂષણોમાંના મણિઓના તેજ વડે વિવિધરંગી થયેલું કહે છે :

વિચ્છિન્નભૂષણમણિપ્રકરાંશુચિત્રમ્ । ૮.૫૭^૭.

વળી એક સ્થળે ‘બ્રહ્મરત્ન અલંકાર કરતાં બિલકુલ રત્નરહિત અલંકાર વધારે સારો’ એવું વિધાન કરેલું છે :

પ્રકૃત્યા હ્યમણિઃ શ્રેયાન્નાલક્ષ્મ્યુતોપલઃ ॥ ૧૫.૧૫. કઢ.

ન્યારે ૭-૧૬માં વારિહીન વાદળોથી વિચ્છિન્ન મેઘધનુષ્યને અપ્સરાઓએ શરીર પર ધારણ કરેલ મણિઓની પ્રભા સાંધી દે છે :—

યાતસ્ય પ્રથિતતરન્ગસૈકતામે વિચ્છેદં વિપયસિ વારિવાહજાલે ।

આતેનુભિદશવધૂજનાન્ગભાજાં સન્ધાનં સુરધનુષઃ પ્રભા મળીનામ્ ॥

૪. ૮.૫; ૯.૭૬, ૭૮.

૫. ૭.૫.

૬. ૪.૮ તથા ૮.૨૧.

તેની રક્તિમાને બરાબર ઝીલી તાજાં ઢાકનદનો બ્રમ ભીઓ કરતાં હતાં.^૧ પોતાની નાજુક હથેળીને પણ સ્ત્રીઓ અલક્ષ્મી-રસ વડે લાલ બનાવી મૂકતી,^૨ એટલું જ નહિ પણ ઓષ્ઠને પણ તે વડે રંગવાની પ્રણાલી હતી એવું આ ગ્રન્થમાંના ઉલ્લેખો પરથી સમજી શકાય છે.^૩

કુંકુમનું લેપન દેહયષ્ટિ પર, અને વિશેષતઃ રતન પર, કરવાની પ્રથા હતી,^૪ જેથી તે ભિગતા ચન્દ્રનો રંગ પકડતાં.^૫

પ્રણયેદ્વતીઓને ‘કુન્કુમતામ્ર’ કહી છે,^૬ તે પરથી અનુમાન થઈ શકે કે આ પ્રકારનાં દ્વત-દ્વતીઓ કાં તો પોતાનું શરીર કુંકુમ વડે રંગતાં હશે અથવા તો, સંભવતઃ, તેવા રંગનાં-કેસરી—વસ્ત્રો પહેરતાં હશે, જેથી સામો પક્ષ તત્કાળ તેમનો હેતુ સમજી જાય. પ્રેયસીઓ પણ નિજ અંગોને કુંકુમ વડે અલંકૃત કરતી હશે.

ચન્દન પણ, એક ગન્ધદ્રવ્ય તરીકે, રતિનાં સાધનોમાં ગણાતું અને તેથી યુવતીઓ પોતાનાં અંગો પર—વિશેષતઃ રતન ઉપર—તેનું લેપન કરી અધિક આકર્ષક બનવાનું પસંદ કરતી.^૭ વળી એક સ્થળે તપસ્વી અર્જુનને લોભાવવા ઉત્કટ શૃંગારયેષ્ટાઓ કરતી અપ્સરાઓમાંની એકના મુખને અધિરૂષિતપાણ્ડુગણ્ડલેખમ્ કહે છે, અને મલ્લિનાથ ‘અધિરૂષિત’ (અર્થાત્ ‘લેપન કરેલું’)નો અર્થ ‘ચન્દનાદિચર્ચિત’ એવો કરે છે.^૮ ચન્દન એક શીતલ અને આશ્વાસક દ્રવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી કામના પરિતાપમાંથી કંઈક રાહત મેળવવા માટે વિવિધ અંગો પર તેનું મર્દન ઉપકારક નીવડે. પરન્તુ ગાલ પર ચન્દનનો લેપ કરતાં તેવો અન્ય કોઈ ઉલ્લેખ કિરાતાર્જુનીયમાં નથી.

પત્રલેખાના ઉલ્લેખો પણ અહીં આપણને મળે છે.^૯ સુગન્ધી અને રંગીન દ્રવ્યો વડે વિવિધ પ્રકારનાં પર્ણોના આકારની આલંકારિક આકૃતિઓ મહિલાઓના દેહ પર દોરવામાં આવતી તે ‘પત્રલેખા’ નામથી ઓળખાતી. આજે પણ આવી બિન્દુમય કલાત્મક આકૃતિઓ હાથ, પગ,

૧. ૫.૨૩, ૪૦; ૧૦.૩, ૪૨, ૪૩.

૨. ૮.૫.

૩. ૪.૭; ૮.૪૦, ૫૨; ૯.૫૯, ૬૦, ૬૨.

૪. ૮.૩૪, ૪૨.

૫. જુઓ ચન્દ્રોદયની એ લલિત ઉત્પ્રેક્ષા :

દીપયજ્ઞથ નમઃ કિરણૌઘૈઃ કુહ્કુમારુણપયોધરગૌરઃ ।

હેમકુમ્ભ ઇવ પૂર્વપયોધેનમમજ્ઞ શનૈસ્તુહિનાંશુઃ ॥ ૯.૨૩. .

૬. ૯.૬.

૭. ૮.૩૩; ૯.૩૫; ૧૨.૨૦.

૮. જુઓ એ ચિત્રાત્મક વર્ણન :

શ્વત્તિસવલયે નિધાય પાળૌ મુલમધિરૂષિતપાણ્ડુગણ્ડલેખમ્ ।

નૃપસુતમપરા સ્મરાભિતાપાદમધુમદાલસલોચનં નિદધ્યૌ ॥ ૧૦.૪૬.

૯. ૮.૪૦; ૯.૩૮, ૭૭.

ગાલ અને કપાળ ઉપર દોરવામાં આવે છે, વિશેષતઃ સીમન્તોત્સવપ્રસંગે. એ જ પ્રમાણે ભાલ-પ્રદેશમાંના તિલકના પણ ઉલ્લેખો અહીં જોવા મળે છે.^૧ આ તિલક માટે પ્રાયઃ ચન્દન અગર કુંકુમનો ઉપયોગ થતો. આજે તો કુંકુમ અર્થાત્ કેસર અતિદુર્લભ બની ગયું છે અને કંકુ (હળદર તથા ફટકડી અગર ચૂનાના મિશ્રણની એક બનાવટ)નો જ વિશેષ ઉપયોગ થાય છે, જે આજના ભારતના ઔશ્વર્યનું સૂચક છે !

આંખમાં અંજતા અંજનના નિર્દેશો પણ આ કાવ્યમાં મળે છે;^૨ અને કવિ ભારવિ તો ઉત્પ્રેક્ષા દ્વારા કહે છે કે—આ અંજન કેવળ પ્રસાધનાર્થક જ ન હતું, પરન્તુ તે નિમિત્તે ખરી રીતે તો તે નિંજનયનોપાન્તની રક્તિમાને ઢાંકવા માટે જ પ્રયોજતું !^૩ અહીં આવતા ઉલ્લેખોમાં સર્વત્ર ‘અજન’ શબ્દ જ પ્રયોજ્યો છે, પરન્તુ બે સ્થળે ટીકાકાર મહિનાથે તેનો અર્થ આપતાં ‘કજ્જલ’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે.^૪ આજે સામાન્ય રીતે આ અંજન ઘીના કે એરંડિયાના દીવાની જ્વાલામાંથી ઊઠતી મેશના કપૂર આદિ સાથેના સંમિશ્રણમાંથી બનાવવામાં આવે છે.

આ તો મહિલાઓની વિભૂષાની વાત થઈ. હવે પુરુષોના અલંકારો વિષે મળતી માહિતી ઉપર દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ.

પુરુષો વલય પહેરતા એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ સ્થળે ભગવાન્ શંકરને શ્રેષ્ઠ સર્પો રૂપી વલયોવાળા બહુ બાહુઓ વડે વિરાજિત કહ્યા છે.^૫ સ્ત્રીઓ કટિ ઉપર મેખલા-રશના-કાંચી ધારણ કરતી તેવા કંદોરો પુરુષો પણ પહેરતા એવો નિર્દેશ પણ અહીં જોવા મળે છે. કિરાતનું રૂપ ત્યજી પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયેલ ભગવાન્ શંકરની સ્તુતિ કરતાં એ મહાનુભાવનો આશ્રય લઈ ભયંકર અને અશુભ લેખાતી વસ્તુઓ પણ રમ્ય બને છે તથા રમ્ય-શુભ વસ્તુઓની સહવાસિની પણ બની રહે છે એવા ઉદ્ગાર અર્જુન કાઢે છે :

તવોતરીયં કરિચર્મ સાક્ષજં જ્વલન્મણિઃ સારસનં મહાનહિઃ ।

સ્રગાસ્યવદ્ભક્તિઃ શવભસ્મ ચન્દનં કલા હિમાંશોશ્ચ સમં ચક્રાસતિ ॥ ૧૮.૩૨.

૧. ૭.૫, ૧૫; ૮.૫૨; ૯.૩૮, ૭૭.

૨. આ માટેનો એક સુંદર નિર્દેશ જુઓ :

સહીજનં પ્રેમગુરુકૃતાદરં નિરીક્ષમાણા ઇવ નમ્રમૂર્તયઃ ।

સ્થિરદ્વિરેફાજ્જનશારિતોદરૈર્વિસારિભિઃ પુષ્પવિલોચનૈર્લતાઃ ॥ ૮.૧૧.

ઉપરાન્ત જુઓ ૮.૪૦, ૫૨; ૧૬.૫૩.

૩. જુઓ એ અંગે ભારવિએ કરેલી મનોરમ દલીલ :—

અસંશયં ન્યસ્તમુપાન્તરક્તતાં યદેવ રોદ્ધું રમણીમિરજ્જનમ્ ।

હૃતેઽપિ તસ્મિન્ સલિલેન શુક્લતાં નિરાસ રાગો નયનેષુ ન શ્રિયમ્ ॥ ૮.૩૮.

૪. ૮.૫૨ તથા ૧૬.૫૩ પરની મહિનાથની ટીકા.

૫. ૧૨.૨૪^અ : જુઓ ઉપમાયુક્ત એ વર્ણન :

બહુમિશ્ચ બાહુમિરહીનમુજગવલયૈર્વિરાજિતમ્ ।

ચન્દનતરુમિરિવાલધુમિઃ પ્રબલાયતૈર્મલયમેદિનીમૃતમ્ ॥

અહીં શિવના ઉત્તરીય, સ્વર્ગ, ચન્દનલેપ અને મસ્તકે વિરાજતા અર્ધચન્દ્ર ઉપરાન્ત પ્રજ્વલતા મણિવાળા મહાન સર્પરૂપી ‘સારસન’નું વર્ણન કરાયું છે. આ ‘સારસન’ શબ્દનો અર્થ મહિનાથ ‘કટિભૂષાવિશેષઃ’ અર્થાત્ ‘કમર પર પહેરવાનું’ એક પ્રકારનું આભૂષણ’ એવો કરે છે અને તેની પુષ્ટિમાં અમરકોશમાંથી નીચેનું અવતરણ ટાંકે છે :

“ ક્લીંબે સારસનં ચાથ પુંસ્કટયાં શૃંગ્ગલં ત્રિષુ ”

અર્થાત્—‘સારસન’ અને ‘શૃંગ્ગલ’ એ બન્ને શબ્દો પુરુષના કટિ-ભૂષણ માટે પ્રયોજ્ય છે, જેમાંનો પ્રથમ શબ્દ માત્ર નપુંસકલિંગનો છે, જ્યારે બીજો ત્રણે લિંગમાં વપરાય છે. તેના પર્યાય શબ્દ ‘શૃંગ્ગલ’ ઉપરથી તથા આ શ્લોકમાંના તેના ‘જ્વલન્મણિઃ મહાનહિઃ’ એવા વર્ણન ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સારસન તે કંદોરો.

આ જ શ્લોકમાં આવતા ‘સ્વર્ગ’ શબ્દ પરથી પ્રતીત થાય છે તેમ પુષ્પમાળાઓને પણ પુરુષના કણ્ઠાભરણોમાં ગણાવી શકાય. આ ઉપરાન્ત મોતીની માળાઓનો ઉદ્દેશ્ય પણ અહીં આવે છે. શિવે કિરાતરાજનું રૂપ લીધું ત્યારે તેમણે હાથીના ગણ્ઠસ્થળમાંથી ઉદ્દલવતા મોતીની ચળકતી માળા પહેરી હતી.^૧ આ કિરાતરાજના અહીં આપેલા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વનચર કિરાતો પોતાના લમણને મયૂરપિચ્છ વડે શોભાવતા હતા તેમ જ પોતાના કેશને પુષ્પિત લતાઓના છોડાઓ વડે બાંધીને પાછળ લટકતા રાખતા.^૨

તપસ્વી અર્જુનને યુદ્ધના આયાસને લીધે વિલોલ બનેલા મૌલિવાળો વર્ણવ્યો છે.^૩ મૌલિ શબ્દનો અર્થ મહિનાથ ‘કશબધ’ કરે છે તેથી તેની જટાનું બન્ધન યુદ્ધના આવેગને કારણે શિથિલ થઈ ગયું હોય તેવું સમજી શકાય. પરન્તુ મૌલિ શબ્દ ‘મસ્તક’ તેમ જ ‘કિરીટ’ના અર્થમાં પણ પ્રયોજ્ય છે. જુઓ આ શ્લોકની ટીકામાં મહિનાથે ઉદ્ધૃત કરેલું અમરકોશનું વચન :

“ ચૂઢા કિરીટં કેશાશ્ચ સંયતા મૌલયન્નયઃ ”.

અને એ અર્થો પણ આ સ્થળે અપ્રસ્તુત નથી જણાતા.

રાજાઓ મસ્તકે પુષ્પમાળા ધારણ કરતા, જેની રજ, તેઓ ચક્રવર્તીને નમે ત્યારે, ખરીને તેના ચરણને લાલાશ અર્પતી.^૪

૧. ૧૨.૪૦કંઠઃ

ઘર્મજનિતપુલકેન લસદ્ગજમૌક્તિકાવલિગુણેન વક્ષસા ॥

૨. ૧૨.૪૧ :

વદનેન પુષ્પિતલતાન્તનિયમિતવિલમ્બિમૌલિના ।

વિભ્રદરુણનયનેન રુચં શિશિપિચ્છલાઞ્ઞિદ્ધતકપોલભિત્તિના ॥

૩. જુઓ એ ઉત્પ્રેક્ષાયુક્ત તાદૃશ આલેખન :

તસ્યાહવાયાસવિલોલમૌલેઃ સંરમ્ભતામ્રાયતલોચનસ્ય ।

નિર્વાપયિષ્યન્નિવ રોષતમં પ્રસ્નાપયામાસ મુખં નિદાઘઃ ॥ ૧૭.૮.

૪. ૧.૨૧, ૪૦.

પુરુષો પણ વક્ષઃસ્થલાદિ અંગો ઉપર ચન્દનાદિ ગન્ધદ્રવ્યોનો લેપ કરતા એ હકીકત પણ અહીં આવતા ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.^૧

વેષભૂષા સાથે દર્પણુ પણ સંકળાયેલું હોવાથી તેના ઉલ્લેખોનો પણ વિચાર અહીં કરી લેવો જોઈએ. કિરાતાજીનીય મહાકાવ્યમાં દર્પણુ વિષેના જે ચાર ઉલ્લેખો^૨ પ્રાપ્ત થાય છે તે પોતાનું પ્રતિબિમ્બ નિહાળવા માટે—વિશેષતઃ પ્રસાધનસમયે—દર્પણુનો ઉપયોગ સારી રીતે પ્રચલિત હતો તેવું નિશ્ચિતતાપૂર્ણ જાય છે. આ ચારમાંના પ્રથમ સ્થળે આદર્શ દર્પણુના ચાર ગુણો આપવામાં આવ્યા છે. ઉગ્ર ખનેલા નાનાભાઈ ભીમસેનની પ્રબળ ઉક્તિનો પ્રત્યુત્તર આપતાં મહારાજ યુધિષ્ઠિર પોતાની ધીરગમ્ભીર વાણીના પ્રારંભમાં ભીમની ગિરાની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે :

અપર્જિતવિપ્લવે શુચૌ હૃદયગ્રાહિણિ મજ્જલાસ્પદે ।

વિમલા તવ વિસ્તરે ગિરાં મતિરાદર્શે શ્વામિદ્વયતે ॥ ૨.૨૬.

અહીં યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, ‘હે ભાઈ ! તારી વાણીના આ વિસ્તારમાં તારી નિર્મળ યુદ્ધિનાં દર્શન થાય છે—જેમ દર્પણમાં થાય તેમ.’ પ્રથમ બે ચરણમાં ચાર વિશેષણો મૂક્યાં છે જે દર્પણુ તથા વાગ્વિસ્તાર બન્નેને લાગુ પડે છે :

(૧) અપર્જિતવિપ્લવ—મહારહિત, નિર્મલ (વાણીપક્ષે : પ્રમાણુબાધરહિત).

(૨) શુચિ—શુદ્ધ, ઉત્તમ પ્રકારના કાચનું (વાણીપક્ષે : શબ્દસૌષ્ઠવયુક્ત).

(૩) હૃદયગ્રાહિ—મનોરમ, આન્તર પ્રવાહોને પણ ઝીલનાર (વાણીપક્ષે : મનોહર).

(૪) મજ્જલાસ્પદ—મંગલ-શુભ ગણવાથી શ્રેયસ્કર (વાણીપક્ષે : હિતાર્થપ્રતિપાદક હોવાથી શ્રેયસ્કર).

ભારવિ-ભાવિત વેષવિભૂષાના આ અભ્યાસમાંથી એ મહાકવિના ત્રણ વિશિષ્ટ ગુણો સહજ જ ઊપસી આવે છે. પ્રથમ તો છે તેની સૂક્ષ્મેક્ષિકા. પુરુષ અને સ્ત્રી, રાજવી અને વનવાસી કિરાત, વિલાસી અને તપસ્વી, ગોપ અને બ્રહ્મવી—સર્વ પ્રકારના લોકોની પ્રકૃતિ તથા જીવનવ્યવહારનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ મહાકવિ ભારવિ માટે જાણે સાવ સ્વાભાવિક બની ગયું છે. એમના આ અવલોકનનું ઊંડાણ જાણે પંક્તિએ પંક્તિએ અનુભવાય છે. વળી આ અવલોકનને પ્રસંગાનુસાર સમુચિત સખલ શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરવાની દક્ષતા ભારવિની બીજી વિશિષ્ટતા છે. એટલી બધી સાહજિક પદ્ધતિએ પોતાના આ અવલોકનના નિયોડને કવિએ તેમની આ મહાકૃતિમાં સભર ભરી દીધા છે કે તેના ડોઠ આલેખનમાં અસ્વાભાવિકતા જણાતી નથી, બલકે વિશદતાનો મહાગુણ તેને વરેલો છે. અને છતાં શબ્દસૌષ્ઠવ તથા અર્થગૌરવ પરસ્પરના હાથ મિલાવી આ અપ્રતિમ વીરસપ્રધાન મહાકાવ્યની પદે પદે વૈચિત્ર્ય, ચમત્કૃતિ અને ધ્વનિના ધબકારા અનુભવતી ઓજસવિની સરસ્વતીના અવિરત સ્રોતમાં અબાધિત રીતે વહી રહ્યાં છે.

૧. ૧.૩૪; ૯.૨૭; ૧૨.૪૦; ૧૮.૩૨.

૨. ૨.૨૬; ૫.૪૧; ૯.૬૩ અને ૧૪.૪૧.

ઘોળકાનું મલાવ તળાવ

રમણલાલ નાગરજી મહેતા

અમદાવાદ જિલ્લાનું ઘોળકા ગામ ગુજરાતમાં વાઘેલા વંશની રાજધાનીના એક નગર તરીકે જાણીતું છે. આ ગામની પશ્ચિમ ભાગે આવેલું મલાવ તળાવ ગુજરાતની કહેવતો પૈકી “ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ” એ કહેવતનું જન્મસ્થાન છે. આપણે ત્યાં તેમ જ જગતની વિવિધ ભાષાઓમાં કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો વગેરે સારા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવા પ્રયોગો તથા કહેવતો કેવી રીતે પ્રચલિત થયાં તે સમજવતાં કથાનકો પણ જે તે ભાષામાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય છે. જ્યારે આવાં કથાનકો કે કહેવતો ઐતિહાસિક કે પુરાવસ્તુ પર રચાયેલાં હોય ત્યારે તેની તપાસ કરવાથી આ કહેવતોનાં મૂળ પર સારો પ્રકાશ પડે છે. તેથી “ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ” એ ઐતિહાસિક કહેવતનાં મૂળ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને તેનાં ફલસ્વરૂપ જે હકીકતો મળી તે અત્રે રજૂ કરવામાં આવી છે.^૧

‘મલાવ તળાવ’ એ આજે અસ્તિત્વ ધરાવતું તળાવ છે. તેથી આપણી કહેવતનાં આ મૂળ સ્થાનનો સ્થળ-તપાસથી અભ્યાસ કરવાથી પ્રચલિત કહેવત માટે કેટલીક માહિતી મળશે એમ માનીને એ તળાવની સ્થળ-તપાસ ફેબ્રુઆરી ૨૪, ૧૯૬૫ના રોજ કરવામાં આવી. આ તપાસ કર્યા બાદ આ કહેવત ક્યારથી જાણીતી છે તેની શોધ જૈન પ્રજાધા તથા ગુજરાતમાં લખાયેલા ઇતિહાસગ્રંથો દ્વારા કરવામાં આવી તથા મલાવ તળાવનો અર્થ ઘટાવવા માટે પણ પ્રયાસ કર્યો. આમ સ્થળ-તપાસ, સાહિત્યનું અવલોકન અને શબ્દાર્થની શોધ વગેરે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી આ કામ કરવામાં આવ્યું છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”નાં પૃષ્ઠ ૨૭૦ પર આ તળાવ માટે નીચે પ્રમાણે નોંધ આપી છે. “ઘોળકાનું મલાવ તળાવ સિદ્ધરાજની માતા મીનજદેવીએ બંધાવ્યું મનાય છે. એ જલાશય કરવાની જગ્યાએ એક ગણિકાનું મકાન આડે આવતું હતું ને પોતાની એ જગ્યા વેચવા એણે ના પાડી, તો રાજમાતાએ બળજબરી ન કરતાં જલાશયના ઘાટમાં ખાંચો રહેવા દીધો; એ પરથી ‘ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ જુઓ’ એવી કહેવત પડી છે.” આ કહેવતની કથા રાસમાળામાં^૨ વધુ વિસ્તારથી નોંધેલી છે. આ રાસમાળામાં નોંધાયેલી કથા અઢારમી સદીમાં પ્રચલિત હશે જ અને તેથી ઓગણીસમી સદીમાં રાસમાળાના લેખક ફોર્સે તે નોંધી છે.

૧ ગુજરાત રાજ્યના ઉપશિક્ષણ મંત્રી શ્રી ડૉ. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાએ આ બાબત મારું ધ્યાન દોર્યું હતું. તેથી આ તમામ તપાસનું સૂચન તેમનું હોઈ હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

૨ રાસમાળા, ભાગ ૧, પૃ. ૧૪૭-૪૮. (ઈ. સ. ૧૯૨૨ની આવૃત્તિ),

પરંતુ પ્રાચીન જૈન પ્રબંધોમાં વિ. સં. ૧૩૬૧=૧૩૦૫ ઈ. સ.માં મેરુતુંગે લખેલા ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’માં આ વાત માટે કોઈ પણ પ્રબંધ આપ્યો નથી તથા તેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી એ આશ્ચર્યજનક છે. હિંદુ શાસનનો નાશ મેરુતુંગે જોયો હતો. તેના વખતમાં પ્રચલિત અનેક કથાઓ તેણે આપી છે. તેમાં મીનળદેવીનાં અંગત જીવનની નાની વિગતો તેણે આપી છે, પરંતુ ધોળકાનું તળાવ તેણે બંધાવ્યું તથા તેણે ન્યાયપ્રિયતા દર્શાવી એ બાબત મેરુતુંગ કંઈ પણ કહેતા નથી. તેથી આ કથા તે યુગમાં પ્રચલિત હતી કે કેમ એ શંકા પેદા થાય છે.

પ્રબંધ ચિંતામણિ જેવી જ દશા ‘પુરાતનપ્રબંધ સંગ્રહ’ની છે. આ ગ્રંથો કરતાં થોડા પાછળથી આલેખાયેલા “પ્રબંધ કોશ”ના લેખક રાજશેખરે વિ. સં. ૧૪૦૫=૧૩૪૯માં મીનળદેવીના ન્યાયની વાત માટે કોઈ પ્રબંધ આપ્યો નથી.

વિક્રમ સંવત ૧૪૬૫=ઈ. સ. ૧૪૦૯માં લખાયેલી પોથીમાં સંગ્રહેલા પ્રબંધોનો ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના શ્રી. જયંત કાકરે અભ્યાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં પણ આવો કોઈ પ્રબંધ સંગ્રહાયેલો નથી એમ તેમણે જણાવ્યું છે.

આમ ઈ. સ.ના પંદરમા શતકના પ્રારંભ કાળ સુધીના પ્રબંધો મીનળદેવીની બીજી કથાઓ આપતા હોવા છતાં તેણે મલાવ તળાવ બંધાવ્યું અને તે વખતે ન્યાયપ્રિયતા દર્શાવી એવો કોઈ પ્રબંધ આપતા નથી તથા તેને માટે બીજો ખાસ ઉલ્લેખ દર્શાવતા નથી એ હકીકત જોતાં આજે પ્રચલિત કહેવત પંદરમા શતક પહેલાં પ્રચારમાં આવી ન હતી એમ માનવાને સાહિત્યનો આધાર રહે છે.

સાહિત્યના પુરાવાઓ કહેવતને મીનળની સમકાલીન ઠરાવવા માટે બાધક પ્રમાણો આપે છે. તેથી ‘મલાવ તળાવ’ના શબ્દાર્થ દ્વારા તથા તે તળાવની સ્થળતપાસ દ્વારા જો બીજી માહિતી મળતી હોય તો તે મેળવવાની જરૂર ભી થાય છે.

“મલાવ તળાવ” એ માત્ર ધોળકામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે બીજાં ગામોમાં પણ મલાવ તળાવ છે એ મુદ્દા પર માહિતી એકત્ર કરતાં જણાય છે કે મલાવ તળાવ નાર, પેટલાદ, નડીઆદ, ઓડ, ઉમરેઠ, ભાલેજ, ભાદરણ^૧ વગેરે ખેડા જિલ્લાનાં ગામોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સંભવતઃ આ નામ બીજાં ગામોનાં તળાવો માટે પણ વપરાતું હોય.

આમ મલાવ તળાવ એ ઘણાં ગામોમાં પ્રચલિત નામ હોઈને મલાવ નામનો અર્થ શું હશે એ તપાસ કરતાં જણાય છે કે ગુજરાતી કાશમાં આ શબ્દનો અર્થ મળતો નથી. તેથી તેને માટે કેટલીક ચર્ચા આવશ્યક છે.

“મલાવ” શબ્દના બીજા ઉચ્ચાર ભેદોમાં ‘મલાય’, ‘મલઈ’, ‘મલહઈ’ વગેરે સાંભળવામાં આવ્યા છે. આ ઉચ્ચાર ભેદો ધોળકામાં તેમ જ ચરોતરમાં સંભળાય છે. આ શબ્દમાં પદાત્ર મલ અને પદાન્ત આવ, ઈ, હઈ વગેરે સંભળાય છે. આ શબ્દનો પદાત્ર ‘મલ’ મલાર, મલાહ, મલારિયું, મલારી જેવા ગુજરાતી તથા હિંદી ભાષાના શબ્દોમાં જોવામાં આવે છે. લ અને ર પરસ્પર ફેરવાતા વર્ણ છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લઈએ તો મરાલ, મરજીવા વગેરે ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત શબ્દોમાં મલ અથવા મર રૂપ હોવાનું સમજાય છે.

૧ ‘ચરોતર સર્વસંગ્રહ’ ભાગ બીજો. પૃ. ૧૪, ૧૬, ૨૧૬. ૨૨૨, ૩૬, ૨૭૭, ૨૩.

આ બધા શબ્દોને પાણી સાથે સંબંધ છે. અને તેથી મર અથવા મલનો અર્થ જલાશય હોવાનો સંભવ છે. આ શબ્દને મળતા શબ્દો, ફેન્ય, જર્મન, રશિયન, જૂની જર્મન, આયરીશ, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં મેર, મ્યુર, મરીન વગેરે ઉચ્ચારો દર્શાવે છે અને એ તમામ ભાષાઓમાં પણ ભારતીય ભાષાની માફક આ શબ્દો જલાશયો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આમ મર અથવા મલ શબ્દ જગતની ઈન્ડોઆર્ય ભાષામાં એક અર્થ આપતો હોઈ તેની પરથી સાધિત મલાવ, મલય મલ્લહ વગેરે ગુજરાતી શબ્દોનો અર્થ જલાશય થાય. આમ મલાવ પણ તલાવ અર્થનો ઘોતક હોઈ તે પીળાં પીતાંબર જેવા દ્વિરુક્તિ વાળો શબ્દ પ્રયોગ છે એમ સમજાય છે. અને તેથી મલાવ શબ્દ પરથી એ તળાવ બાંધનારને માટે કાંઈ સાધક પ્રમાણ મળતું નથી.

મલાવ તળાવ એ ઘોળકાનું ભૂષણ હોઈ ઘોળકામાં એ ડાણે બધાંયું હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય. આપણી પ્રચલિત કહેવત અનુસાર એ તળાવ મીનળે બધાંયું એમ મનાય છે. તેથી ઘોળકાનો થોડો ઇતિહાસ તપાસવો જરૂરી છે.

ઘોળકામાંથી મળતાં શિલ્પો પરથી જણાય છે કે એ ગામ ઈ. સ.ના દશમા સૈકા પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતું. પરંતુ તે સોલંકી યુગ દરમિયાન નાનું ગામ હતું. આથી આ યુગમાં તેનું ખાસ મહત્વ હોવાનો સંભવ નથી.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ઘોળકાને લવણપ્રસાદે રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું એવા ઉલ્લેખો મળે છે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આ પરિપાટી મૂળ ગ્રંથ બતાવ્યા સિવાય નોંધી છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે “આનાકને લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર થયો, એ પણ ઘણો પરાક્રમી હતો, એણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું મંડળ વધાર્યું અને પોતાના પિતામહ ધવલના નામ ઉપરથી ધવલસ્થ (હાલનું ઘોળકા) ગામ વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપી.”^૧ ગુજરાતના બીજા ઇતિહાસકારો પણ આ મત ગ્રાહ્ય રાખે છે.

આ મત ગ્રાહ્ય રાખવાનું એક પ્રબળ કારણ એ છે કે ઘોળકાનો અભ્યુદય વાઘેલા વંશના અમલ દરમિયાન જ થયો. આ વંશના લવણપ્રસાદ, વીરધવલ, જેવા રાજવીઓ તથા વસ્તુપાળ, તેજપાળ જેવા મંત્રીઓએ ઘોળકાને પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર રાખીને ઘોળકાનો વિકાસ કર્યો. ઘોળકા આમ બારમા શતકના અંતભાગમાં અને તેરમા શતકમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતું નગર બન્યું. આમ ગુજરાતની એક પ્રબળ નગરી બનવાનું ઘોળકાનું ભાવ્ય વાઘેલા વંશના ઉદય સાથે સંકળાયેલું છે, અને તેથી ઘોળકાને રાજધાની બનાવ્યા પછી નાના ગામને બદલે તેણે રાજધાની તરીકેનો વિકાસ સાધ્યો એ હકીકત ગ્રાહ્ય રાખવાને માટે પૂરતાં કારણો છે.

આ હકીકતો જોતાં સમજાય છે કે જ્યારે ઘોળકાને રાજધાની બનાવવામાં આવી ત્યારે રાજધાનીનાં જલાશયને છાજે એ રીતે ઘોળકાની પશ્ચિમે આવેલાં મલાવ તળાવનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હશે. આમ મલાવ એ મનોહર તળાવ તરીકે સોલંકી શૈલીને અનુસરતું વાઘેલા વંશમાં બધાંયેલું તળાવ હોવાનો સંભવ છે. લવણપ્રસાદે ઘોળકાને રાજધાની બનાવી એ હકીકત જોતાં મલાવ તળાવ બાંધવામાં મીનળદેવીનો ફાળો હતો એ લોકિકૃતિ સકારણ હોવાનું સમજાય છે.

લવણપ્રસાદની પત્નીનું સંસ્કૃત નામ “ મદનરાસી ” નોંધાયું છે. મદનરાસી એ સંસ્કૃત શબ્દ મયણુલ્લા કે એવા કોઈ શબ્દનું રૂપાંતર લાગે છે. આમ મીનળ અને મયણુ વચ્ચે રૂપ-સામ્ય છે. અને તેથી જ્યારે લવણપ્રસાદે રાજધાની બનાવી તે વખતે તેની પત્નીએ અહીંના તળાવનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો એમ માનવા તો પ્રેરે છે.

મદનરાસીએ આ તળાવ બંધાવ્યું પરંતુ પાછળથી સિદ્ધરાજની માતા મયણુલ્લાનાં નામ સાથે આ રાણીનું નામ મળતું આવતું હોઈ આ તળાવ સિદ્ધરાજની માતાએ બંધાવ્યાનો મત ચાલ્યો હોય એમ લાગે છે.

મુસલમાન રાજ્યના ઉદય વખતે વાઘેલા વંશમાં વિકસેલા ધોળકાનું સારું સ્થાન હતું. તેથી ત્યાં ચૌદમી, પંદરમી અને સોળમી સદીમાં મુસલમાન રાજ્યો તથા અમીરોએ મસ્જિદો, તળાવો તથા બીજી ઇમારતો બાંધી હતી.

આમ ઐતિહાસિક સામગ્રી પરથી જણાય છે કે વાઘેલા વંશમાં ધોળકાનો અભ્યુદય થયો અને સુલતાનોના સમયમાં એ આબાદ હતું. સોલંકી વંશમાં તેની મહત્તા ન હતી તેથી અહીંની હિંદુ અને જૈન ઇમારતો વાઘેલા વંશના રાજવી, પ્રધાનો વગેરે લોકોની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. આ તમામ હકીકતો આ તળાવ બંધાવનાર તરીકે સિદ્ધરાજની માતાને બદલે લવણપ્રસાદની પત્ની મદનરાસી હોવાનો વધુ સંભવ હોવાનું દર્શાવે છે, કારણ કે મીનળદેવીનાં જીવન દરમિયાન ધોળકાનું એવું કોઈ મહત્ત્વ ન હતું કે જેથી એ ત્યાં તળાવ બંધાવવા તૈયાર થાય.

ઐતિહાસિક સામગ્રીની તપાસ પરથી તળાવ બંધાવનાર મદનરાસી હોવાનું સમજાય છે તેથી કહેવતમાં પ્રચલિત ન્યાય સિદ્ધરાજની માતાનો નહીં પરંતુ લવણપ્રસાદની પત્નીનો હોવાની માન્યતા પેદા થાય. મલાવ તળાવની સ્થળ-તપાસ આ બાબત કેવો પ્રકાશ ફેંકે છે એ તપાસવું જરૂરી છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ ધોળકાની પશ્ચિમે મલાવ તળાવ છે. આ મનોહર તળાવના ઘાટ પથ્થરના બાંધેલા છે. આ તળાવ ગોળ નથી પરંતુ ઘણા ખૂણાવાળું છે. આ તળાવની ચારે બાજુ ઈંટ તથા પથ્થરની બાંધેલી ભીંત તથા પથ્થરના ઘાટ, ઓવારા વગેરે વિદ્યમાન છે. તળાવના પૂર્વ બાજુના ઓવારાની પાસેથી એક પથ્થરનો પુલ તળાવના મધ્ય ભાગ સુધી જાય છે. આ આખો પુલ પથ્થરનો બાંધેલો છે. તેની ઉપર દાખલ થવા માટે તોરણ હતું. તેની નીચલી કુંભીઓ આજે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ પુલની બન્ને બાજુએ બેઠકો હતી.

પુલ તળાવની મધ્યમાં મોટા ચોતરા સુધી જાય છે. આ ચોતરાની વચ્ચે એક પૂર્વાભિમુખ મંડપ છે. આ મંડપ પથ્થરનો બાંધેલો છે પરંતુ તેનું મૂળ દર્દરિકા વિતાન આજે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, તેને બદલે પીઢિયાં પાટિયાં નાખીને તેની ઉપર છાંયધી અગાસી બનાવેલી છે અને તેની પર જવા માટે મંડપની બહાર પગથિયાં રાખેલાં હતાં. આ મંડપની પશ્ચિમ બાજુ પરનો તેનો ઘાટ બતાવે છે કે તેની આગળ ઇમારતના બીજા ભાગે હશે, પરંતુ તે આજે નાશ પામ્યા છે. આ મંડપની પીઠ, સ્તંભો, પાટકા વગેરે જોતાં એ મૂળ કોઈ મંદિરનો મંડપ હોવાનું સમજાય છે. તે મંડપની પશ્ચિમે જે જગ્યા છે ત્યાં અંતરાલ અને ગર્ભગૃહ બાંધેલું હોય તો તેની

ચારે બાજુ ફરી શકાય એટલો વિશાળ ચોતરો છે. આ તમામ હકીકતો જોતાં હાલ માત્ર આનંદ-પ્રમોદ માટે હોય એવો દેખાતો મંડપ મૂળ કોઈ મંદિરનો બાકી વધેલો ભાગ હોય એમ લાગે છે.

મલાવ તળાવમાં વરસાદનું પાણી ઉત્તર તરફથી ભરવાની સગવડ છે. જ્યાં તળાવમાં પાણી દાખલ થાય ત્યાં પથ્થરનો કૂવો બનાવેલો છે. આ કૂવામાં બહારથી આવતું પાણી પડે તેથી પાણીમાં આવતો કચરો ઠરે અને સ્વચ્છ પાણી તળાવમાં પરનાળ વાટે આવે એવી રચના છે. આ રચના અનુભવી કારીગરોએ કરી લાગે છે, કારણ કે ધોળકાની આજુબાજુ ઝીણી પવનથી ઊડેલી ધૂળવાળી જમીન છે. જમીન પરથી આવતાં પાણીમાં આ ધૂળ અદ્ધર તરતી રહે અને તે પાણી સીધું તળાવમાં આવે તો તે જલદી પુરાય, તેથી આ કચરો ઠરી જાય તેવી વ્યવસ્થા છે. ધોળકાની આજુબાજુના પ્રદેશમાં પડતા વરસાદનાં પાણી સંગ્રહવા માટેનો આ પ્રયાસ દર્શાવે છે કે ગુજરાતના પ્રદેશમાં પાણીની અછત છે. તે નિવારવા માટે વરસાદનું પાણી એકત્ર કરવાના પ્રયત્નો અહીં ઐતિહાસિક યુગમાં તેમજ પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં ચાલુ હતા એમ ગુજરાતનાં જલાશયો જોતાં સમજાય છે. આમ વરસાદનું પાણી એકત્ર કરવાની પ્રાચીન પરંપરા હોઈ આજના યુગમાં પણ તળાવોમાં પાણી ભરીને તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એ બાબત આ પ્રયાસો સૂચન કરે છે.

તળાવમાં આવતું પાણી સાફ કરવાની આ પરિપાટી પાટણના સહસ્રલિંગમાં તથા વડનગરનાં શર્મિષ્ઠા તળાવમાં પણ દેખાય છે.

મલાવ તળાવમાં જ્યારે પૂરેપૂરું પાણી ભરાય ત્યારે પાણીની કઈ સપાટી રાખવી એનો બાંધનારે ખ્યાલ રાખ્યો છે. તળાવમાં ગમે તેટલું પાણી ભરાય ત્યારે તળાવની વચ્ચેના દેવાલય પર જવાનો રસ્તો કોરો રહે એ રીતે પાણી તળાવમાં દાખલ કરતી પરનાળ તથા કુવાની સપાટી રાખવામાં આવી છે. આમ મલાવ તળાવના મૂળ આયોજનમાં પૂરતી ચોકસાઈ છે. આ સપાટી પર બંધાયેલા તળાવમાં ખાંચાઓ અંદર આવતા નથી અને મૂળ આકૃતિમાં કોઈ પણ ભંગ થતો નથી એમ એ તળાવના ઘાટ અને ઓવારાઓ જોતાં સમજાય છે. આ તપાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મલાવ તળાવ એ મૂળ હિંદુઓએ બાંધેલું ઉત્તમ જલાશય છે અને તેની ઘણા ખૂણાવાળી રચનામાં કોઈ જાતનો દોષ દાખલ થયેલો નથી.

પરંતુ મલાવ તળાવની આ મૂળ રચના આ પ્રમાણે સચવાઈ નથી, એમ અહીંથી મળતા પુરાવાઓ પરથી સમજાય છે. આજે મલાવ તળાવની વચ્ચે આવેલા મંડપથી પૂલ પર રહીને કિનારે આવનારને તોરણની સામે પૂર્વમાં મોટી ભીંત દેખાય છે. આ ભીંત તોરણની બરાબર સામે છે અને ત્યાં પાછળથી દોડેલો થાંભલો છે. આ ભીંત અને તોરણ એ પરસ્પરાવરોધી બાંધકામોમાં તોરણ જૂનું છે કારણ કે તે જૂની પાણીની સપાટીની ઉપર છે અને તેનું કાર્ય તે બરાબર બજાવે છે, પરંતુ તેની પૂર્વમાં તથા ચારે બાજુ આવેલાં ઓવારા તથા ભીંતો પાછળથી બાંધવામાં આવ્યાં હોવાનો પૂરતો સંભવ છે.

મલાવ તળાવની આ ભીંત તદ્દન સાદી હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તેનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તેમાં ઘણી જગ્યાએ હિંદુ મૂર્તિઓની પીઠિકાનો પાછળનો ભાગ બહાર દેખાય એ રીતે જડેલી છે. કેટલેક સ્થળે આડી મૂર્તિઓ તથા હાથીઓ વગેરે જડી દીધા છે. આમ આ ભીંત

તથા ઓવારામાં વપરાયેલા ફેટલાક પથ્થરો હિંદુ ઇમારતોના ભાગો છે એમ માલમ પડે છે. આ ઇમારતોના ભાગો જે કામ માટે બનાવ્યા હતા તેને બદલે તે ખીજા જ કામમાં વપરાય છે. આ તમામ હકીકતો મલાવ તળાવનો પાછળથી જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો એમ દર્શાવે છે.

જ્યારે આ તળાવનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે અહીં વધારે પાણી રહે એટલા માટે પાણી દાખલ થવાની જગ્યાએ જાંચી ભીંત બાંધી અને ગરનાળાં મૂક્યાં. આ રીતે મૂકેલાં ગરનાળાંથી જ્યારે પાણી ભરાય ત્યારે તળાવની અંદર જતો પૂલ ડૂબી જાય અને વચ્ચેના મંડપનો ઘણો ભાગ ડૂબી જાય. મૂળ રચનામાં આ ભાગો ડૂબે એવું આયોજન નથી, જ્યારે પાછળના જીર્ણોદ્ધાર વખતે આ કાળજી રાખવામાં આવી નથી, અને તેથી પણ આ તળાવમાં થયેલા ફેરફારો સ્પષ્ટ થાય છે.

આ જીર્ણોદ્ધાર થયો તે વખતે પણ કાળજીપૂર્વક તળાવની પાળ બાંધી છે. આ પાળની ઉપર નાખેલા તોડાઓ ખૂબ ચોકસાઈપૂર્વક બનાવ્યા છે. પૂર્વ તરફ આ પાળમાં વ્યવસ્થિત ખાંચો પાડ્યો છે. આ ખાંચાની બંને બાજુએ તળાવમાં અંદર ઊતરવાનાં પગથિયાં છે. આ ખાંચો ૨૫ મીટર લાંબો અને વધુમાં વધુ ૧૪ મીટર પહોળો હતો. આ ખાંચો પાડીને જે ભીંત બાંધી તેમાં પણ હિંદુ મંદિરોની મૂર્તિઓ, સામરણો વગેરે દેખાય છે, તથા તેમાં ચૂનાનું ઇંટારી ચણતર પણ છે. તે પરથી આ ખાંચું બાંધકામ જીર્ણોદ્ધાર વખતે થયું હોવાના સ્પષ્ટ પુરાવા છે. પાછળથી આ બાંધકામ તૂટી ગયું છે અને તેનો કાટમાલ તળાવમાં પડ્યો છે. આ બાંધકામ અને કાટમાલ ગણિકાના ઘર તરીકે ઘોળકામાં બતાવવામાં આવે છે.

અહીં પડેલા કાટમાલનું સ્વરૂપ તેમાં પડેલા હિંદુ મંદિરના ખંડિત ભાગો તથા ઇંટા કોઈ રહેઠાણના મકાનના ભાગો નથી. વળી ત્યાં દેખાતા ભીંતના અવશેષો પણ રહેઠાણના મકાનના નથી. તેથી તે ટેકરાના હાલ દેખાતા અવશેષો રહેઠાણનું મકાન સૂચવતા નથી, પરંતુ માત્ર હવા ખાવાનાં સ્થળ જેવી આ રચના હોવાનું દર્શાવે છે. તેથી આ ટેકરાની અંદર રહેઠાણનું મકાન દટાયેલું હોવાની બાબત શંકાસ્પદ છે. પરંતુ અહીં ગણિકાનું મકાન હતું એ માન્યતાને અનુસરીને ઘોળકા મ્યુનિસિપાલિટીએ આ કાટમાળની અંદર નવી ભીંત બાંધીને સુંદર તળાવને બેઝોળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં રહેઠાણનું મકાન હતું કે કેમ તેનો નિર્ણય ઉત્ખનનથી કરીને કરવામાં આવે તો આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થાય. આમ આ તળાવના જીર્ણોદ્ધાર વખતે વ્યવસ્થિત રીતે થયેલી રચનાનો નાશ થયા બાદ તેને માટે કિંવદન્તી પેદા થઈ હોય એમ લાગે છે. ઘોળકાના મલાવ તળાવનો જીર્ણોદ્ધાર ક્યારે થયો એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મેળવવા માટે ત્યાં સ્થળ-તપાસ વખતે હાલ દાઉદી વહેરા લોકો બોર્ડિંગ બાંધે છે તેને માટે બોદેલા પાયાના થરો તપાસવાથી સારી માહિતી મળી છે.

મલાવ તળાવની ચારે તરફ ટેકરા છે. આ ટેકરા ચૈકી અગ્નિ ખૂણે ઉપરોક્ત બોર્ડિંગના પાયા જેવામાં આવ્યા હતા. તેમાં સૌથી નીચે પીળા કાંકરાવાળી માટી આડીઅવળી પડી હતી અને તેને લીધે આ ટેકરો થયો હતો. તે પરથી લાગે છે કે જ્યારે મલાવ તળાવનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે આ માટી ફેંકવામાં આવી હતી. જ્યારે આ માટી અહીં પડી ત્યારે આ સ્થળે વસતી હોવાનો સંભવ નથી કારણ કે જ્યાં ઘરો હોય ત્યાં નાખેલી માટી ઉમેશાં પડી રહે નહીં. આ માટીની ઉપર ઘરો તથા કબરો બાંધવામાં આવી હતી. અહીંની કબરોનું ચૂનાનું બાંધકામ તથા તેમાં વપરાયેલી ઇંટા સત્તરમી સદી પહેલાંની નથી. તે પરથી લાગે છે કે તળાવનો જીર્ણોદ્ધાર સત્તરમી સદી પહેલાં

થઈ ચૂક્યો હતો. આ યુગ ગુજરાતના સુલતાનોનો સમય હતો. ગુજરાતના સુલતાનોના યુગમાં ગુજરાતમાં ઘણું જલાશયો બંધાયાં તથા જૂનાંનો જીર્ણોદ્ધાર થયો એમ અહીંનાં જલાશયોનો અભ્યાસ દર્શાવે છે. આ યુગમાં પણ પાણીના પૂરવઠા પર પૂરતું ધ્યાન અપાતું. ગુજરાતની મુસલમાન સત્તાએ આ બાબત દુર્લક્ષ સેવ્યું ન હતું અને તેથી તેમના યુગમાં એટલે કે પંદરમી કે સોળમી સદીમાં અહીંના તળાવનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. તે વખતે અહીં પડેલા હિંદુયુગના અવશેષોનો પણ તળાવનાં બાંધકામમાં આડોઅવળો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો અને પાણીની સપાટી જામી આવે એવાં મોટાં ગરનાળાં બનાવવામાં આવ્યાં.

આ મુખ્ય જીર્ણોદ્ધાર થયા પછી ઘોળકાનાં મલાવ તળાવમાં મહત્વના ફેરફારો થયા નથી, પરંતુ એકાદ વખત એ તળાવ ગળાયું હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે તળાવમાંની કાળી માટી તેની ચારે તરફના ટેકરા પર પડી છે. દાઉદી વહોરા બોડિંગના પાયામાં કબરો બંધાયા પછી એ માટી પડી હોય એમ ત્યાંની ધરરચના પરથી લાગે છે. આ તળાવ ગાળવાનું કામ જબનશા પીરની દરગાહ તળાવના દક્ષિણ કાંડા પર બંધાયા પછી થયું લાગે છે. જબનશા પીર આશરે દોઢસો વર્ષ પર થઈ ગયા એમ મોમીન નુરમહમદ અલિભાઈનું કહેવું છે. જો આ હકીકત ખરી હોય તો આ તળાવને ગાળવાનું કામ કદાચ છેલ્લાં સો વર્ષમાં થયું હશે. એ માન્યતાને ટેકો આપતા પુરાવા તેમણે એકત્ર કર્યા છે, તે પરથી આ કામ ઈ. સ. ૧૯૦૦માં થયાનું જણાયું.

જ્યારે ઘોળકા-ભાવનગર રેલવે બંધાઈ ત્યારે મલાવ તળાવનો એક ભાગ તોડીને તેમાં પાણી દાખલ કરવાનો માર્ગ કર્યો છે અને એ રીતે અત્યારના તળાવમાં જુદે જુદે વખતે ફેરફાર થયા છે.

આ સ્થળ-તપાસ પરથી જણાય છે કે તળાવ બાંધનાર અને જીર્ણોદ્ધાર કરનાર વચ્ચે સમયનો ઘણો ગાળો છે. તળાવનો જીર્ણોદ્ધાર જે શૈલીએ થયો છે તે જ શૈલીએ ઘોળકાનું ખાન સરોવર બંધાયું છે. એટલે ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ જીર્ણોદ્ધાર મુસલમાન સમયમાં થયો હોવાનું દર્શાવે છે. તે વખતે તળાવમાં પાડેલા બાંચાને, ગણિકાના ઘર સાથે તથા તળાવ બાંધનાર મદનરાણી સાથે કે મીનળદેવી સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. મલાવ તળાવની બાંધણી કે જીર્ણોદ્ધારને ન્યાય સાથે કંશી લેવાદેવી નથી.

અદલ ઇન્સાફની મલાવ તળાવની વાત જેવી લોકકથાઓ ફારસી સાહિત્યમાં નૌશીરવાનની કથામાં જાણીતી હતી. એ હકીકત રાસમાળામાં રણછોડરાય ઉદયરામે પૃ. ૧૪૭ની પાદટીપ ૧માં નોંધી છે. અહમદશાહ, જહાંગીર વગેરે પાદશાહો માટે પણ આવી અદલ ઇન્સાફની વાતો નોંધવામાં આવી છે. આ લોકકથાનું રૂપક ગુજરાતમાં પણ નિદાન પંદરમી સદી પછી જાણવામાં આવ્યું હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. જે યુગમાં આવી અદલ ઇન્સાફ અથવા ન્યાયની વાતો વધુ પ્રમાણમાં જનસમાજમાં પ્રચલિત હોય તે વખતમાં મીનળદેવીના ન્યાયની વાત પણ પ્રચારમાં આવી હશે એમ લાગે છે.

ઘોળકામાં પ્રચલિત કથાઓનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે ત્યાંની મસ્જિદોને પાંડેવાની નિશાળ, ભીમનું રસોડું વગેરે નામે ઝોળખવાની પ્રણાલિકા વિકસી છે. ઘોળકાને વિરાટનગર સાબિત કરવાના આ પ્રયાસો છે. ઘોળકાની મસ્જિદો વપરાતી બંધ થયા પહેલાં આ કથાઓનો વિકાસ શક્ય નથી. એ હકીકત પરથી પણ સમજાય છે કે ઘોળકાનું રાજકીય મહત્ત્વ ઘટ્યા પછી સ્વા ૯

અહીંની મરિજોનો ઉપયોગ બંધ પડ્યો અને ત્યારબાદ એટલે કે સોળમી સદી પછી આ કથાઓનો વિકાસ થયો. જે વખતે આ કથાઓ એક બાજુએ વિકસી તે વખતે ધોળકામાં ન્યાયની કહેવત ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે આ યુગ સુધીમાં જીર્ણોદ્ધાર થયેલા તળાવની પાળનો ખાંચો તૂટી પડ્યો હોવાનો સંભવ છે. એ તૂટી પડીને એનું સ્વરૂપ ન સમજાય એવું બન્યા પછી તળાવનો ઘાટ થોડો ખેડોળ દેખાતાં એ ન્યાય ખાતર ખેડોળ બન્યું એવી કલ્પના કરીને તેને સધરાજેસંગની માતા મીનળદેવી સાથે જોડી દઈને ‘ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ’ એ કહેવત ઉત્પન્ન કરી છે અને તેનો વિકાસ થયો છે.

આમ ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ એ કહેવત સોળમી સદી પહેલાં વિકસી હોય એમ જણાતું નથી. આ વખતે આ તળાવ મીનળે બંધાવ્યાની પ્રણાલિકા ચાલુ હશે પરંતુ એ મીનળ તે લવણપ્રસાદની પત્ની છે એ હકીકત કદાચ વિસરાઈ હશે. તેથી તેનું સ્થાન સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્ભાઈની માતા મીનળદેવીએ લીધું હશે. આ યુગમાં પ્રચલિત અદલ ઇન્સાફ અથવા ન્યાયની વાતોએ અહીં ન્યાયની વાત ચાલુ કરી તેમાં નદી કે તળાવને કાંઠે ગણિકાઓ રહેતી એ લોક-કથાના અંશે મલાવના તૂટેલા ભાગના ટેકરા પર ગણિકાનો આવાસ હતો એવી કલ્પના આપી અને આખી કહેવત ઉત્પન્ન થઈ હોવાનો પૂરતો સંભવ છે.

આમ આ ન્યાયકથાની ઉત્પત્તિ તેનાં પાત્રોના જીવનકાળ પછી સેંકડો વર્ષે ઉદય પામી છે એમ સમજાય છે. આ કહેવતે ન્યાયપ્રિયતાનો સંદેશ ફેલાવવામાં ઘણી મદદ કરી છે.

પરંતુ સ્થળતપાસથી મળતી માહિતી દર્શાવે છે કે ધોળકામાં બાંધેલા જલાશયને હજારેક વર્ષ ચાલુ રાખવા માટે જે પુરુષાર્થ થયો છે તે પણ ન્યાય જેટલો, કદાચ તેના કરતાં વધુ પ્રશંસનીય છે.

આમ તમામ દૃષ્ટિબિંદુઓથી થયેલા અભ્યાસને પરિણામે ધોળકાની કથાનો વિકાસ દેખાય છે પરંતુ તેનો આખરી નિર્ણય મેળવવા માટે આ ન્યાય માટે દર્શાવવામાં આવેલા ટેકરાનું ઉત્ખનન જરૂરી છે. આ ઉત્ખનનથી અહીંની સ્તરરચના તથા બાંધકામનું સ્વરૂપ ચોક્કસાઈપૂર્વક નક્કી થઈ શકે, અને એ રીતે અહીંનાં સ્થાપત્યની રચના, તેના રચનાકાળ વગેરે નક્કી કરવામાં આવે તો આજે દેખાતા પુરાવાઓ પરથી મળતી હકીકતો સત્ય છે કે પરંપરાગત માન્યતા જ સત્ય પર અવલંબિત છે તે પ્રશ્નનો નીવેડો આવે. જ્યાં સુધી આવું ઉત્ખનન હાથ ધરાય નહીં ત્યાં સુધી તો પરંપરાગત કથા માનવાને બદલે દાર્શનિક પુરાવાઓને બળે મળતી માહિતી સત્યની વધુ નજીક છે એમ માનવું ન્યાયસંગત છે, અને તેથી ધોળકાના મલાવ તળાવનાં આયોજન, જીર્ણોદ્ધાર અને તે જલાશયને હજાર વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવા માટે અહીંના લોકોએ કરેલા પુરુષાર્થને મહત્વ આપવું એ જ ઇચ્છુ છે. *

* આ કામમાં સહાય આપવા તથા કેટલીક માહિતી પૂરી પાડવા માટે હું ધોળકાના વતની શ્રી નુરભાઈ અલીભાઈ મોમીનનો આભાર માનું છું.

દેપાલકૃત જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર

[૨. સં. ૧૫૨૨]

ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ
સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ

ગુજરાતના અને ભારતના કેટલાક પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના ભંડારોમાં પ્રાચીન ગુજરાતીની ભાષા અને સાહિત્ય-વિષયક સામગ્રી એટલા વિપુલ અને વ્યાપક પ્રમાણમાં પડેલી છે કે, અનેક વિદ્વાનો તેના પર વર્ષો સુધી સંશોધનકાર્ય કરી શકે. આ રીતે, જૂની ગુજરાતીના જે સાહિત્યકારો અને કવિઓની કૃતિઓ અપ્રસિદ્ધ રહેલી છે તેઓમાંના એક સાહિત્યકાર કવિ દેપાલ છે. દેપાલ ક્યાંના વતની હતા તે જાણવા મળતું નથી, પણ તે વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૫૩૪ સુધી વિદ્યમાન હતા, એમ તેમની કૃતિઓના રચનાસંવત પરથી જાણાય છે; એટલે તે પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અને સોળમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા, એમ અનુમાન કરી શકાય. હજી અપ્રસિદ્ધ એવી તેમની નાનીમોટી કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે: ‘અલયકુમાર શ્રેણિકરાસ’, ‘આદ્રકુમાર ધવલ’, ‘ચંદનખાલા ચરિત્ર ચોપાઈ’, ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવ ચરિત્ર’, ‘જવડ ભાવડનો રાંસ’, ‘શેહીણિયા ચોરનો રાસ’, ‘સમ્યક્ત્વ પારવ્રત કુલક ચોપાઈ’, ‘આદ્રકુમાર સુડ’, ‘નવકાર પ્રબંધ’, ‘પાર્શ્વનાથ જીરાઉલા રાસ’, ‘વજ્રસ્વામિ ચોપાઈ’, ‘સમરા સારંગ કડખો’, ‘થાવચ્ચાકુમાર ભાસ’, ‘સ્થૂલિભદ્રની કક્કાવાળી’, ‘સ્થૂલભદ્ર ફાગ’, ‘સ્નાત્રપૂજ્ઞ’ ‘હરિયાળી’, ‘પુણ્ય પાપ ફલ’ અને ‘મનુષ્યલવ લાલ.’ આ સર્વ કૃતિઓનું વસ્તુ મોટે ભાગે જૈન પૌરાણિક કથાઓમાંથી લેવામાં આવેલું છે, અને પ્રાચીન તેમ જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પરંપરાનુસાર, જૈન ધર્મના રંગથી રંગાયેલી આ કૃતિઓમાં વૈરાગ્ય, મોક્ષ, સદ્બોધ, નીતિબોધ આદિ વિષયોને વણી લેવામાં આવ્યા છે. આ કૃતિઓમાં નિરૂપણનું વૈવિધ્ય નથી, પણ સોળમા શતકની જૂની ગુજરાતી ભાષાની ખૂબીઓ અને સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ તે સર્વ અતિ નોંધપાત્ર છે; અને એ દૃષ્ટિએ જ, દેપાલકૃત ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર’ની સમીક્ષિત વાચના અભ્યાસીઓ સમક્ષ અહીં રજૂ કરી છે.

દેપાલની ઉપર્યુક્ત કૃતિઓ પૈકી ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર’ની અહીં ઉપયોગમાં લીધેલી હસ્તપ્રતો સિવાયની બીજી હસ્તપ્રતોની નોંધ સ્વ. શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ કરી છે.^૧ આ સિવાય, દેપાલની અન્ય કૃતિઓ—‘ચંદનખાલાચરિત્ર ચોપાઈ’, ‘સમ્યક્ત્વ પારવ્રત કુલક ચોપાઈ’, ‘આદ્રકુમાર ધવલ’, ‘પુણ્ય પાપ ફળ’ ‘સ્નાત્રપૂજ્ઞ’ ‘અલયકુમાર શ્રેણિક રાસ’, ‘નવકાર પ્રબંધ’, ‘મનુષ્યલવ લાલ’ આ સર્વની હસ્તપ્રતોની નોંધ પણ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ,’ ભા. ૩, ખંડ ૧માં પ્રાપ્ત થાય છે.^૩

૧ દેસાઈ, મોહનલાલ દ., ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ,’ ભાગ ૧, પૃ. ૩૭-૪૧.

૨ ઉપર્યુક્ત, ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ.’ ભા. ૩, પૃ. ૪૪૭-૪૪૮.

૩ ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૪૭-૪૪૮.

દેપાલના જીવનવૃત્તાંત વિશે, અસાતકર્તૃક ‘કોચર વ્યવહારી રાસ’ (સં. ૧૬૮૩)માંથી કેટલીક હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ એ રાસના ઉલ્લેખ પ્રમાણે, કવિ દેપાલ દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ દેસલહરા (ઓસવાળ) શાહ સમરો તથા તેના ભત્રીજા સારંગના આશ્રિત કવિ હતા. ‘કોચર વ્યવહારી રાસ’ની નીચે દર્શાવેલી પંક્તિઓનાં અવતરણ આપી, સ્વ. મો. દ. દેસાઈ એ જણાવ્યું છે કે, કવિ ભોજક જ્ઞાતિના હતા :

યાચક તેહના ધર તણુઉ વેધક નર વાચાલ,
જાણીતઉ જિનશાસની કહીઈ કવિ દેપાલ.

* * *

લેયો રે ઠાકુર તુમ જે ભાવઈ.

સ્વ. શ્રી. મો. દ. દેસાઈ એ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’, ભાગ ૧ (પૃ. ૩૭-૪૧)માં નોંધ કરી છે કે, દેપાલની કૃતિઓ પૈકી એક કૃતિનો લે. સં. ૧૫૦૫ છે; પણ તે કૃતિનું નામ તેમણે દર્શાવ્યું નથી, તથા તેની હસ્તપ્રત ક્યાં છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

દેપાલ દિલ્હીમાં રહેતા હતા, પણ તેઓ ત્યાંના વતની હતા કે કેમ તે જાણવા મળ્યું નથી. સ્વ. શ્રી. મણિલાલ બંધારભાઈ વ્યાસે એ નોંધ્યું છે કે, ‘દેપાલ ગુજરાતમાં ફર્યા હતા અને ગુજરાતમાં રહીને તેમણે ઘણાં કાવ્ય રચ્યાં હતાં. તેમનાં જે કાવ્ય મળ્યાં છે તે સર્વ બીજા ગુજરાતી જૈન કવિઓના જેવી જ ભાષામાં છે. દિલ્હીની ભાષાની કશી અસર તેમાં જણાતી નથી’. પરંતુ દેપાલને મરાઠી ભાષાનો પરિચય હોય તેનો પુરાવો, પ્રવર્તક શ્રી. કાન્તિવિજયજી, વડોદરાના ભણ્ડારની ‘આદ્રકુમાર સુઝ’ની હસ્તપ્રતમાં મરાઠી ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે મળે છે : ‘દેપાલ ભણિ સાંજ ગઈલા, મૂગતિ આપુણી ધાનચી સકતિ સયલ સંધ પ્રસન’; એ જ કૃતિની બીજી પ્રતમાં ‘દેપાલ ભણી સોઝ ગઈલા મૂગતિ આપુલી ધાનચી સકતિ સયલ સંધ પ્રસન,’ એવો પાઠ મળે છે. પરંતુ દેપાલના મરાઠી ભાષાના જ્ઞાન વિષે વધુ ચકાસણી થવી જોઈ એ.

દેપાલના જીવનનો એક પ્રસંગ ‘કોચર વ્યવહારી રાસ’માંથી આ પ્રમાણે મળે છે :^૩

દેપાલ દિલ્હીથી ગુજરાત આવી શંખેશ્વરની યાત્રાએ ગયા, ત્યાં બાર ગામના અધિકારી એવા કોચરની ધર્મવ્યવસ્થા જોઈ, તેને મળ્યા અને તેની પ્રશંસા કરી. કોચર આથી પ્રસન્ન થયો. તેણે હાટ ઉઘાડાં મુકાવી ‘લેયો રે ઠાકુર તુમ જે ભાવઈ’ એ શબ્દો વડે દેપાલને જે જોઈ એ તે લેવાની છૂટ આપી. પાંચ-દસ દિવસ રહી, દેપાલ ખંભાત ગયા ત્યાં પણ ગુરુ મહારાજના વ્યાખ્યાન વખતે કોચરનાં વખાણ કર્યાં. પછી તેઓ ત્યાંથી શત્રુજયની યાત્રાએ ગયા. બીજી તરફ કોચરને અધિકાર અપાવનાર દેસલહરા સમરોનો પુત્ર સાજણસિંહ (સજ્જનસિંહ), જે ખંભાતમાં રહેતો હતો તેના કાને, દેપાલે કરેલાં કોચરનાં વખાણ સાંભળવામાં આવ્યાં, તે તેનાથી ન ખમાયાં, તેણે સુલતાનને

૧ એ જ; ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’, ભાગ ૧, પૃ. ૩૭-૪૧.

૨ ‘શ્રી સમસ્ત નાયક-ભોજક કેળવણી મંડળ,’ વાર્ષિક વૃત્તાન્ત, ઈ. સ. ૧૯૫૭; પૃ. ૨૯-૩૦. દેપાલ ભોજક જ્ઞાતિના હતા એવી દૃઢ માન્યતા ઉત્તર ગુજરાતના ભોજકોમાં પ્રચલિત છે.

૩ ઉપર્યુક્ત.

આકું અવળું સમજાવી ક્રોધરને કેદખાને નંખાવ્યો. આથી કેટલાક લોકો આનો દોષ દેપાલને દેવા લાગ્યા. શત્રુજન્યથી પાછા ફરતાં, દેપાલને આ વાતની ખબર પડી. પોતાની કૃતિનું આલું અવળું પરિણામ જોઈ, તેઓ દિલગીર થયા. એમણે સાજણસિંહની કવિતા બનાવી, તેમાં તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. એમાં દેપાલે સાથે એ પણ સંભળાવ્યું કે, “ક્રોધરનો અમલ નષ્ટ થવાથી બહુચરાજના પૂજારા બહુ ખુશી થયા છે. હવે પાડાઓ વગેરે અનેક જીવોનો વધ થવા લાગ્યો છે. વધુ શું કહું? તારા પ્રતાપે બારે ગામોમાં અવળી મૂકે અમારિ પળાઈ છે.” આ વચનો સાંભળતાં સાજણસિંહ શરમાયો. તેણે દેપાલને પોતાને ઘેર લઈ જઈ, ઘણું દાન આપ્યું, અને ક્રોધરને કેદખાનેથી છોડાવી લાવી, તેને તેનો બાર ગામનો અધિકાર પાછો સોંપાવ્યો.

દેપાલ, વિ. સં. ૧૫૧૮માં હયાત હતા, તેની સાબિતી તરીકે, ભટ્ટ કેદારકૃત ‘વૃત્તરત્નાકર’ નામના છંદના ગ્રન્થની પંડિત સોમચંદ્રની ટીકાવાળી, સં. ૧૫૧૮માં લખાયેલી હસ્તપ્રત દેપાલના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી છે એમ કેટલાકનું માનવું છે, પણ તે પ્રતની પુષ્ટિકા આ પ્રમાણે છે:

સં. ૧૫૧૮ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૧૩ તિથી સોમવાસરે ઢાકુર દેવાકેન લિખિતાં ॥ છ ॥

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ પૂર્ણ થયા પછી તેમાં દેપાલે આર્યા છંદોના પ્રસ્તારોની વિશેષ નોંધ સ્વતંત્ર લખી છે. તેના અંતે ‘દેપાલ કવિ’ એમ નામ લખ્યું છે. આ ઉલ્લેખ પરથી માનવામાં આવે છે કે, દેપાલ સંવત ૧૫૧૮માં હયાત હતા. દેપાલ સં. ૧૫૧૮ માં હયાત હોઈ શકે પણ ઉપરના ઉલ્લેખ પરથી તે સાબિત થયું એમ ચોક્કસ કહેવાય નહીં. દેપાલ અને દેવાક એક જ છે એમ પણ સાબિત થતું નથી. (જુઓ પાદનોંધ ૧).^૧

આના ઉપરાંત, જૈન કવિ ઋષભદાસે, સં. ૧૬૭૦માં રચેલા ‘કુમારપાલ રાસ’માં દેપાલનો માનભરી રીતે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:

આગિં જે મોટા કવિરાય, તાસ ચરણુજ ઋષભાય,
લાવણ્ય, લીંબો, ખીમો, ખરો, સકલ કવિની કીરતિ કરો.
હંસરાજ, વાછો, દેપાલ, માલ, હેમની બુદ્ધિ વિશાલ,
સુસાધુહંસ, સમરો સુરચંદ, શીતલ વચન જિમ શારદચંદ.
એ કવિ મોટા બુદ્ધિ વિશાલ, તે આગલિં હું મુરખ બાલ,
સાયર આગલિ સરોવર નીર, કશી તોડી આછણુ નિં નીર. ૫૫

વળી, જૈન અને જૈનેતર કવિઓમાં ઊંચું સ્થાન અને માન ધરાવતા સમર્થ કવિ જયશેખર-સૂરિના ‘ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ’ની નીચેની પંક્તિઓ આપણને દેપાલકૃત ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર’માં મળે છે:^૨

૧ આ મત, શ્રી સમસ્ત નાયક-ભોજક કેળવણી મંડળ, વાર્ષિક વૃત્તાન્ત, ૧૯૫૭ના પૃ. ૨૮-૨૯ ઉપર દર્શાવાયો છે તથા ઉપરના પાનાનો ફોટો પણ આપ્યો છે. આમાં દેવાકના અક્ષરો નીચેના આર્યા છંદો અંગેના લખાણથી કંઈક જુદા પડે છે. અંતે જે “દેપાલ કવિ” એવું લખ્યું છે તે પાનાનો ફોટો છાપ્યો નથી, પણ “દેપાલ કવિ” એ લલિયાનું નહિ પણ કર્તાનું નામ આપ્યું હોય.

૨ સાંડેસરા, (ડો.) ભો. જ., ‘ઇતિહાસની કેડી,’ પૃ. ૧૪૩, ૧૪૬.

કર્મવસિં જીવ ચિહ્નગતિ ફિરઘ, પિતર તણુઉં તિહાં તર્પણુ કરઘ,
ગંગાતડિ જલ ઊરેવીઘ, ગૂજરાત તિહાં આંખા પીઘ.^૧

દેપાલકૃત ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર’ ની ૧૩૫મી કડીમાં ઉપરની એ જ પંક્તિઓ આ રીતે મળે છે :

ગંગાતડિ જલ ઊરેવીઘ, ગૂજરાત કિમ આંખા પીઘ,
જીવ મરીનઘ ચિહ્નગતિ ભમઘ, જે વિસ પાઘ તે પુણુ મરઘ.

આના પરથી એમ જણાય છે કે, દેપાલે જયશેખરસૂરિની કૃતિઓનું પરિશીલન કર્યું હશે.

દેપાલની ગણનાપાત્ર કૃતિઓમાં ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર’ એક છે. જૈન પુરાણ-કથાઓમાં જેનું ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેવા જૈન કેવલી જંબૂસ્વામિના ચરિત્રને કવિએ કૃતિના વિષય તરીકે લીધું છે. કૃતિમાં ભાષાની પૌઢિ વરતાઈ આવે છે. દુહા, ચોપાઈ અને વસ્તુ જેવા પરંપરાગત ગેય માયામેળ છંદોમાં રચાયેલી આ કૃતિ સોળમા શતકની જૂની ગુજરાતી ભાષાની ખાસિયતો અને ખૂબીઓ સારા પ્રમાણમાં વ્યક્ત કરે છે. ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં, ભાષાના વિકાસક્રમમાં, ગુજરાતી ભાષાના સર્વાંગીણ શબ્દકોશની રચનામાં અને અન્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિક અધ્યયનમાં ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર’ એ કાવ્ય મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે તેવી સામગ્રીની સમૃદ્ધિ ધરાવે છે. સં. ૧૫૨૨માં રચના થયા પછીનાં ૩૮ વર્ષમાં જ-સં. ૧૫૬૦માં જેની નકલ થયેલી છે, એની હસ્તપ્રત પરથી તૈયાર કરેલી કૃતિની આ વાચનામાં સોળમા સૈકાની જૂની ગુજરાતીનાં રૂપો સારા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યાં છે.

કૃતિની સમિક્ષિત વાચના નીચે દર્શાવેલી પાંચ હસ્તપ્રતો પરથી તૈયાર કરવામાં આવી છે :

૧. વગુ. ૧ : આ હસ્તપ્રત મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરાના ગુજરાતી વિભાગના હસ્તપ્રતોના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. તેનો નોંધ નં. ૧૨૭ છે. પાંચેય હસ્તપ્રતોમાં, આ પ્રતનો લેખનસંવત ૧૫૬૦ હોઈ, તે સૌથી જૂની છે. વળી, કૃતિનો રચનાસંવત ૧૫૨૨ છે, એટલે રચના પછીનાં આઠત્રીસ વર્ષમાં સંવત ૧૫૬૦માં નકલ કરાયેલી આ પ્રતમાં મૂળ કૃતિની ભાષાનું સ્વરૂપ સારી રીતે જળવાઈ રહ્યું છે; તેથી આ પ્રતનો પાઠ, કૃતિના મુખ્ય પાઠ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે; અને બાકીની ચાર પ્રતોનાં પાઠાન્તરો નોંધવામાં આવ્યાં છે.

આ હસ્તપ્રત વગુ. ૧, ગુટકા આકારની છે, અને આખા ૧૬૦ પાનના ગુટકામાં ઓગણીસ કૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. ગુટકાનાં પૃષ્ઠ ૧-૨૩ પર ‘વિવધ ગુજરાતી પદો’, પૃ. ૨૩-૪૪ પર જ્ઞાનરુચિકૃત ‘મંગલકલસ રાસ,’ પૃ. ૪૪-૫૮ પર ઉપાધ્યાય જ્ઞાનસાર-રચિત ‘શ્રીપાલ રાસ,’ પૃ. ૫૮-૭૪ પર અજ્ઞાત કવિકૃત ‘રતનચૂડ રાસ,’ પૃ. ૭૪-૮૧ પર દેપાલવિરચિત ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર,’ પૃ. ૮૧-૯૩ પર અજ્ઞાત કવિકૃત ‘શ્રેણિકચરિત્ર,’ પૃ. ૯૩-૯૮ પર અજ્ઞાત કવિ-રચિત ‘મકરધ્વજ રાસ,’ પૃ. ૯૯-૧૦૧ પર અજ્ઞાત કવૃક ‘ઓગણત્રીસી ભાવના,’ પૃ. ૧૦૧-૧૦૫ પર વસ્તિગકૃત ‘ચિહ્નગતિ ચોપાઈ,’ પૃ. ૧૦૫-૧૦૭ પર અજ્ઞાત કવિકૃત ‘નલદવદંતી

૧ ‘પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય’માં અન્તર્ગત ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ (ત્રિભુવન-દીપક પ્રબન્ધ)માં સ્વ. શ્રી. કે. હ. ધ્રુવે આ અવતરણવાળો ભાગ છોડી દીધો છે.

ચરિત્ર,' પૃ. ૧૦૭-૧૧૪ પર અગ્રાત કર્ત્વિક 'સુદર્શન રાસ,' પૃ. ૧૧૫-૧૧૭ પર બહુદેવપ્રભગણિ-
વિરચિત 'કુમારપાલ રાસ,' પૃ. ૧૧૭-૧૧૮ પર અગ્રાત કવિ-રચિત 'વિમલમંત્રી રાસ,'
પૃ. ૧૧૮-૧૨૦ પર અગ્રાત કર્ત્વિક 'વસ્તુપાલ રાસ,' પૃ. ૧૨૦-૧૨૬ પર કીર્તિચંદ્રસૂરિ-રચિત
'આરામશોભા રાસ,' પૃ. ૧૨૬-૧૨૭ પર અગ્રાત કવિકૃત 'ચિંતામણિ પાર્શ્વસ્તવ,' પૃ. ૧૨૭-
૧૪૦ પર 'સ્તવનો' આદિ વિવિધ કૃતિઓ, પૃ. ૧૪૧-૧૬૦ પર પરચુરણ ગીત, પદ આદિ
સંગ્રહાયેલાં છે.

ગુટકાના આકારની આ હસ્તપ્રત ૧૮ સેં. મી. x ૧૨.૫ સેં. મી.ના માપની છે. પ્રતમાં,
પૃ. ૧-૨૩, પૃ. ૨૪-૪૪, પૃ. ૪૫-૧૪૦ અને પૃ. ૧૪૦-૧૬૦ના અક્ષરો એકબીજાથી જુદા પડે છે.
તેમાં પૃ. ૪૫-૧૪૦નું લખાણ એકધારું અને સ્વચ્છ છે. આખી ય પ્રત દેવનાગરી લિપિમાં લખેલી
છે. પ્રતના પાન પર કેટલેક સ્થળે, ૧૭ થી શરૂ કરી ૧૯ પંક્તિઓ મળે છે. જ્યારે કેટલાંક પાન
પર ૨૧ પંક્તિઓ મળે છે. પ્રતનાં બેક્રી પાનાની ડાબી અને એક્રી પાનાની જમણી બાજુઓએ
૨.૫ સેં. મી.નો હાંસિયો રાખેલો છે. ગુટકા બાંધ્યો છે, તે વચ્ચેના સ્થળે ૨ સેં. મી.ની જગ્યા
છોડેલી છે.

આ પ્રતમાં 'જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર' પૃ. ૭૪-૮૧ પર મળે છે. આખી કૃતિ કુલ
૧૮૧ કડીની છે. કૃતિની રચના દુહા અને ચોપાઈમાં થયેલી છે, પણ કોઈ કોઈ સ્થળે 'વસ્તુ'
છંદનો ઉપયોગ કવિએ કરેલો છે.

આ ગુટકામાં કેટલીક કૃતિઓની નીચે તેમના લખ્યા સંવત આપેલા છે તે મોટે ભાગે
સં. ૧૫૫૯ અને સં. ૧૫૭૦ છે. 'જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત્ર' પછી, 'શ્રેણિકચરિત્ર' નામની
કૃતિ જે પાન ૮૧ થી ૯૩ ઉપર છે તેની નીચે તેનો લખ્યાસંવત સં. ૧૫૫૯ છે. એટલે એક વખત
બાંધેલા આ ગુટકામાં વચ્ચે પાન ઝેરાં રાખી સં. ૧૫૫૯માં કેટલીક નકલો થઈ હશે અને
સં. ૧૫૬૦માં આગળનાં ઝેરાં પાનમાં આ કૃતિ લખાઈ છે.

શ્રેણિક ચરિત્રની નીચેની નોંધ આ પ્રમાણે છે :

“છતિ શ્રેણિક ચરિત્ર” । સંવત ૧૫૫૯ વર્ષે શાકે ૧૪૨૫ પ્રવર્તમાને

શ્રી વેણુનપુરે । ભુવનવલ્લભગણિના લખિત” । શુભં ભવતુ । કલ્યાણમસ્તુ ॥

એટલે આ ગુટકો એક સમયે “વેણુનપુર” નામના સ્થળે હતો. આ વેણુનપુર ક્યાં આવ્યું
તે ખબર નથી. પૃ. ૧૧૭ પર સમાપ્ત થતો ‘કુમારપાલ રાસ’ પણ ભુવનવલ્લભગણિના હાથે
લખાયેલો છે.

૨. પ્રાવિ. ૧ : આ હસ્તપ્રત પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરાના સંગ્રહમાંથી મેળવી છે.
તેનો નોંધ નં. ૨૨૩૧ છે. પુષ્પિકામાં કૃતિને ‘જંબૂસ્વામિ ચઉપઈ’ એવું શીર્ષક આપેલું છે.
પાશ્વરના મોટે સ્વીકારેલી ચાર પ્રતો પૈકી આ પ્રત ભાષાના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પહેલી આવે છે.
આનો લેખનસંવત મળતો નથી, પણ તે આશરે સોળમા શતકના અન્તમાં લખાયેલી હોય એમ
જણાય છે. ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તે, મ. સ. યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગની પ્રત વગુ. ૨
સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે, પણ આ પ્રાવિ ૧માં પાઠની અશુદ્ધિઓ ઘણી છે.

આ આખી પ્રત ૧-૯ પાનની છે. પ્રતની લંબાઈ અને પહોળાઈ ૨૪.૭ x ૧૦.૫ સેં.મી.

છે. દરેક પાનની ડાબી અને જમણી બાજુઓએ ૧.૮ સેં.મી.નો લાલ શાહીથી હાંસિયો પાડેલો છે. દરેક પાનના ઉપર અને નીચેના ભાગમાં ૦.૫ સેં.મી. જગ્યા છોડેલી છે. પ્રતના પ્રત્યેક પાન પર ૧૧ પંક્તિઓ છે. પ્રત એકંદરે સારી સ્થિતિમાં છે, પણ તેના છેલ્લા પાનનું જમણી બાજુનું મથાળું ફાટેલું છે.

૩. પ્રાવિ. ૨ : પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરાની આ પ્રતનો નોં. નં. ૧૬૨૫૧ છે. પ્રતની લંબાઈ અને પહોળાઈ ૨૬.૪ x ૧૦.૯ સેં.મી. છે. પ્રતનાં કુલ પાન ૧-૧૦ છે. દરેક પાનની ડાબી અને જમણી બાજુઓએ લાલ શાહીથી ૨.૯ સેં.મી.નો હાંસિયો રાખેલો છે. પાનના ઉપરના અને નીચેના ભાગે ૧.૫ સેં.મી. જગ્યા છોડેલી છે. દરેક પાન ૧૧ પર પંક્તિઓ લખેલી છે. આખી પ્રત એક જ હાથે સુવાચ્ય દેવનાગરી લિપિમાં લખેલી છે. પ્રતનો લેખનસંવત આપેલો નથી, પણ તે સત્તરમા શતકની શરૂઆતમાં લખાઈ હશે, એમ આંતર અને બાહ્ય પુરાવાઓ પરથી જણાઈ આવે છે. પુષ્પિકામાં આખા પ્રમાણે, આ પ્રતમાં કૃતિનું શીર્ષક ‘જંબૂસ્વામી ચઉપધ’ છે.

૪. પ્રાવિ. ૩ : આ હસ્તપ્રત પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરાના હસ્તપ્રતોના સંગ્રહમાંથી મેળવેલી છે. તેનો નોં. નં. ૧૫૮૧૦ છે. પ્રતની લંબાઈ અને પહોળાઈ ૨૫.૭ x ૧૧ સેં.મી. છે. પ્રતનાં કુલ પાન ૧-૧૦ છે. દરેક પાન પર ૧૩ પંક્તિઓ લખેલી છે. પ્રતના પાનની ડાબી અને જમણી બાજુઓએ લાલ શાહીથી ૨.૫ સેં.મી.નો હાંસિયો રાખેલો છે. દરેક પાનની ઉપરનીએ ૧.૫ સેં.મી. જગ્યા છોડેલી છે. પ્રતનો લેખનસંવત આપેલો નથી, પણ ભાષાના સ્વરૂપ પરથી તે સત્તરમા શતકના અંતમાં લખાઈ હશે, એમ માલૂમ પડે છે. આ હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં આખા પ્રમાણે, કૃતિનું શીર્ષક ‘જંબૂસ્વામિ રાસ’ છે.

ઉપરની પ્રતો, પ્રાવિ. ૨ તથા પ્રાવિ. ૩ એ યતિશ્રી હેમચંદ્રજીએ પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરાને ભેટ આપેલા લગભગ નવ હજાર પ્રતોના તેમના સંગ્રહમાંની છે.

૫. વગુ. ૨ : મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરાના ગુજરાતી વિભાગના હસ્તપ્રતોના સંગ્રહમાંથી મેળવેલી આ પ્રતનો નોં. નં. ૨૨૪ છે. પ્રતનાં કુલ પાન ૧-૬ છે. પ્રતની લંબાઈ-પહોળાઈ ૨૫ x ૧૧ સેં.મી. છે. દરેક પાન પર સરેરાશ ૧૫ પંક્તિઓ છે. દરેક પાનની ડાબી અને જમણી બાજુઓએ ૨ સેં.મી.નો હાંસિયો રાખેલો છે. પાનની ઉપરનીએના ભાગમાં ૧ સેં.મી. જગ્યા છોડેલી છે. આખી પ્રત સુંદર દેવનાગરી લિપિમાં એક જ હાથે લખાયેલી છે.

મુખ્ય પાઠ તરીકે સ્વીકારેલી પ્રત વગુ. ૧ સાથે આ પ્રત ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. આમ તો, પ્રાવિ. ૧ સાથે પણ આ પ્રત પાઠની દૃષ્ટિએ ઘણી રીતે મળતી છે, પણ પ્રાવિ. ૧માં પાઠની અશુદ્ધિ ઘણા પ્રમાણમાં હોવાથી, વગુ. ૧ પછી, વગુ. ૨ ને એક શ્રદ્ધેય પ્રતિ તરીકે સ્વીકારી શકાય એવી પ્રતીતિ આપણને થાય છે. વગુ. ૧માં કૃતિનું જે શીર્ષક છે, તે જ શીર્ષક થોડા પાઠભેદે ‘જંબૂસ્વામિ પંચલવચરિત’ આપણને વગુ. ૨માં મળે છે. પ્રતનો લેખનસંવત આપેલો નથી, પણ તે સોળમા શતકના અંતમાં લખાઈ હશે એવું અનુમાન કરવાને માટે પૂરતા સળળ ભાષાકીય પુરાવા છે.

૬. હપ્રો. : વગુ. ૧ સિવાયની ચારેય હસ્તપ્રતો—પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, અને વગુ. ૨—માં એકસરખા મળતા પાઠોની નોંધ ‘હપ્રો’ સંજ્ઞાથી કરી છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચે ય પ્રતો પૈકી, પ્રત વગુ. ૧, પ્રાવિ. ૧ અને વગુ. ૨ એકબીજા સાથે, ભાષાનાં સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ઘણું સામ્ય ધરાવે છે, પણ વગુ. ૧માં મળતી કેટલીક આખી કડીઓ અને કેટલાક સ્થળે પંક્તિનાં પૂર્વાર્ધ કે ઉત્તરાર્ધ ચરણો, પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨ અને વગુ. ૨માં મળતાં નથી. તેટલા પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨ અને વગુ. ૨ પ્રતોની નકલો, વગુ. ૧ની નકલ જેના પરથી થઈ હશે તેના કરતાં જુદી કોઈ પ્રત પરથી થઈ હશે. પ્રા. ઉત્તુ ભાષાસ્વરૂપ વગુ. ૧થી જુદું પડે છે, પણ પ્રાવિ. ૩ની આખી કૃતિનો પાઠ, વગુ. ૧ના પાઠ સાથે મળતો છે; આ બંને પ્રતોની આખી ને આખી કડીઓ કે પંક્તિઓનાં ચરણોમાં કોઈ તફાવત માલૂમ પડતો નથી. તેથી વગુ. ૧ અને પ્રાવિ. ૩ની મૂળ જે હસ્તપ્રત પરથી નકલ થઈ હશે તે એક જ હશે એમ કહી શકાય.

આ રીતે, સં. ૧૫૬૦ અને તેની આસપાસ લખાયેલ પ્રતિઓ વગુ. ૧, વગુ. ૨, સોળમા શતકના અન્તમાં લખાયેલી પ્રાવિ. ૧, સત્તરમા શતકના પ્રારંભમાં નકલ કરાયેલી પ્રાવિ. ૨ અને સત્તરમા શતકના અન્તમાં લખાયેલી પ્રતિ પ્રાવિ. ૩—એ સર્વ પ્રતો પાઠાન્તરો દ્વારા આપણને, કૃતિ એક જ હોવા છતાં, જુદાં જુદાં સ્થળોની પ્રાદેશિક અસરો, સમયના વહેણ સાથે બદલાતાં ભાષારૂપો અને નકલ કરનાર લલિયાની બોલી, કૃતિના ભાષાસ્વરૂપને કેવી રીતે બદલી નાખે છે તેનો નમૂનો પૂરો પાડે છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચ હસ્તપ્રતો પરથી તૈયાર કરેલી કૃતિની સમીક્ષિત વાચના નીચે પ્રમાણે છે :

દૂહા^૧

ગોયમ ગણહર પદ્મ નમી,^૨ આરાહિસુ^૩ અરિહંત,
હૃદયકમલ^૪ અહિનસિ^૫ વસદ્ધ, ભવભંજણુ^૬ ભગવંત.

૧

ભવભંજણુ ભગવંત તુઝ,^૭ આણુ અપંડ વહેસુ,^૮
શીલસિરોમણિ ગુણનિહ,^૯ જાંબુકુમર વન્ધેસુ.^{૧૦}

૨

૧ વગુ. ૨. પ્રતિ પ્રમાણે; બીજી પ્રતોમાં “દૂહા” એ શબ્દો નથી.

૨ વગુ. ૨, પ્રાવિ. ૧—પદ્મ નમી; પ્રાવિ. ૨—પાએ નમી.

૩ વગુ. ૨—આરાહિસિ; પ્રાવિ. ૨—આરાહિસુ.

૪ પ્રાવિ. ૧—હૃદયકમલિ.

૫ પ્રાવિ. ૧—અહિનસિ; વગુ. ૨—અહનસિ; પ્રાવિ. ૨—અહઈનસિ; પ્રાવિ. ૩—અહિનસિ.

૬ વગુ. ૨—ભવભંજણુ; આ લલિયાની ભૂલ લાગે છે. બીજી કડીમાં પણ આ જ ભૂલ કરી છે.

૭ પ્રાવિ. ૧—તઢ; વગુ. ૨—તું; પ્રાવિ. ૨ તથા પ્રાવિ. ૩—તુહ.

૮ પ્રાવિ. ૧—વહેસુ; વગુ. ૨—વહેસિ; પ્રાવિ. ૩—વહેસિ.

૯ પ્રાવિ. ૧; પ્રાવિ. ૨; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—નિલહ.

૧૦ પ્રાવિ. ૧—વન્ધેસુ; પ્રાવિ. ૨—વણ્વેસ; વગુ. ૨—વરણેસિ; પ્રાવિ. ૩—વણ્વેસુ.

૧મગધુદેસ રાજગ્રહિ, ૨ સમોસરયા ૩ જગનાહ,	
૪સુરવર ઇંદ્ર ૫મલી રચઈ, સમોસરણુ તિણિ ઠામ. ૬	૩
૭ત્રણિ છત્ર ઝલકઈ ભલાં, ૮ ચામર ઢાલઈ ઇંદ, ૯	
ચિહ્ન રૂપે જગમોહતા, ૧૦ બધકુ ૧૧ વીર જિણુંદ.	૪
વાણી ચોજનગામિણી, ૧૨ જિણુ અતિ સય ૧૩ ચઉતીસ,	
સુર આવી માંડઈ તિસહ, ૧૪ નાટક બદ્ધ બત્રીસ. ૧૫	૫
૧૬૩૫ કાંતિ તસ પેષતાં, શ્રેણિકમનિ સંદેહ,	
પૂછ્યા જગગુરુ ધમ કહઈ, ૧૭ ચરમકેવલી એહ.	૬

ચઉપધ

નિસુણુ ૧૮ ભવીઆં જાંબૂ ચરી, ઘોડ ૧૯ પાપ ચિત્ત ચોષું કરી.	
વીર ૨૦ કહઈ શ્રેણિક પૂછેઉ, ૨૧ પાંચઈ ભવ બોલિસુ ૨૨ સંપેવિ.	૭

- ૧ વચુ. ૨, પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—મગદેસ.
- ૨ વચુ. ૨, પ્રાવિ. ૧, ૨—રાજગ્રહી.
- ૩ પ્રાવિ. ૩—સમોસરિયા; વચુ. ૨, પ્રાવિ. ૧, ૨—સમોસરયા.
- ૪ વચુ. ૨—સુરવર.
- ૫ હપ્રો.—મિલી.
- ૬ પ્રાવિ. ૨—તેણુ ઠાહ; પ્રાવિ. ૩—સામોસરણુ તિણુ ઠામિ.
- ૭ પ્રાવિ. ૧—ત્રિજ; વચુ. ૨—ત્રિહહ; પ્રાવિ. ૨—ત્રિણિ; પ્રાવિ. ૩—ત્રિણી.
- ૮ પ્રાવિ. ૧, ૩; વચુ. ૨—ઝલકઈ ભલા.
- ૯ પ્રાવિ. ૧, ૨, ૩—ઈંદ્ર.
- ૧૦ પ્રાવિ. ૧, ૩; વચુ. ૨—જગમોહતા; પ્રાવિ. ૨—૩૫ઈ જગુ મોહતા.
- ૧૧ વચુ. ૨, પ્રાવિ. ૨, ૩—બધકા; પ્રાવિ. ૩—બિધકા.
- ૧૨ પ્રાવિ. ૧, ૩—જોજણુગામિણી; વચુ. ૨—જોજણિ ગામિણી; પ્રાવિ. ૩—જોજનગામિની.
- ૧૩ પ્રાવિ. ૧, ૨—સંદ.
- ૧૪ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—આવી મંડઈ તિસહ; પ્રાવિ. ૨—તિહાં. પ્રાવિ. ૩—મંડપ રચઈ.
- ૧૫ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨, પ્રાવિ. ૩—બત્રીસ.
- ૧૬ વચુ. ૨—૩૫કંતિ તસુ પેષતાં; પ્રાવિ. ૧—૩૫કંતિ તસુ પેષતાં; પ્રાવિ. ૩—૦પેષતાં.
- ૧૭ વચુ ૨, પ્રાવિ. ૧, ૩—કહઈ; પ્રાવિ. ૨—પૂછા...કહઈ.
- ૧૮ પ્રાવિ. ૧, ૨, ૩, વચુ. ૨—નિસુણુ ભવિયાં.
- ૧૯ પ્રાવિ. ૧.—ઘોવહ પાપ ચિત્ત ચોષા કરી; વચુ. ૨—ઘોવહ પાપુ ચિત્ત ચોષહ કરી.
પ્રાવિ. ૨.—ઘોહ પાપ ચિત્ત ચોષઈ કરી; પ્રાવિ. ૩—ઘોહ પાપ ચિત્ત ચોષું કરી.
- ૨૦ પ્રાવિ. ૧—વીર કન્હા.
- ૨૧ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—પૂછેઈ; પ્રાવિ. ૨, ૩—પૂછેવિ.
- ૨૨ પ્રાવિ. ૧—પંચે ભવ બોલઈ; વચુ. ૨—પંચઈ ભવ બોલિસુ. પ્રાવિ. ૨—પંચભવ બોલિસુ.
પ્રાવિ. ૩—પાંચઈ ભવ બોલિસુ.

ભાવદેવ ભવિ^૧ પૈહિલધ નામિ વસઘર^૨ તે સુગ્રીવધ ગામિ,^૩
કું(ક)લંબી^૪ કુલ રાઠડાં તિ પિતા, બેઉ^૫ કુમર તેહનધ અતિ મિતા. ૮
ભાવદેવ જેહુ^૬ ભવદેવ, તિણિ પામ્યાં ગિરૂઆ^૭ ગુરુહેવ,
તાસ વયણુ સાંભલીયાં સાર, આદરીઉ^૮ તિણિ^{૧૦} સંજમભાર. ૯
ધન ધન જે ગુરુ લહીસુ^{૧૧} સાધુ, આરાધી ભવ^{૧૨} ટાલધં વ્યાધિ,
વચન^{૧૩} સુણું તસ સેવા કરધં, ભવસાયિર દૂતર તે તરધં.^{૧૪} ૧૦
સહિયુરુ^{૧૫} સમરથ સુખદાતાર, સહિયુરુ બહુ દુખ^{૧૬} ફેડણુહાર.
સહિયુરુ દુરગતિથી બિધરધ, મુગતિપંથિ^{૧૭} લેધ પહુતા કરધં. ૧૧
કેસી ગુરુ પ્રદેસી^{૧૮} રાય,^{૧૯} નરય પડંતુ^{૨૦} રાષધ ઠાધ,
અમરવિમાણુ^{૨૧} કરધ જ્યંકાર, તેર^{૨૨} તુ સહિયુરુનુ અપગાર. ૧૨

- ૧ વગુ. ૨—પહિલધ ભવિ; પ્રાવિ. ૩—પહિલધ ભવ.
- ૨ પ્રાવિ. ૧—નિવસધ તે; પ્રાવિ. ૨, ૩, વગુ. ૨—તે નિવસધ.
- ૩ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—ગામિ.
- ૪ વગુ. ૨—કુહુંબી કુલિ રાઠોડ જિ પિતા; પ્રાવિ. ૧—કુડંબી કુલ રાઠવડાંહં;
પ્રાવિ. ૨—કુણબીકુલ રાઠઉં પિતા; પ્રાવિ. ૩—કુણબીકુલ રાઠઉં જિ પિતા.
- ૫ પ્રાવિ. ૧—બેવિ કુમર તિહનધ અતિમિતા; વગુ. ૨—બે બંધવ તેહનધ અતિમિતા;
પ્રાવિ. ૨—બધ કુમર; પ્રાવિ. ૩—બે કુમર.
- ૬ પ્રાવિ. ૧, ૨, ૩, વગુ. ૨—જેહુ.
- ૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—ગુરૂઆ, વગુ. ૨—ગરૂઆ; પ્રાવિ. ૨—ગુરૂયા.
- ૮ પ્રાવિ. ૧—તાસુ વચન સંભલિયા સાર; વગુ. ૨—તાસુ વયણુ સંભલિયા સાર.
- ૯ વગુ. ૨—આદરિયઉ.
- ૧૦ પ્રાવિ. ૨—તેણુધ; પ્રાવિ. ૩—તેણિ.
- ૧૧ પ્રાવિ. ૧, ૨, વગુ. ૨—લહધ; પ્રાવિ. ૩—લહી.
- ૧૨ પ્રાવિ. ૧, ૨, ૩, વગુ. ૨—ટાલધ.
- ૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વચન સુણી તસુ સેવા કરધ; પ્રાવિ. ૩—સુણુધ તસુ; પ્રાવિ. ૩—
સુણુધ તસુ.
- ૧૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—તે દૂતર તરધ; પ્રાવિ. ૨—તે દૂતર; પ્રાવિ. ૩—તે હે (?)નાં.
- ૧૫ પ્રાવિ. ૧, ૨, ૩માં સર્વત્ર સહિયુરુને બદલે સુહયુરુ; વગુ. ૨—સહયુરુ; પ્રાવિ ૩—સુહયુરુ.
- ૧૬ પ્રાવિ. ૧—ભવદુષ.
- ૧૭ વગુ. ૨, પ્રાવિ. ૩—મુગતિપંથનધ પહુતા કરધ; પ્રાવિ. ૧—મુગતિ પંથનધ પહુતા કરધ;
પ્રાવિ. ૨—મુગતિપંથનધ પહુતા કરધ.
- ૧૮ હપ્રો.—પરદેસી.
- ૧૯ પ્રાવિ. ૧—રાહ.
- ૨૦ પ્રાવિ. ૧—પડંતહ રાખ્યહ રાહ; વગુ. ૨—પડંતાં રાષિહં સાહિ;
પ્રાવિ. ૨—પડંતહ રાખ્યહ ઠાહ; પ્રાવિ. ૩—નરય પડંતહ રાષિહ ઠાહ.
- ૨૧ પ્રાવિ. ૧—અમરવિમાણુ જ્યજ્યકાર; પ્રાવિ. ૨—અમર વિમાનધ.
- ૨૨ પ્રાવિ. ૧, ૨—તે તહ સુહયુરુનહ ઉપગાર; વગુ. ૨.—સહયુરુના ઉપગાર;
પ્રાવિ. ૩—તે તુ સહિયુરુનહ.

ભવ્યજીવ સહિયુરુ ^૧ અણુ મિલઇ, ધરમ અભિલાષા ^૨ ધરતુ રલઇ,	
જે સૂરા સમરથ મનિ લાજ, યુરુ ^૩ ઓલધી તમિહ સાધુ કાજ.	૧૩
કુયુરુ ^૪ બોલવિઇ સિલપટ દેઉ, સહિયુરુ તારઇ બેડી જેમ,	
એક નર ^૫ કુમતિ કદાગુહ ધરી, ન સકઇ મૂઢ પરીક્ષા ^૬ કરી.	૧૪
કુયુરુ સયુરુ ^૭ નવિ અંતર કરઇ, તે મૂરખ ^૮ દુષિ ^{૧૦} ચિહંગતિ ફિરઇ, ^{૧૧}	
^{૧૨} એ વાત જુ. જિણુવર કહી, પ્રવચનમાહિ પરીખ્યા સહી.	૧૫
શ્રુત-દિનકર ભીગી ^{૧૩} જે હીઇ, કિમ ^{૧૪} અજ્ઞાનતિમર ભેદીઇ,	
પ્રવચન બાલિ શેહણીઆ ^{૧૫} કાજિ; ^{૧૬} સીધૂં એક વચણુ જિનરાજિ. ^{૧૭}	૧૬

- ૧ પ્રાવિ. ૩—સહિયુરુ; પ્રાવિ. ૧—સુહિયુરુ; વચ. ૨—સહયુરુ; પ્રાવિ. ૨—સુહયુરુ;
- ૨ પ્રાવિ. ૧—ધર્મભિલાષા કરતઉ રુલઇ; વચ. ૨—ધરમભિલાષા ધરતઉ રુલઇ;
પ્રાવિ. ૨—ધર્મભિલાષા ધરંતા રુલઇ; પ્રાવિ. ૩—ધર્મભિલાષા કરંતુ રુલઇ.
- ૩ પ્રાવિ. ૧—યુરુ ઉલધીનઇ સારઉ કાજ; વચ. ૨—યુરુ ઓલધી તે સાધઇ કાજ;
પ્રાવિ. ૨—યુરુ ઉલધી તે સાધઇ કાજ; પ્રાવિ. ૩—યુરુ ઉલધઇ સાધઇ કાજ.
- ૪ પ્રાવિ. ૧, વચ. ૨, પ્રાવિ. ૩—કુયુરુ બોલવઇ સિલપટ જેમ; પ્રાવિ. ૨—કુયુરુ બોલઇ સિલપટ જેમ.
- ૫ પ્રાવિ. ૧—એક નર કર્મ કદાગુહ ધરી; વચ. ૨—એક નર કરમ કતાગુહ ધરી;
પ્રાવિ. ૨—એક નર કર્મ કદાગુહ ધરી; પ્રાવિ. ૩—એક નર કર્મ કદાગુહ કરી.
- ૬ વચ. ૨, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—પરીખ્યા કરી; પ્રાવિ. ૧—પરીક્ષા કરઇ.
- ૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વચ. ૨—સુયુરુ. પ્રાવિ. ૩—સુયુર.
- ૮ પ્રાવિ. ૧—કરઇ.
- ૯ પ્રાવિ. ૧—મૂરખ.
- ૧૦ હપ્રો.—દુષ.
- ૧૧ પ્રાવિ. ૧, વચ. ૨, પ્રાવિ. ૩—ચહંગતિ ફિરઇ; પ્રાવિ. ૨—ચહંગતિ ફિરઇ.
- ૧૨ પ્રાવિ. ૧—એહ વાત જઉ જિણુવર કહી; વચ. ૨, પ્રાવિ. ૨—એહ વાત જો જિણુવર કહી.
પ્રાવિ. ૩—એહ વાત જુ જિણુવરી કહી.
- ૧૩ પ્રાવિ. ૧—જગઇ છઇ જિહાં; વચ. ૨—જગઇ જે હિયઇ.
પ્રાવિ. ૨—જગઇ હીયઇ; પ્રાવિ. ૩—જગિજી જેહ હીઇ.
- ૧૪ પ્રાવિ. ૧—પાપ તિમર નવિ ભેદઇ તિહાં; વચ. ૨—કિમ અન્યાનતિમર ભેદિયઇ.
પ્રાવિ. ૨—કિમ અજ્ઞાનતિમર ભેદીય; પ્રાવિ. ૩—કિમ અન્યાનતિમર ભેદીઇ.
- ૧૫ પ્રાવિ. ૧—શેહણીયા કાજ; વચ. ૨—શેહિણીયા કાજ; પ્રાવિ. ૨—શેહીણીયા કાજ;
પ્રાવિ. ૩—શેહણીયા કાજ.
- ૧૬ પ્રાવિ. ૧—સિધઇ; વચ. ૨, પ્રાવિ. ૨—સીધઇ; પ્રાવિ. ૩—સીધિઉ.
- ૧૭ પ્રાવિ. ૧, વચ. ૨; પ્રાવિ. ૩—રિપિરાજ; પ્રાવિ. ૨—જિનરાજ.

તાસ^૧ વચન^૨ નવિ^૩ માનઇ જેહ,^૪ સમતિ^૫ તણી પરિ રુલસિ તે ય,
નાગલ^૬ જિમ જે ગુરુ પરષંતિ, તે ભવસાયર પામઇ^૭ અંત. ૧૭

ઇસ્યા સગુરુ^૮ તે પામી સાર, કમિ કમિ સાથઇ કરઇ વિહાર,
સંસારીઆ વંદાવણુ કાજિ, જાં તાં એક હસઇ^૯ રપિ રાજિ. ૧૮

પ્રતિબોધી લુધ^{૧૦} બાંધવ રેસિ, જાણિઉ^{૧૧} આણી દિક્ષા દેસિ,
માયતાય વંદાવઇ^{૧૨} તિસઇ,^{૧૩} લુધ બંધવ પરણાવિ^{૧૪} તિસિઇ. ૧૯

ધૃત-ભાજન આપિઉં તસ^{૧૫} હાથિ, દાષિ ન લગઇ તે હૂઉ^{૧૬} સાથિ,
મન પાષઇ તિણિ^{૧૭} સંજમ^{૧૮} લીધા, વિહાર-કરમ ગુરુ સાથઇ^{૧૯} કાધા. ૨૦

બાર વરસ લાજઇ^{૨૦} સિહિ રહિઉ, લાજ વડી કવીઘણુ^{૨૧} ઇમ કહઉ,
લાજ લગઇ કુમારગ ટલઇ, લાજઇ ધરમ^{૨૨} કેતલા મિલઇ. ૨૧

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—તાસુ.
૨ પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વચણુ.
૩ વગુ. ૨—ન માનિ.
૪ પ્રાવિ. ૧—જે ય.
૫ હપ્રો.—સુમતિ.
૬ પ્રાવિ. ૧—નાગલ.
૭ પ્રાવિ. ૧—પામય.
૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—સુગુર; પ્રાવિ. ૨—સુગુરુ.
૯ પ્રાવિ. ૧—હસયઉ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—હસઇ; પ્રાવિ. ૨—કહઇ.
૧૦ હપ્રો. —લધુ.
૧૧ પ્રાવિ. ૧—વગુ. ૨—જાણે; પ્રાવિ. ૩—જાણી.
૧૨ પ્રાવિ. ૧—બંધાવ્યા.
૧૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨; વગુ. ૨—જિસઇ; પ્રાવિ. ૩—જિસિઇ.
૧૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પરણયઉ છઇ તિસઇ; પ્રાવિ. ૨—પરણુ છઇ તિસયઇ; પ્રાવિ. ૩—પરણુ છઇ તિસિ.
૧૫ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—તસુ; પ્રાવિ. ૨—તરસ.
૧૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—હૂઅઉ.
૧૭ પ્રાવિ. ૨—તેણુઇ; વગુ. ૨—તિણુ.
૧૮ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સંયમ.
૧૯ પ્રાવિ. ૧—સાથિ; પ્રાવિ. ૩—સાથિઇ.
૨૦ પ્રાવિ. ૧—લજનરયઉ; રહયઉ; પ્રાવિ. ૨—લજન્યાસહિ રહઇ; પ્રાવિ. ૩—લાજઇ તે રહઇ; વગુ. ૨—લજનાસુ રહઇ.
૨૧ પ્રાવિ. ૧—કવિયણુ; પ્રાવિ. ૨—કવીયણુ; પ્રાવિ. ૩—કવિઅણુ; વગુ. ૨—કવિઅણુ.
૨૨ પ્રાવિ. ૧—ધરમ; પ્રાવિ. ૨. પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ધર્મ.

લાજ્ઞ દાન દીધં^૧ ક્રેતલા, લાજ્ઞ લામા દીસઈ ભલા,
વડઉ ભાઈ દેવાંગતર^૨ હૂઉ,^૩ લધુ બાંધવ ઋતે નીલજ થઈ. ૨૨

ફૂલ

ભિસનુ^૪ ધમ ચીંતવઈ, દાષિ ન આપ્યુ છેહ,
ધરિ જસિઈ^૫ હવે^૬ આપણુ, છાંડી દબ્યા^૭ એહ. ૨૩

નવપરણીત નવયૌવના^૮ રૂપઈ રંભ સમાન,
નારી નામધ નાગિલા ષટકમ સાલ સમાન. ૨૪

નીલજ થઈ^{૧૦} તવ નીસરિઉ,^{૧૧} પહુતઉ નયર નિવેસ,
પેષી જિનહરમાહિ^{૧૨} ગયુ,^{૧૩} નારી દુર્ખલ^{૧૪} વેસ. ૨૫

ભાવદેવ નવિ ઓલપઈ,^{૧૫} પૂછઈ ધરહ વરતાંત,^{૧૬}
જે^{૧૭} પરણી^{૧૮} છઈ નાગિલા, તિણિ ઓલપીઉ^{૧૯} કંત. ૨૬

નાથ પપઈ નારી કિસી,^{૨૦} ધસિઉર^{૨૧} અછઈ આચાર,
સયર^{૨૨} સશ્રુષા નવિ કરઈ, અનઈ તપ તપઈ અપાર. ૨૭

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—દિયઈ; પ્રાવિ. ૩—દેહ.
 - ૨ પ્રાવિ. ૧—દેવંગતિ; પ્રાવિ. ૩—દિબંગત; વગુ. ૨—દેવંગત.
 - ૩ પ્રાવિ. ૧—થયઉ; પ્રાવિ. ૨—થયો; પ્રાવિ. ૩—ભયુ; વગુ. ૨—ગયઉ.
 - ૪ પ્રાવિ. ૨—તવ; પ્રાવિ. ૩—તેવ.
 - ૫ પ્રાવિ. ૧—ઈસનઉ; પ્રાવિ. ૨—ઈસનઉ; પ્રાવિ. ૩—ભિસનઉ; વગુ. ૨—ઈસનઉ.
 - ૬ પ્રાવિ. ૧—જઈસુ; પ્રાવિ. ૨—જસઈ; પ્રાવિ. ૩—જસઈ; વગુ. ૨—જસઈ.
 - ૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—હિવ; પ્રાવિ. ૨—હવઈ; વગુ. ૨—હુ.
 - ૮ પ્રાવિ. ૧—દિક્ષા; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—દીક્ષા.
 - ૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—નવયૌવની; વગુ. ૨—નવજોબની.
 - ૧૦ પ્રાવિ. ૧—થઈ તે; પ્રાવિ. ૨—થઈનઈ.
 - ૧૧ પ્રાવિ. ૧—નીકલઈ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—નીકલઉ.
 - ૧૨ પ્રાવિ. ૨—મંદિરમાહિ; પ્રાવિ. ૩—જણુહર.
 - ૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ગયઈ; પ્રાવિ. ૨—ગઈ; પ્રાવિ. ૩—ગયો.
 - ૧૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—દુર્ખલ.
 - ૧૫ હપ્રો.—હલપઈ.
 - ૧૬ પ્રાવિ. ૧—વૃતાંત; પ્રાવિ. ૨—વૃતાંત; પ્રાવિ. ૩—વતાંત; વગુ. ૨—વૃતાંત.
 - ૧૭ પ્રાવિ. ૧—જસુ.
 - ૧૮ હપ્રો.—પૂછ તે નાગિલા.
 - ૧૯ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—હલપીયઈ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—હલપીઉ.
 - ૨૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—તણુઉ; પ્રાવિ. ૩—તણુયુ.
 - ૨૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—ઈસઈ; પ્રાવિ. ૩—અસિ.
 - ૨૨ પ્રાવિ. ૨—સરીર.

સક^૧ લીણી અનંદ સતી, નામિદં નાગિલ જેહ,
પ્રીય જાણી દક્ષા^૨ વરી, દુર્ગલ કીધઉ દેહ.

૨૮

ચરિત્ર

જેહ^૩ જેહ ઉત્તમ સ્ત્રી-આચાર, મન જલાગૂં જાણી ભરતાર,
વમી^૪ આહાર નમીતણું^૫ દેહ, પેષી ભાવદેવ ધીજેસ.

૨૯

અમૃત વયણુ સા ઝખેલછ નારિ, મુનિવર કોપ મ કરિ અવધારિ,
વિષયસુષ તદં છાંડી વિમ્યાં,^૮ તે અસાર આહાર સમા.

૩૦

તે ભપરિ જમનસા [મ]^{૧૦} કરેસિ, રતન વડછ^{૧૧} કિમ પાથર લેસિ,
રતન સમાણુ સંયમ^{૧૨} ભાર, સર્વ વરત^{૧૩} વાયાં સંભારિ.

૩૧

લોકમાહિ દીવાણુહ^{૧૪} બંધ, દેષુતું કોછ^{૧૫} થાઇ^{૧૬} અંધ,
ભાગુ^{૧૭} સંખ બલી જિમ લાપ, કાજિ કિસઇ^{૧૮} આવઇ તે દાષિ.

૩૨

તિમ તૂં સંયમ^{૧૯} બ્રહ્માચાર,^{૨૦} કિસિઈ^{૨૧} સુષ દેષઇ^{૨૨} સંસારિ,
સુધીઆં^{૨૩} ચક્રવર્તિ બલદેવ, તૃણ જિમ રાજ ઋદ્ધિ છડેવિ.

૩૩

૧ હપો.—સુકું.

૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—દીખ્યા; પ્રાવિ. ૨—દીક્ષા; પ્રાવિ. ૩—દિક્ષિ.

૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—જેવહ.

૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ભાગહ; પ્રાવિ. ૨—ભાંગહ.

૫ પ્રાવિ. ૧—વમ્યા.

૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—નિમતણુ; પ્રાવિ. ૨—આમંત્રણુ; વગુ. ૨—નિમંતણુ.

૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—કહઇ સા નારિ.

૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વમ્યા; પ્રાવિ. ૨—વિમાં.

૯ પ્રાવિ. ૨—મન-ઇછા; પ્રાવિ. ૩—મનછા.

૧૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩ અને વગુ. ૨—માં 'મ' આપેલો છે.

૧૧ પ્રાવિ. ૨—વડિ; પ્રાવિ. ૩—વરાસઇ.

૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સંજમ.

૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વિરતિ; પ્રાવિ. ૨—વૃત્ત; પ્રાવિ. ૩—વૃત્તિ.

૧૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વાચાનહ; પ્રાવિ. ૨—વાચાનુ.

૧૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—કો.

૧૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૩—થાયઇ.

૧૭ હપો.—ભાગહ.

૧૮ પ્રાવિ. ૨—કિસિઈ.

૧૯ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સંજમ.

૨૦ પ્રાવિ. ૧—બ્રહ્મ અસાર; પ્રાવિ. ૨—ભિષ્ટ આચાર; પ્રાવિ. ૩—બ્રહ્મ આચાર .

૨૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—કિસા.

૨૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૩—દેવિસિ; પ્રાવિ. ૨—દેષિં.

૨૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સુકખ ન; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સુખ નહી.

સંજિમ લઈ ^૧ જિમ સનતકુમાર, ખૂંધ કોઈ લહીનઈ ^૨ પાર, પણુ ^૩ એ સીહ સીઆલવ વશેષ, ખૂંડિ ^૪ લવીઅણુ દાપદ વેષ.	૩૪
પંદગસૂરિ સીસ પાંચસઈ, ^૫ ઘાંણુઈ પીલ્યાં રોમ ન પસઈ, ^૬ સીહરૂપિષ ઉપશમરશિ ભરયાં, મગતિ ^૭ વિધૂ તે નિશ્ચઈ વરયાં.	૩૫
કૃષ્ણસુત ^૮ ઢંઢણુકુમાર, સીહ પ્રતન્યા કરી આહાર, અંતરાય કરમ ^૯ આણી ^{૧૦} છેહ, મુગતિરમણિ વર હૂઉ ^{૧૧} તેઉ.	૩૬
સીસ જલંતઈ સહી ય અપાર, ગયસુકમાલ લહઈ ભવપાર, મોહ-ઝહિ ^{૧૨} ભવ ^{૧૩} અંધણુ બંધ, પંદકુમારિ લહી ^{૧૪} મન સુહિ.	૩૭
જિનિ કલ્પાંચિઉ ^{૧૫} કાંતી જાઈ, અતિ અપસર્ગ ^{૧૬} સહિ ^{૧૭} તિણિ કાઈ, મેતારિજ સીહ સંભારિ, તજ્યા ^{૧૮} પ્રાણિ પ્રાણી ઉપગારિ. ^{૧૯}	૩૮
ભોગી શાલિભદ્ર ધનરાજ, સીહતણી પરિ સાધ્યાં કાજ, ચિહુર ^{૨૦} હત્યા તણુર ^{૨૧} કરણુહાર, રર નમૂ ^{૨૩} સીહ શ્રી દ્રઢ પ્રહારિ.	૩૯

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—સિયહ; પ્રાવિ. ૨—સિય; પ્રાવિ. ૩—સિય; વગુ. ૨—લીયહ.
 ૨ હમો.—ભવ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—પિણિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—પણિ; વગુ. ૨—પિણ.
 ૪ પ્રાવિ. ૧—ખૂંડિ દેવહ દાપદ દષિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ખૂંડિ કવિયણ દાપદ દેષિ.
 ૫ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પંચસઈ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ધિસઈ.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—મુગતિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—મુગતિ,
 ૮ પ્રાવિ. ૧—સકુલવંત.
 ૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—કર્મ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—કર્મ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૨—આણુહ; પ્રાવિ. ૩—આભિહ; વગુ. ૨—આણુહ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—હૂઆ; પ્રાવિ. ૨—હૂયો,
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—રિહિ; પ્રાવિ. ૩—રિધિ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧—નવ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—નવિ,
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧—સીહા મનિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સીહ મનિ; વગુ. ૨—સીહ મુનિ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—કલ્પીથઈ; પ્રાવિ. ૨—કલ્પીથઈ; પ્રાવિ. ૩—કલ્પાચિહ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—ઉપસર્ગિ; પ્રાવિ. ૨—ઉપસર્ગ; પ્રાવિ. ૩—ઉપસર્ગ;
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧—સિહઈ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—સહઈ; પ્રાવિ. ૩—સહા.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧—તિજ્યા; પ્રાવિ. ૨—તજ; પ્રાવિ. ૩—તિજ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ઉગારિ; પ્રાવિ. ૩—ઉગારિ; વગુ. ૨—જાગારિ.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૨—ચહુહ; પ્રાવિ. ૩—ચહ.
 ૨૧ પ્રાવિ. ૧—નું, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—નહ; પ્રાવિ. ૩—નં.
 ૨૨ પ્રાવિ. ૧—કરણુહાર; પ્રાવિ. ૨—કરણુહાર.
 ૨૩ હમો.—નમો નમો.

જય જય સીહ ચિત્તાત્મીપુત્ર, ત્રિહુ^૧ પદે હુહુ^૨ ગુણવંત,
સ ડોસલિ સીહ જિ^૩ રધિરાજ,^૪ તાત જિગારી સાધ્યું^૫ કાજ. ૪૦

નવપ્રસૂત વાધણિ તસ દહધ, સુણતાં સયર રોમાયી રહધ,
શ્રાવક કામદેવ આણું^૬ દ, વંદવિ^૭ ડંસ તસ સાગરથં^૮ દ. ૪૧

શ્રાવકનું^૯ સીહપણું ધસિહું, સાધુ^{૧૦}-સીહ કાયર હુધ કિસિહું,
સીહરૂપધ જે સાધધ કાજ, સુણિ સીઆલ રુલધ^{૧૧} ઋષિરાજ. ૪૨

સહસ વરિસ સંયમ પ્રતિપાલ, કુંડરીક છેહધ^{૧૨} થિઉ સીઆલ,
સુપલંપટ રસણું^{૧૩} દ્રી વ્યાય, કરિસ રાજ હૂં^{૧૪} બંધવ આપિ. ૪૩

હહા

નિસુણી બંધવ-વયણુડાં,^{૧૫} પડરીક બોલતિ,
લવસાયર બંધવ તરી, તડિ^{૧૬} લાધધ બૂડતિ. ૪૪

ભમંત જીવ અનંત ભવિ, તન્ય^{૧૭} જાન કીઆં^{૧૮} માધ,
વાપી કૂપ તટાક^{૧૯} સવિ, અસંખ્ય^{૨૦} સમુદ્ર ન માધ. ૪૫

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—ચિહું ઉપદેસિ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—ત્રિહું ઉપદેસ; પ્રાવિ. ૩—ત્રહુ ઉપદેસે.
૨ પ્રાવિ. ૧—હુહુ; પ્રાવિ. ૨—હુહુ; પ્રાવિ. ૩—થથહું; વગુ. ૨—હુહુહુ.
૩ હપ્રો. માં નથી.
૪ પ્રાવિ. ૧—રિધરાજ; પ્રાવિ. ૨—ઋષિરાજ; પ્રાવિ. ૩—ઋષિરાજ; વગુ. ૨—રિધરાજ.
૫ પ્રાવિ. ૧—ચડવિ ડસ નધ૦; પ્રાવિ. ૨—ચિદેવ ડંસ નધ૦; પ્રાવિ. ૩—સાગરથંદ્રનધ ચંદ્રવ ડસ; વગુ. ૨—સાગરથંદ્રનધ ચંદ્રેવ ડસ.
૬ પ્રાવિ. ૧—°ણુહ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—°નહ.
૭ પ્રાવિ. ૨ વગુ. ૨—સાધુ સીહનહ કહિવેહ કિસિહું; પ્રાવિ. ૨—સાધ સીહનું કહિવું કસું;
પ્રાવિ. ૩—સાધુ સીહનું કહિવું કિસિહું;
૮ પ્રાવિ. ૧—રુલયધ; પ્રાવિ. ૨—રલધ.
૯ પ્રાવિ. ૧—થથ છેહિ; પ્રાવિ. ૨—થથ છેહધ; પ્રાવિ. ૩—થથ છેહ; વગુ. ૨—થથ છેહ.
૧૦ પ્રાવિ. ૧—રસનેદ્રી; પ્રાવિ. ૨—રસણું દ્રિ; પ્રાવિ. ૩—રસધ; વગુ. ૨—રસનેદ્રી.
૧૧ પ્રાવિ. ૨—હવધ.
૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વયણુલા.
૧૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—તટિ.
૧૪ પ્રાવિ. ૧—સૂન્ય; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—સ્તન્ય; પ્રાવિ. ૩—યાન.
૧૫ પ્રાવિ. ૧—કિય; પ્રાવિ. ૨—કિયાં; પ્રાવિ. ૩—કીયાં; વગુ. ૨—કીય.
૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—તટાગ.
૧૭ પ્રાવિ. ૧—સરવી; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—અસંખ્ય.

સ્થાં લેખાં ^૧ આહારનાં કહોંધ, ^૨ ત્રપતિ ^૩ ન હોઇ,	
પછઇ ઝૂરિસિ ભાઇ તૂં, મુગતિસી ^૪ પરિ જોઉ.	૪૬
સીષ દેયંતાં કદાગ્રી, ^૫ ડાહા મૂરખ થાઇ,	
ભાલ કરી સોવંતમઇ, ^૬ નાંધી કાદવમાહિ.	૪૭
પંડરીક તસ વેસ લઇ, ^૭ આપઇ રાણિમરાજ, ^૮	
કંડરીક જીહાં વસિ, ^{૧૦} પોષઇ ^{૧૧} મરિવા કાજ.	૪૮
જે બંધવ એકઇ ^{૧૨} દિન ચવઇ, ^{૧૩} અંતર મેરુ ^{૧૪} સમાન,	
એક દુર્ગતિ ^{૧૫} ગુ સાતમા, એક પાંચમઇ ^{૧૬} વિમાનિ.	૪૯
ઇમ ^{૧૭} રલઇ ^{૧૮} સીઆલ સવિ, કેતા ^{૧૯} ન લહૂં પાર,	
તૂં ભૂલઉ ભ્રમ ^{૨૦} જોહનઇ, ^{૨૧} તે હૂં ^{૨૨} નાગિલા નારિ.	૫૦

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—લેખા.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—કહયઇ; પ્રાવિ. ૨—કહયં; પ્રાવિ. ૩—કહયઇ; વગુ. ૨—કહયઇ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ત્રિપતિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—તૃપતિ.
 ૪ પ્રાવિ. ૧—મંગ તણી; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—મંગુ તણી.
 ૫ પ્રાવિ. ૨—કદાગ્રી.
 ૬ પ્રાવિ. ૧—સોવણુવઇ; પ્રાવિ. ૨—સોવનમઇ; પ્રાવિ. ૩—સોવણુનીઇ.
 ૭ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—લયઇ.
 ૮ પ્રાવિ. ૨—સચલરાજ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧—જિહાં; પ્રાવિ. ૩—તિહાં.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧—આવિસ્થઇ; પ્રાવિ. ૨—અવતરઇ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વસઇ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧—પેષઇ; પ્રાવિ. ૩—પિષિઇ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ઇક; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—એક.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૨—ચવી; વગુ. ૨—ચઘ્યા.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—મેર.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—ગયડ દુર્ગતિ; પ્રાવિ. ૨—ગડ દુર્ગતિ; પ્રાવિ. ૩—દુર્ગતિ ગય; વગુ. ૨—
 દુર્ગતિ ગયડ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પંચમઇ; પ્રાવિ. ૨—પંચમિ; પ્રાવિ. ૩—પાચમઇ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૨—એણી પરિ; વગુ. ૨—ઇણી પરિ.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧—રુલિસ્થઇ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—રુલઇ.
 ૧૯ હપ્રો.—કહતાં.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ભ્રમિ.
 ૨૧ પ્રાવિ. ૧—જોહયા.
 ૨૨ પ્રાવિ. ૧—હૂં સુ; પ્રાવિ. ૩—હૂ તે.

વસ્તુ

તામ લાજિઉ લાજિઉ^૧ મનિહિ ચિંતેષ, એ ઉત્તમ રાજલિ જિસી,
રહનેમિ જિમ રૂહ ઉઆગધ, ગુરુ થાનકિ મઝ એ હૂધ;

ભવખીજ^૩ ભવસધ નિવારૂ, આવી આલોઆણુ લીધ, પાલધ નિરતી ચાર,
ભવિ ખીજધ સુરલોકિ તેહ,^૪ વિલસધ સુકખ અપાર.

૫૧

આય^૫ પૂરીય પૂરીય ચવધ સુરલોક,^૬
માહ^૭ વિદેહ તણુધ વિજધ વીત શેક નયરી મનોહર;
પદમરથ ભૂપતિ સખલુ,^૮ વનમાલા સ^૯ પાટિ સુંદરિ,
ભવિ ત્રીજધ તિહાં અવતરિઉ,^{૧૦} નામિધ શિવકુમાર,
અધિક પ્રતાપધ^{૧૧} વાધતુ,^{૧૨} રૂપ મયણુઅવતાર.

૫૨

અઉપધ

યોવનવેસિ^{૧૩} કુમર આવીઉ,^{૧૪} રાજકુમરિ તે પરણાવીઉ,
અનુકમિ^{૧૫} પરણી પાંચસિ,^{૧૬} મૃગનયણી શશિવયણી હસધ.

૫૩

૧ પ્રાવિ. ૧—લજિજઉ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—લાજધ; વગુ. ૨—લજિજય.

૨ પ્રાવિ. ૧—હૂ જુ તારીય; પ્રાવિ. ૨—હું 'એણી તારો; પ્રાવિ. ૩—હુ તારીયુ; વગુ. ૨—હું એણુ તારિય.

૩ પ્રાવિ. ૧—જેણુ દુકખ ભવસાય નિવારીય; પ્રાવિ. ૨—જેણુ દુખ ભવસધ નિવારયો; પ્રાવિ. ૩—જેણુ દુખ ભવસધ નિવારિઉ; વગુ. ૨—જેણુ દુકખ ભવસય નિવારીય.

૪ હપ્રો—તે.

૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—આહ; પ્રાવિ. ૩—આય.

૬ પ્રાવિ. ૧—સુરરાય; પ્રાવિ. ૨—સુરલોક.

૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—મહા.

૮ હપ્રો—સખલ.

૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—તસુ; પ્રાવિ. ૨—તસ.

૧૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—અવતરધ.

૧૧ પ્રાવિ. ૨—પ્રતાપ; પ્રાવિ. ૩—પ્રતાપિધ.

૧૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—વાધતઉ; વગુ. ૨—દીધતઉ.

૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—જોવન.

૧૪ પ્રાવિ. ૧—આવિયઉ; વગુ. ૨—આવીયઉ.

૧૫ પ્રાવિ. ૧—અનુકમે; પ્રાવિ. ૨—અનુકમધ.

૧૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પંચસધ; પ્રાવિ. ૩—પાંચસધ.

ધવલહરિ ^૧ સાતમઘ સો રમઘ, ^૨ અહિનસિ ^૩ તે નવિ અંતર લહઘ, નિત નવલા પુહયઘ સંયોગ, ^૪ માતવિ લવિ વિલસઘ સુરલોક. ^૫	૫૪
એક દિવસ નામીનઘ વૃદ્ધિ, ^૬ બહુ ^૭ ગુણિ ^૮ જિસહ ગોવંદ, ^૯ સારપાસિ ^{૧૦} મન રંગઘ રમઘ. પેષઘ ^{૧૧} ઋષિ નયરિ પુરિ ભમઘ. ^{૧૨}	૫૫
સીસ સૂરિ ઘઝઘ પગિ તલઘ, ^{૧૩} સમતિઘ્યાં ^{૧૪} ચિત નવિ ટલઘ. સતર ભેદિ સંયમ ભંડાર, દષ્ટિ ^{૧૫} દેષઘ શિવકમાર.	૫૬
પેષી ઇહાપોહ કરંતિ, થિહિ ^{૧૬} અચેતન ચેત લહંતિ, ભતિ-સમરણિ પૂરવ ભવ દીઠ, વિષઘ ^{૧૭} વિમી મનિ અમીય પઈઠ.	૫૭
ચંતાતુર ^{૧૮} જીતરઘ કુમાર, પૂઠિ ^{૧૯} અતેઉર પરિવાર, માયતાય પગિ લ્યાગી ^{૨૦} રહઘ, હિત ^{૨૦} ચીંતવહ વલી વલી કહઘ.	૫૮

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—ધવલહરિઘ.
 ૨ હપ્રો.—રહઘ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—અહિનિશિ; પ્રાવિ. ૨—અહિનિસ; પ્રાવિ. ૩—અહનિશિ; વચ્ચ. ૨—અહનિસિ.
 ૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચ્ચ. ૨—સંયોગ; પ્રાવિ. ૨—સંભોગ.
 ૫ પ્રાવિ. ૧—સંભોગ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વચ્ચ. ૨—સુરલોક.
 ૬ હપ્રો.—વૃદ્ધિ.
 ૭ હપ્રો.—બહુહ.
 ૮ પ્રાવિ. ૧—ગુણિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વચ્ચ. ૨—ગુણિ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧, વચ્ચ. ૨—ગોવિંદ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વચ્ચ. ૨—સારપાસ; પ્રાવિ. ૩—સારપાસે.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧—દેષઘ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વચ્ચ. ૨—પરિભમઘ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—ધરિ ભમઘ.
 ૧૩ હપ્રો.—પગ.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧—સમિત ઈમ ચિંતઘ નવિ વલી; પ્રાવિ. ૨—ઈર્થા સમિત ચિત નવિ ચલઘ,
 પ્રાવિ. ૩—સમિત ઈર્થા ચિત નવિ ચલઘ; વચ્ચ. ૨—ઈર્થા સુમિત ચિત નવિ—ચલઘ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—જે પેષઘ તેહહ વલિહાર; પ્રાવિ. ૨—જે પેષઘ તેસહ અલિહાર; પ્રાવિ. ૩—
 દ્રષ્ટિ દેષઘ સિવકમાર; વચ્ચ. ૨—જે પેષઘ તેસહ અલિહાર.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—થઈય; પ્રાવિ. ૨—થાઈ; પ્રાવિ. ૩, વચ્ચ. ૨—થઈ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧—વમઘ; પ્રાવિ. ૨—વિરમિ; પ્રાવિ. ૩—વમી; વચ્ચ. ૨—વમ્યા.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧—ચિંતો નર; પ્રાવિ. ૨—ચિતાતર; પ્રાવિ. ૩—ચિતાતુર; વચ્ચ. ૨—ચિંતાતુર.
 ૧૯ હપ્રો.—લાગી.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૧—હિવ પરણી ગચહ; પ્રાવિ. ૨—હવઈ પરણાવહ; પ્રાવિ. ૩—હિવ પરણાવું;
 વચ્ચ. ૨—હિવ પરણેવા.

કાજ નહી અમહ અંતેરરી, અમહે લેસિઈ સંજિમસિરિ, ધર્યાં ^૧ વચણુ શ્રવણે સાંભલી, જાણુણિ ^૨ પિતા દુષિઈ ધરણિ ^૩ ઢળી.	૫૯
ધમ દેધી શિવ ^૪ ચંતવધ, ^૫ દૂહા ધિગૂ ^૬ રે મોહઈ ^૭ આણુ, અમીય વચણુરસિ છાંટિ ^૮ કરિ, ચાલઈ ^૯ ચેત ^{૧૦} સુખાણુ.	૬૦
માયતાય અનંત હૂઆ, ^{૧૧} પુત્ર કલત્ર પરિવાર, કરમ નટાવધ હૂં નટિઉ, ^{૧૨} કુણુહિ ^{૧૩} કાઈ ન થાઈ.	૬૧
મૃગલં બહુ ^{૧૪} પેષંતડાં, સીહ પડી ^{૧૫} મૃગ લેઉ, મરણુ સીહ તિમ ^{૧૬} જીવનઈ, અણુચીંતિઈ ^{૧૭} દુષ દેઉ.	૬૨
સાંઝ ^{૧૮} સમઘ જિમ પંધીઆ, તરઅરિ આવિ ^{૧૯} મલંતિ, પ્રહવ ^{૨૦} દિસિ ^{૨૧} દિસિ જૂજૂઈ, તિમ એ કુટંગ મલંતિ.	૬૩

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—ઈમહ; પ્રાવિ. ૨, વચુ. ૨—ધસા; પ્રાવિ. ૩—ધર્યા.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—જિણી; પ્રાવિ. ૨—જિણુણી; પ્રાવિ. ૩—જણિણિ; વચુ. ૨—માત.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—ધરણિઈ; પ્રાવિ. ૩—ધરણિઈ.
 ૪ પ્રાવિ. ૨—સવિ.
 ૫ પ્રાવિ. ૧—ચિંતવધ; પ્રાવિ. ૨—ચિતવધ; પ્રાવિ. ૩—આખું ચરણ આ પ્રમાણે છે : ‘દેધી સિવકુમાર ધમ; વચુ. ૨—ચીંતવધ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧—ધિગૂ—ધિગૂ; પ્રાવિ. ૨—ધિગ ધિગ.
 ૭ હપ્રો.—મોહ અ ચાણુ.
 ૮ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—છંડિ; પ્રાવિ. ૨—છંટી; પ્રાવિ. ૩—છંટિ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—વાલઈ; પ્રાવિ. ૨—વાહું; વચુ. ૨—વાલિહ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૨—ચેતન; વચુ. ૨—ચેતહ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—ચ્યા; પ્રાવિ. ૨—ચમ્મા; વચુ. ૨—ચિમ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧—નડચહ; પ્રાવિ. ૨—નડહ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—નડિહ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—કુણુઈ ન કીધી સાર; પ્રાવિ. ૨—કુણુહ ન કીધી સાર; વચુ. ૨—કુણુહિ ન કીધી સાર.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—બિહું.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—પડહ; પ્રાવિ. ૨—પડિ; વચુ. ૨—પડિહ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—મૃગ; પ્રાવિ. ૨—તે.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧—અણુચિત્યહ; પ્રાવિ. ૨—અણુચંતહ; પ્રાવિ. ૩—અણુચિતિહ; વચુ. ૨—અણુચિંત્યા.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—સંઝ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧, આય; વચુ. ૨—આઈ.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨, પ્રહવિ; પ્રાવિ. ૨—પ્રહવા; પ્રાવિ. ૩—પહિવ.
 ૨૧ પ્રાવિ. ૧—હસી; પ્રાવિ. ૨—સઈ; પ્રાવિ. ૩—હિસી; વચુ. ૨—હસી.

અભપડલ^૧ જિમ વાય^૨ તૂં, જોવન^૩ ધન વિસ્તાર,
અનત્ય^૪ એ^૫ સહ જાણીય,^૬ જે વરતઈ^૭ સંસારિ. ૬૪

કરમ^૮ સખલ જે મોહની, સત્તરિ કોડાકોડિ,
ભરમિ^૯ પક્ષા^{૧૦} તેણુછ જીવનઈ, ભવિ ભવિ એહ જ પોડિ. ૬૫

પુત્ર મનોરથ^{૧૧} વલ્લહઈ,^{૧૨} કહિ^{૧૩} કિમ વાત મનાઈ,
સૂનિ^{૧૪} કરી જિમઈ નહીં, સો કાતર^{૧૫} સહ થાઈ. ૬૬

જિહુ અપવાસહ^{૧૬} પારણુછ, નરવર ચંતાવેય,^{૧૭}
તાવડિ^{૧૮} કમલ તણી પરિ,^{૧૯} શિવકુમાર^{૨૦} હિ દેહ. ૬૭

શ્રાવક દ્રઢધર્મા તિહાં, તેડી પલણુછ રાય,
જીવતાં વિછોહ^{૨૧} નહીં, કુમર મનાવા જામ.^{૨૨} ૬૮

૧ પ્રાવિ. ૧—૦પટલ.

૨ પ્રાવિ. ૨—વધસઈ; પ્રાવિ. ૩—વાય તુ; વગુ. ૨—વાય ના.

૩ પ્રાવિ. ૧—યોવન; પ્રાવિ. ૨—યોવન.

૪ હપ્રો.—અનિત્ય.

૫ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨.—સહ એ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સહ એ.

૬ પ્રાવિ. ૧—જાણિય; વગુ. ૨—જાણિયા.

૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—વિરતઈ.

૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—કરમ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—કર્મ.

૯ પ્રાવિ. ૧—ભ્રમ; પ્રાવિ. ૩—ભ્રમિ; વગુ. ૨—ભરમ.

૧૦ પ્રાવિ. ૧—પડિયા; પ્રાવિ. ૨—પાડયા; વગુ. ૨—પડચહ.

૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—મનોહર.

૧૨ પ્રાવિ. ૧—વલ્લહ.

૧૩ પ્રાવિ. ૧—કહુ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—કહહ.

૧૪ પ્રાવિ. ૨—મૌન; પ્રાવિ. ૩—સૂન; વગુ. ૨—મોન.

૧૫ પ્રાવિ. ૧—કતુર; વગુ. ૨—કંતર,

૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ઉપવાસ; પ્રાવિ. ૩—ઉપવાસહ; વગુ. ૨—ઉપવાસે.

૧૭ પ્રાવિ. ૧—ચિતવેવિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ચિંતાવેહ.

૧૮ વગુ. ૨—તાવડ.

૧૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—પરિઈ; વગુ. ૨—પરઈ.

૨૦ પ્રાવિ. ૧—સેવકમિ લાયઈ દેહ; પ્રાવિ. ૨—સિવ કમલાણી દેહ; પ્રાવિ ૩—સિવ કુમલાનાઈ દેહ; વગુ. ૨—સિવકુમાર હઈ દેહ.

૨૧ પ્રાવિ. ૧—વિછોહોહ; પ્રાવિ. ૨—છોહઈ; પ્રાવિ. ૩—જોછોહ; વગુ. ૨—ખિછોહહ.

૨૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—ઉપાય.

આવક ત્રિણિ પ્રદક્ષણા, વૃદ્ધ^૧ વંદન વંદેઉ,^૨
અસમંજસ બોલધ કુમર, યુગતિ^૩ નહીં તમ્હ એહ.

૬૯

જગ^૪ તૂં દ્રઢધર્મા કહધ, તમ્હનધ^૫ ભાવ ચારિત્ર,
દ્રવ્ય તણૂં છધ સોહિલૂં,^૬ લાભધ વાર અનંત.

૭૦

દ્રવ્ય લગધ^૭ જે દાષવી, મુગધ લોક રંજેઉ,^૮
અસમંજસપણિ^૯ દેકિખ કરિ, કમર વલતુ બોલેઉ.

૭૧

શ્રીઉપદેશમાલા^{૧૦}

સંસારસાગરમિણુ^{૧૧} પરભમંતે^{૧૨} હિ સર્વ જીવેહિ,
ગહીઆણીય^{૧૩} મુક્કાણીય, અનંત^{૧૪} સો દિવ્વ લંગાધ.

૭૨

સિદ્ધયાંતે

જહ લોહ સિલા કપપિ^{૧૫} બોલધ^{૧૬} એ, તહ વિલગ^{૧૭} પુરિસાણુ,^{૧૮}
ધય સારંભોવિ^{૧૯} ગુર, પરમપ્પાણુ ચ બોલેઉ.

૭૩

૧ પ્રાવિ. ૧—વિધ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વિધિ.

૨ પ્રાવિ. ૨—વંદેવ; પ્રાવિ. ૨—વંદેહ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વંદેધ.

૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—જુગતિ.

૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—જુગ; પ્રાવિ. ૩—થુગુ.

૫ પ્રાવિ. ૧—અમ્હે; પ્રાવિ. ૨—તુહ; પ્રાવિ. ૩—તુમ્હનધ; વગુ. ૨—તુમ્હ.

૬ પ્રાવિ. ૧—દોહિલહ; પ્રાવિ. ૨—સોહલહ; વગુ. ૨—સોહિલા.

૭ પ્રાવિ. ૧—લિગ; પ્રાવિ. ૨—લિગાહિ; પ્રાવિ. ૩—લિગધ; વગુ. ૨—લિગ.

૮ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—રંજેધ; પ્રાવિ. ૩—રંજેહ.

૯ પ્રાવિ. ૧—અસમંજસ તેહ કુમર, ખૂડંતહ બોલેધ; પ્રાવિ. ૨—અસમંજસ તેહ કુમર, ખૂડતાં બોલેધ; પ્રાવિ. ૩—અસમંજસ બોલિ કુમર, ખૂડતાં બોલેધ; વગુ. ૨—અસમંજસ બોલધ કુમર, ખૂડતાં બોલેધ.

૧૦ પ્રાવિ. ૧—માં નથી; પ્રાવિ. ૨—કથિતું ઉપદેશમાલાયાં; પ્રાવિ. ૩—શ્રીઉપદેશમાલા ગાયધ; વગુ. ૨—કથિતું ઉપદેશમાલાયાં,

૧૧ પ્રાવિ. ૧—૧માં, ૭૨ અંતે ૭૩મી કડીઓ નથી.

૧૨ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—પરિભમંતે.

૧૩ પ્રાવિ. ૨—ગહિયાણીય; પ્રાવિ. ૩—ગહીઆણિય; વગુ. ૨—ગહિયાણિય.

૧૪ પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—અણુંત સો દવ્વ લિંગાધ; પ્રાવિ. ૩—અણુંત સો દવં લિગાધ.

૧૫ પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—અપ્પપિ; પ્રાવિ. ૩—માં ૭૩મી કડી નથી.

૧૬ પ્રાવિ. ૨—બોલેધ; વગુ. ૨—બોલએ.

૧૭ પ્રાવિ. ૨—વિલગ.

૧૮ પ્રાવિ. ૨—વગુ. ૨—પુરિસંપિ.

૧૯ પ્રાવિ. ૨—સારંભોય; વગુ. ૨—સારંભોકતુ.

વરતુ

કુમર જ'પઘ જ'પઘ એક મઝ દુકખ,
દસ દણ્તાંઘ મણુયભવ, લહીય કિમ ગમીજ^૧ અસારહ.^૨
ભાવઘ^૩ તસ મંદરિ રહી, કિમ સદોષ લીજઘ અહર,^૪
ફાસ વેસણુ પત ગરઘ, શ્રાવક સુદ્ધ આહાર,
છઠ કરાવઘ પારણુ,^૫ વત્તિઉ^૬ જય જયકાર.

૭૪

ભવીય બૂઝુ બૂઝુ એણુ વરતંત,^૭ અંતેરે માહિં રહઘ,
શિવકુમાર સિવમતિ^૮ રતઉ, દુધર^૯ બ્રહ્મચર્ય^{૧૦} ધરઘ;
છઠિ છઠિ આંબિલ કરંતુ,^{૧૦} જાર વરસ^{૧૧} ધમ તપ તપી,
ભવિ ચઉથઘ સુરલોચ, તપબલિધં રૂપિ આગલુ^{૧૨} શ્રેણિક એ સુર સોઘ.

૭૫

ફહા

મન સદ્ધઈ^{૧૩} જે તપ તપઈ, મૂઢી સયલ કસાય,
શિવકુમાર જિમ તે સહી, પામઈ સુખ^{૧૪} સયાઈ.

૭૬

વરતુ

ચવીય સુરવર વર દિવસ સપતંમિ,^{૧૫} ઋષભદત્તરાજ પ્રહિ,
તાસ ધરણિ ધારણિ જિઅરહિ,^{૧૬} ભવ પાંચમઈ^{૧૭} તિહાં હૂઉ;^{૧૮}
જંબુકુમર નામઘ મનોહર, કલા બહુત્તરિ તેઉ કુશલ,
લક્ષણુ અંગ બતીસ, ભણુઘ^{૧૯} ગુણુઘ પ્રમા ઘણી પૂરઘ સજન જગીસ.

૭૭

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ગમિયઘ;
૨ પ્રાવિ. ૨—અસારુ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—અસાર.
૩ પ્રાવિ. ૨—હવિં; વગુ. ૨—ભાવિ.
૪ પ્રાવિ. ૧—અહરહ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—આહાર; વગુ. ૨—આહારહ.
૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—પારણુહ; પ્રાવિ. ૩—પારણુઘ.
૬ પ્રાવિ. ૧—વિરત્યહ; પ્રાવિ. ૨—વરતહ; પ્રાવિ. ૩—વરતિહ; વગુ. ૨—વરત્યહ.
૭ પ્રાવિ. ૧—વૃતાંત; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—વૃતાંતિ; વગુ. ૨—દૃષ્ટાંતિઘ.
૮ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—શિવમગિ; પ્રાવિ. ૨—સિવરમણીય; પ્રાવિ. ૩—સિવમગા.
૯ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—દુકર; પ્રાવિ. ૩—દુકર.
૧૦ હપ્રો.—કરંતહ.
૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—વરિસ.
૧૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—આગલહ.
૧૩ પ્રાવિ. ૧—સૂઘઘ, પ્રાવિ. ૨—સુધિ; પ્રાવિ. ૩—શુદ્ધિઘ; વગુ.—સુદ્ધઘ.
૧૪ પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—સુકખ.
૧૫ વગુ. ૨—સપતંમિ.
૧૬ પ્રાવિ. ૧—ઉરવરિ; પ્રાવિ. ૩—ઉયરિ; વગુ. ૨—ઉચરઘ.
૧૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—પંચમઘ;
૧૮ પ્રાવિ. ૧—અવતરી; વગુ. ૨—હૂઅહ.
૧૯ પ્રાવિ. ૧—ભણિય ગુણુઘ.

છણિ અનુક્રમિ કમિ ^{૧૨}ચીર યોવન, ^૨સયંવર ^૩કન્યા આવતી,
આઠ રમણિ સમકાલ ^૪મગીધ. ^૫તિણિ અવસરિ ગુણધર સુણીધ;
જાંબુકુમર જાંધ પાય લગીય, ^૬પંચમ ગુણધર વીરનુ સ્વામિ સુધર્મ ^૭જેહ,
અમીય વયણ દેસણ કરધ, હૂં ^૮ખલિહારી તેહ. ૭૮

ભાષા હિવ

ભવીય ^૯ભાવધં સુણુ ધર્મ, મમ ^{૧૦}બંધઉ જે રોલવધ કર્મા,
છણિ ^{૧૧}કર્મિહિ જીવનિ ગોદમાહિ, તિહાં અનંત પુદગલ ^{૧૨}રહધ અણાહિ. ^{૧૩} ૭૯
જે દસ દશાંત કિહાં મિલેઉ, પણિ દુલહ ^{૧૪}માણસજન્મ ^{૧૫}એહ,
તે લાધધ ^{૧૬}બોલિધ દસય દુપ્રાપ, પામીનધ મ કરિ ^{૧૭}પ્રમાદ પાપ. ૮૦
તન્હિ ^{૧૮}કણુધ પરીક્ષા ^{૧૯}કરુ ^{૨૦}ધર્મ, મનિ મૂંકુ મિથ્યા ત બ્રમ, ^{૨૧}
ગિહુ ભેદે કહૂં ધર્મસાર, પહિલધ યતિધર્મ ^{૨૨}દસે પ્રકારિ. ૮૧
બીજઉ ધર્મ શ્રાવકનુ ^{૨૩}હોધ, તીહ સમકિત સિદ્ધ ^{૨૪}વ્રત વારધ જોધ,
આરાધુ ^{૨૫}શિવપુરિ મગા એહ, જિમ પામઉ રુલ વા દુષછેહ. ૮૨

- ૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—વરીય; પ્રાવિ. ૩—ચરી; વગુ. ૨—વરિય.
- ૨ પ્રાવિ. ૧—યૌવન્નિ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—જોવન્ન.
- ૩ પ્રાવિ. ૧—સયવરિ; પ્રાવિ. ૨—સંવર; પ્રાવિ. ૩—સંચવરિ; વગુ. ૨—સયવર.
- ૪ પ્રાવિ. ૧—સમવજિહિ; પ્રાવિ. ૨—સવજિહિ; પ્રાવિ. ૩—સામટા.
- ૫ પ્રાવિ. ૧—મગીય; પ્રાવિ. ૨—આવીય; પ્રાવિ. ૩—મગીય; વગુ. ૨—મગિય.
- ૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—લગીય; પ્રાવિ. ૩—લાગીય; વગુ. ૨—લગિય.
- ૭ પ્રાવિ. ૧—હહ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—હું; પ્રાવિ. ૩—હ.
- ૮ પ્રાવિ. ૧—તોય; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—તેહ; પ્રાવિ. ૨—તેય.
- ૯ પ્રાવિ. ૧—ભવિણ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—ભવિયણ; પ્રાવિ. ૩—ભવિઅણ.
- ૧૦ પ્રાવિ. ૧—મર્મ; પ્રાવિ. ૩—મનન.
- ૧૧ પ્રાવિ. ૧—છણિ; પ્રાવિ. ૨—એણધ; પ્રાવિ. ૩—છણધ.
- ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પુગલ; પ્રાવિ. ૨—પુદગલ; પ્રાવિ. ૩—પુગાલ.
- ૧૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—અણાહ; પ્રાવિ. ૩—આણાહિ.
- ૧૪ હપ્રો.—દુલહઉ.
- ૧૫ પ્રાવિ. ૧—જન્મહ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—જનમ; વગુ. ૨—જન્મ.
- ૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—લાધી, પ્રાવિ. ૩—લાભિધ; વગુ. ૨—લાધા.
- ૧૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—કરહ; પ્રાવિ. ૩—કરુ.
- ૧૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—તુમિહ; પ્રાવિ. ૨—તુહો; વગુ. ૨—તુમહ.
- ૧૯ પ્રાવિ. ૧—પરિખ્યા; પ્રાવિ. ૩—પરીખ્યા.
- ૨૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—કરહ; પ્રાવિ. ૩—કરુ.
- ૨૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ભર્મ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ભર્મ.
- ૨૨ પ્રાવિ. ૧—જતિધર્મ; પ્રાવિ. ૨—યતીધર્મ.
- ૨૩ હપ્રો.—તણઉ.
- ૨૪ પ્રાવિ. ૧—સ્યહ; પ્રાવિ. ૨—સૂં. પ્રાવિ. ૩—સિ; વગુ. ૨—સું.
- ૨૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—આરાધહ; પ્રાવિ. ૩—આરાધિહ.

ચિહ્નગતિમાહિં ગતિ મણુય^૧ સાર. 'મ મ હારુ' પભણુષ વાર વાર.
 જોઉ એક એક નીદ^૨ સહ પ્રમાદિ, ચળદહ પૂરવ ધુરિ^૩ પડિઉ^૪ નિગોદિ. ૮૩
 તે વયણુ સુણી જ^૫ખૂકુમાર, મન ક^૬પધ એ સહ^૭ અસાર,
 તિહાં માગઈ સંયમ^૮ પાય^૯ લગેવિ, ૮ ગુરુ જ^{૧૦}પધ દુક્કર વછ એહ. ૮૪
 સુણિ રાધ્યાવેધ સપઈ^{૧૧} સધ્યાધ અનધ અગનિ અગ્નિજાલ સોહિલી^{૧૨} પીવાધ,
 ચાલતાં સોહિલૂ^{૧૩} ૧૧ ષડગધ્યાર, પણિ વિષમા એ-વ્રતતણા ભાર. ૮૫
 મીણુમધ^{૧૪} દંતનધ ચણા લોહ કુણિ ચાવ્યાં^{૧૫} જ^{૧૬}ખૂ વિમાસી^{૧૭} જોધ,
 ચાવતાં^{૧૮} કાયર પડઈ દંત, તિમ સીહ પપધ વ્રત લેઈ ચલંતિ. ૮૬

વસ્તુ

સુણીય દુક્કર દુક્કર કહઈ કુમાર, મજનધ હવ^{૧૯} વ્રત દિઉ,
 હ^{૨૦} અ^{૨૧} સીહ^{૨૨} આગમિ સુ અંગિહિં,
 માયળાપ મનાવિવા ગુરુવયણે ચાલિઉ રંગિહિં^{૨૩},
 ડોણિક જે^{૨૪} ત્રસ જોઈ આ, પેષી મનહિ ચંતેઉ^{૨૫},
 આહાં^{૨૬} મરીઈ નિસં યલા, જોગ મિલઈ કિમ એહ. ૮૭

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—મૂણ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—મણુઅ; વગુ. ૨—મણુય.
 - ૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—નિદ્ર; પ્રાવિ. ૩—નાદ્રા; વગુ. ૨—નિદ્રા.
 - ૩ હપ્રો.—ધર.
 - ૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પડઈ; પ્રાવિ. ૨—પડિ; પ્રાવિ. ૩—પ્યડિ.
 - ૫ વગુ. ૨—સહુયધ.
 - ૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સંજમ.
 - ૭ પ્રાવિ. ૧—પધ; વગુ. ૨—પય.
 - ૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—નમેવિ; વગુ. ૨—નમેહ.
 - ૯ પ્રાવિ. ૧—સુખિધ; પ્રાવિ. ૨—સુખઈ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—સુખધ.
 - ૧૦ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સોહિલા; વગુ. ૨—સોહલી.
 - ૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—સોહિલહ; પ્રાવિ. ૨—સુહેહ.
 - ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—મયણુમધ,
 - ૧૩ હપ્રો.—ચાવધ.
 - ૧૪ પ્રાવિ. ૩—વેમાસી.
 - ૧૫ પ્રાવિ. ૧—ચાવંતહ; વગુ. ૨—ચાખંતહ.
 - ૧૬ પ્રાવિ. ૧—હિય; પ્રાવિ. ૨—હિવઈ; વગુ. ૨—માં નથી.
 - ૧૭ પ્રાવિ. ૧—હઉ; પ્રાવિ. ૨—હું હઉં; પ્રાવિ. ૩...હુઅ; વગુ. ૨—હું.
 - ૧૮ પ્રાવિ. ૧—સીહ અંગમિ; વગુ. ૨—સીહપણુધ અંગમિ.
 - ૧૯ વગુ. ૨—રંગધ.
 - ૨૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—જં; પ્રાવિ. ૨—યં.
 - ૨૧ પ્રાવિ. ૧—ચિંતેય; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ચિંતેધ.
 - ૨૨ પ્રાવિ. ૧—મરિયધ ઇહાં; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ઇહાં.

ચરિત્ર

પાછઉ ^૧ વલી ગણુધર વીનવધ, સહિ ^૨ ગુરુ સમકિત સંબલ ઠવધ, દોષ ^૩ અઢાર સહિત તે દેવ, ગુર તે જે ગુણુ છત્રીસ જેહ.	૮૮
દયામૂલ જિન ભાષિત ધર્મ, સાચા સદહિણા ^૪ તે લઘુકર્મ, સાચધ ^૫ મનિ જુ સુલિસા ^૬ લગ્ગ, અખંડ વયણુ ^૭ કિમહિ ^૮ નિ લગ્ગ.	૮૯
કૂડધ ^૯ મનિ અણુપરષિઈ ^{૧૦} લેધ, કગુર ^{૧૧} મિશા ^{૧૨} તે ભવ ભમડેહ, સાચુ ^{૧૩} પરધી જે આદરધ, નિશ્ચઈ તે ભવસાયર તરધ.	૯૦
૧૪ માહરા દેવ ૧૫ ધર્મગુરુ કહધ, મમતા કરીનધ સમકિત વિષધ, ^{૧૬} મૂલ મિથ્યાત ^{૧૭} અછધ ચિહ્નુ ભેદિ, ત્રિવિધ તેહનુ ^{૧૮} કરધ નિષેધ. ^{૧૯}	૯૧
સુષિઈ ^{૨૦} દુવિધ લોકીક છંડાઈ, વિષમ દુવિધ લોકોત્તર બધ, અંતર વણુ દવ નયરહ દાહ, ચક્ર ન પ્રભવધ ^{૨૧} ગોત્રહમાહિ.	૯૨

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—૨થ વાલી.
 ૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સુહ; પ્રાવિ. ૨—સુહ પ્રાવિ. ૩—સુહિ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—દેવવિવર્જિત દોષ અઢાર.
 ૪ હપ્રો.—સદહિણા.
 ૫ પ્રાવિ. ૧—સાચહ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—લગ્ગી; પ્રાવિ. ૩—લગધ.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—વધણુ; પ્રાવિ. ૨—વયણુ; પ્રાવિ. ૩—વયણુ.
 ૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—કિમધ; પ્રાવિ. ૩—કિમ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧—કૂડહ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧—અપરધ્યુ; પ્રાવિ. ૩—અણુપરધ્યુ.
 ૧૧ હપ્રો.—કુગુરુ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧. પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—મુસ્થા; પ્રાવિ. ૩—મુસા.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧—કરી પરીધ્યા; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—સાચહ પરધી.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧—માહરધ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ધર્મ^૦
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—લહધ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૨—મિથ્યાત્વ.
 ૧૮ હપ્રો—તેહનહ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૩—બિછેદિ.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૧—સુખધ દુધ; પ્રાવિ. ૨—સુષિ વિધિ.
 ૨૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પહવધ; પ્રાવિ. ૨—પ્રભવ.

સિદ્ધાંતે ઉક્તં

દુવિહં લોધય મિહં, આગમ સંતેણ નાસધ એ સવ્વં, તુહ પુણ્ય લોઅ તરિયં, ન પહવધ ચક્કસ્સ ^૧ ગુત્તસ્સ.	૯૩
૨લોઅમિચ્છં ચરીયં, મજ્ઞ લોઉત્તરંમિ જ્ઞે મજ્ઞે, સોવિણ દવાય ^૩ નહો, મૂઢો ધરિ અંગણે દુધ્યો. ^૪	૯૪
ચ ઉભેયં મહિતં, તિ વહંત વહેણ જ્ઞેવિ જ્ઞયં, ^૫ અકલંકં સમત્તં, હોધ ફલંતસ્સ ^૬ જીવસ્સ.	૯૫

ચઉપધં

એહ ભેદ જંખૂ જ્ઞણેવિ, ^૭ સમકિત અલ્પચર્ય ^૮ તિહિ લેવિ, ધરિ આવી માવીતહ ^૯ કહધ, અનુમત માગધ માતા ^{૧૦} કન્હધ.	૯૬
સીધ દીધ. ^{૧૧} કૂયર હવધ ^{૧૨} સુણ, અહિ ^{૧૩} અવસર પરણેવા તણ, સંજિમ ^{૧૪} લેસિહ ^{૧૫} અમ્હ મનિ આસ, તમ્હે પરણી સુપિ રહુ અવાસિ.	૯૭

ફૂહા

અજિય ^{૧૬} નિસુણિ તૂં લહૂઅડહિ, ^{૧૭} ફુહર ^{૧૮} મહાવ્રત ^{૧૯} ભાર, પરવસિ ભક્ષા ^{૨૦} ધરિહ ધરિ, નવ કલ્પ કરસધ ^{૨૧} વિહાર.	૯૮
---	----

૧ પ્રાવિ. ૧—ઇક્કસ્સ; પ્રાવિ. ૨—ચક્કસ્સ; વગ્. ૨—ચક્ક; પ્રાવિ. ૩—માં ૯૩, ૯૪ અને ૯૫મી કડીઓ નથી.

- ૨ પ્રાવિ. ૧—લોઅએ; પ્રાવિ. ૨, વગ્. ૨—લોધય.
૩ પ્રાવિ. ૧—દવાગિ; પ્રાવિ. ૨—દવાધ.
૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—દટો; વગ્. ૨—દટ્ટો.
૫ પ્રાવિ. ૧—જેધ; પ્રાવિ. ૨—જોધ; વગ્. ૨—જઝેધ.
૬ પ્રાવિ. ૧, વગ્. ૨—કુડંતસ્સ; પ્રાવિ. ૨—પડતસ્સ.
૭ પ્રાવિ. ૧—જ્ઞણેધ.
૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—અલ્પવ્રતિ; પ્રાવિ. ૩—અલ્પવ્રત; વગ્. ૨—વ્રત.
૯ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—માવિત્ર; વગ્. ૨—માવીત્રાં.
૧૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગ્. ૨—માધ; પ્રાગ્. ૨—માય.
૧૧ પ્રાવિ. ૧—દિયધ; પ્રાવિ. ૨—દેધ; પ્રાવિ. ૩—દિધ; વગ્. ૨—દિયધ.
૧૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગ્. ૨—હિવ.
૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગ્. ૨—એ; પ્રાવિ. ૨—તુહા; પ્રાવિ. ૩—તુમિહ.
૧૪ પ્રાવિ. ૧, વગ્. ૨—સંજમ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સંયમ.
૧૫ હપ્રો.—લેવા.
૧૬ પ્રાવિ. ૧—વલિય; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગ્. ૨—વલી.
૧૭ પ્રાવિ. ૧, વગ્. ૨—લહુડિલહિ; પ્રાવિ. ૨—લહુયડહિ; પ્રાવિ. ૩—લહુઅડુ.
૧૮ પ્રાવિ. ૩—ફુકર.
૧૯ હપ્રો.—આચાર.
૨૦ પ્રાવિ. ૧—ભિખ્યા; પ્રાવિ. ૨—ભીષા; પ્રાવિ. ૩, વગ્. ૨—ભિક્ષા.
૨૧ હપ્રો.—માં નથી.

સીઆલછ ^૧ સીવા ઇસિ, ^૨ તાઢી ભૂમ સૂએ હિ, જિન્હાલછ લૂ લાગસછ, ^૩ પગિ પગિ તૂં ^૪ દાઝેસિ.	૯૯
વરસાલછ મેહ ^૫ વરસસિ, ^૬ મછલુ વેખ સરીર, કઢલી કામલ કાય તુઝ, કિમ સુષ ^૭ હોસછ વીર.	૧૦૦
મેઘકુમર જિમ દુખ સહિસિ, ^૮ વચ્છ, વિમાસી જોછ, મોહ વયણિ કવિ ^૯ એ કહી, ^{૧૦} પ્રણમ્યાં ^{૧૧} તસ સુષ હોછ.	૧૦૧
ચકવર્તિ અધિક જે સુષ, મુનિવર ચારિત્ર લીણ, અણપ્રણમઈ ^{૧૨} દુષ નાકખી, દેષછ કાયર દીણ.	૧૦૨

વસ્તુ

જણુણિ! સંભલિ, સંભલિ, જંબૂ પભણુતિ, હૂં ^{૧૩} ભાગઉ ભવભયભમણ, એણિ દુષિ મજ્જ [સુકખ] ^{૧૪} આવઈ; તૂં પરણી સંઘવરે, ^{૧૫} ઇસ્યૂં કહી જંબૂ મનાવછ, સસુરા ^{૧૬} ઇમ જાણી કરી, ખેટી ન દીછ જોછ, સ કુલીણી આવી ^{૧૭} કહિઉં, નવ ઇ એક ગતિ હોછ.	૧૦૩
---	-----

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—સીયાલછ; વગુ. ૨—સીયાલ.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—જિસી; પ્રાવિ. ૨—જસછ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—જિસિછ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—લાગિસ્યછ; પ્રાવિ. ૨—લાગતે; પ્રાવિ. ૩—લાગિસિછ.
 ૪ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—કિમ.
 ૫ પ્રાવિ. ૩—જલ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧—વરસિસ્યછ; પ્રાવિ. ૨—વરસસછ; પ્રાવિ. ૩—વરિસસિછ; વગુ. ૨—વરસસ્યછ.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—સુષાવિસ્યછ; પ્રાવિ. ૨—સુખ થાસછ; પ્રાવિ. ૩—સુષ હોસિછ; વગુ. ૨—સોષાઈસિ.
 ૮ પ્રાવિ. ૧—સહિસછ; પ્રાવિ. ૨—હસછ; પ્રાવિ. ૩—હસિછ; વગુ. ૨—હસ્યછ.
 ૯ પ્રાવિ. ૩—કિવિ; વગુ. ૨—કવિયણ.
 ૧૦ હપ્રો.—કહછ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧—પ્રણમિછ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—પ્રણમછ; વગુ. ૨—પ્રણમતાં.
 ૧૨ વગુ. ૨—અણપ્રણમ્યાં.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧—હહ.
 ૧૪ વગુ. ૧—માં ‘દુકખ’ છે પણ હપ્રો.—માં ‘સુકખ’ છે. ખરેખર ‘સુકખ’ પાઠ હોવો જોઈએ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—સંજમવરછ સહ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સંયમવરે; વગુ. ૨—સંજમવરે.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—સુસર; પ્રાવિ. ૨—સુસુરા; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—સુસરા.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧—અઠછ; પ્રાવિ. ૨—આઠછ; વગુ. ૨—આઠે સતી.

વીવાહલુ

વર પરણેવા સામહી ^૧ એ, તિહાં સજન સહ મન ગહગહી ^૨ એ, સુરવર ^૩ છત્ર ચામર ઢલછ એ, વર જોવા સુરનર સવિ મલછ એ.	૧૦૪
અનુક્રમિ તોરણ ^૪ આવીઉ ^૫ એ, મણિ મોતી રયણ વધ્યાવીઉ ^૬ એ, મંડપિ ^૭ ઈંદ્ર ભુવન કરી એ, સિણગારી આઠછ ^૮ અંતેઉરી એ.	૧૦૫
કંને ^૯ આલિ ઝણકંતી એ, કરિ સોવન ચૂડી ઝલકતી એ, ભાગ ^{૧૦} સીંદૂરિંદ્ર ^{૧૧} પૂરી કરી એ, પાએ ^{૧૨} નેઉર ^{૧૩} રણુઝણુ ધૂધરી એ.	૧૦૬
વેણિસિઉ ^{૧૪} રાપડી દીપતી એ, તે ફિરણુ સૂર્યસિઉ ^{૧૫} જીપતી એ, પહિરણિ સેત ^{૧૬} પટુલડી એ, સપી ઓઢણિ ^{૧૭} નવરંગ ચૂનડી.	૧૦૭
કંઠિ નગોદર હારૂ એ, તેઉ પહિરીય સયલ સીંગારૂ ^{૧૮} એ, રૂપિં રંભ હરાવતી એ, તે ચંપકવાનિ ^{૧૯} બહિકતી ^{૨૦} એ.	૧૦૮

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—સાંમિહ્યા; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સામહહ; વગુ. ૨—આવીયા.
 ૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ગહગહ્યા; પ્રાવિ. ૩—ગહગહહ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—સિરેવરિ; પ્રાવિ. ૨—સિરવર; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—સિરિવરિ.
 ૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—તોરણિ.
 ૫ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૩—આવીયઉ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વધ્યાવિયઉ; પ્રાવિ. ૩—વધ્યાવીહ.
 ૭ વગુ. ૨—મંડપહ.
 ૮ હપ્રો.—આઠ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—કાને; વગુ. ૨—કાનેય; પ્રાવિ. ૩—કાંને.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧—માંગિ; પ્રાવિ. ૨—માગ; વગુ. ૨—માંગ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧—સિંદૂરઈ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—સિંદૂર.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૨—પાય; આ શબ્દ 'વગુ. ૨'—માં નથી.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૨—નેવર; પ્રાવિ. ૩—નેઉરિ.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧—વણસિયં; પ્રાવિ. ૨—વીણસિયઉ; પ્રાવિ. ૩—વીનસું; વગુ. ૨—વેણીસું.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—પદમ ભુયંગમ; પ્રાવિ. ૨—અનોપમ ભૂયંગમ; વગુ. ૨—મદન ભુયંગમ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—નેત્ર; પ્રાવિ. ૩—નવ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—ઉઢણિ; વગુ. ૨—ઓઢણ.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧—સિંગાર; પ્રાવિ. ૨—સણગારુ; પ્રાવિ. ૩—સિંગાર.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—ચંપકવન્ના; વગુ. ૨—ચંપકવન્ની.
 ૨૦ હપ્રો.—સવિસતી.

મયણુહ^૧ રૂપં રતિ^૨ લહી એ, પરણી આઠઘ ગહિગહી એ,
સયલ સુર^૩ અસુર આણુંદીધં એ, નવ ક્રોડિ સોવન^૪ એક એક દીધ એ.
[ક્રોડિ^૫ સતાવીસ ધર તણી એ, પિતા દેધ જંબુનઘ ભણી એ;]
ક્રોડિં નવાણુ ઇમ મિલી એ, ધરિ આવિઉં સહય મનિ રુલી એ. ૧૦૯

વસ્તુ

વાત નિસુણીય નિસુણીય પ્રભવ જે ચોર, પાંચસઘ^૬ સિઉં આવીઉં,
વિદ્યાબલિ નિદ્રા અણાવઘ, તાલા ભોગલ ભંજ^૭ કરિ;
જંબુકુમર આગલિહિ^૮ આવઘ,
સોવનગિરિ જિમ આભરણુ^૯ પેષી જવ^{૧૦} લેયંતિ,^{૧૧}
દેવિઅ^{૧૨} દ્રષ્ટિઘ થંલીઆ ટગમગ^{૧૩} ચોર જોયંતિ.^{૧૪} ૧૧૦

ચરિત્ર

પ્રભવ ભણુઘ સાંભલિ ધરધણી, બિહૂં વિદ્યા વિડઘ^{૧૫} દિઉં આપણી,
જંબૂ ધમ્મકલા મનિ વસી, અવર કલા વિકલા મુહિ^{૧૬} હસી. ૧૧૧

૧ પ્રાવિ. ૧—મયણુરૂપિ; પ્રાવિ. ૨—મયણુરૂપ; પ્રાવિ. ૩—માં ૧૦૬મી કડી પહેલાં નીચેની પંક્તિઓ મળે છે :

‘ચંદન બાલ મગાવતી એ, એહ ભપમ દીનેઘ તેહ સતી એ;
ધરમવત વરતે લહા એ, પરણી તે આઠઘ ગહગહા એ.’

૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વર.

૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—સુસરા; પ્રાવિ. ૨—સુસરા; વગુ. ૨—સસુરા.

૪ પ્રાવિ. ૧—સુવન; પ્રાવિ. ૨—સોવન.

૫ આ પંક્તિ, વગુ. ૧, પ્રાવિ. ૨ અને પ્રાવિ. ૩—માં નથી. પ્રાવિ. ૧ અને વગુ. ૨—માં આ પંક્તિ છે. કડીની ચાર પંક્તિઓ હોવી જોઈએ તે રીતે, વગુ. ૨—નો પાઠ, મુખ્ય પાઠ તરીકે લીધો છે.

૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પંચસયા; પ્રાવિ. ૨—પંચસયાં.

૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—ભંજિ; પ્રાવિ. ૨—ભાજ.

૮ પ્રાવિ. ૧—આગલિધં.

૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—આભરણુ સ્યઉં.

૧૦ પ્રાવિ. ૧—જંબુ.

૧૧ પ્રાવિ. ૧—લેયંતિ; પ્રાવિ. ૨—લેધંતિ; પ્રાવિ. ૩—લેઅંતિ; વગુ. ૨—લેવંતિ.

૧૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—દેવ અ; વગુ. ૨—દેવઘ અ.

૧૩ પ્રાવિ. ૧—ટગમિગ; વગુ. ૨—ટિગમિગ.

૧૪ પ્રાવિ. ૧—જોયંતિ; પ્રાવિ. ૨—જોધંતિ; પ્રાવિ. ૩—જોઅતિ.

૧૫ પ્રાવિ. ૧—વડુઘ; પ્રાવિ. ૨—વડિનઘ; પ્રાવિ. ૩—બડિ; વગુ. ૨—વડિ

૧૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—કહિ; પ્રાવિ. ૨—કધ; પ્રાવિ. ૩—કહી.

ઋક્ષિ ^૧ રમણી છાંડી વ્રત લેસિ, ^૨ ચમકી ^૩ પ્રલવુ કહછ વિસેસિ,	
સુષ સંપતિ એ વડ સંયોગ, કાઇ મૂકુ તલ્લિ ક્રિસિ ^૪ વિયોગ.	૧૧૨
વિશ્વમાહિ જે સુષ છછ સાર, પામ્યાં ભોગવિ આલિ મ હારિ,	
જંખૂ લણુછ પ્રલવ સુણિ માનિ, ^૫ એ સુષ મંજ ^૬ મધ્યિંદુ ^૭ સમાન.	૧૧૩
અટવી બૂલઉ નર ^૮ એ ખીહછ, પડિઉ કૂપ વડવાહી ^૯ રહછ,	
તિહ વિસઠ ^{૧૦} અજગિરિ વિકરાલ, દેષઠ ^{૧૧} આરિ ભૂયગમ કાલ.	૧૧૪
હાથી ^{૧૨} વડવાઈ ધંધૂણુછ, ફિરી મહૂઆલથી ^{૧૩} માધી નીકલી,	
બાણુતાણી પરિ ચટકા દેઉ, વડવાઈ જાદિર કાપેઉ. ^{૧૪}	૧૧૫
તિણિ અવસરિ મધુબિંદુ ઝરંતિ, ^{૧૫} પડછ નિલાડિ ^{૧૬} મૂઢ ચાટંતિ,	
વિષમ દુષ વિદ્યાધર જાણિ, કાઢેવા તસ ^{૧૭} ધરિઉ ^{૧૮} વિમાન. ^{૧૯}	૧૧૬
મધુ ટીપાનઇર ^{૨૦} લોભિર ^{૨૧} તે રહછ, પડિપાવંતુર ^{૨૨} ઇમ દુષ સહછ,	
હું તીહ સરિષુર ^{૨૩} નહીં ગમાર, અંતરંગ અટવી સંસાર.	૧૧૭

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—રિક્ષિ; પ્રાવિ. ૨—ઋઘ.
- ૨ પ્રાવિ. ૧—લેસુ.
- ૩ પ્રાવિ. ૧, વચુ.—ચમકયઉ; પ્રાવિ. ૩—ચમકિઉ,
- ૪ પ્રાવિ. ૧. વચુ. ૨—ક્રિસિ; પ્રાવિ. ૨—કસિ; પ્રાવિ. ૩—એવડ.
- ૫ પ્રાવિ. ૧—કાનિ.
- ૬ હપ્રો.—માં નથી.
- ૭ વચુ. ૨—મધુબિંદુઅછ.
- ૮ હપ્રો.—નરગજ.
- ૯ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—વડવાઈ; પ્રાવિ. ૨—વડવીહી; પ્રાવિ. ૩—વડવાઇ.
- ૧૦ પ્રાવિ. ૧—નીચઇ; પ્રાવિ. ૨—નીચઉ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—નીચઇ.
- ૧૧ હપ્રો.—પેષઇ.
- ૧૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વચુ. ૨—મયગલ; પ્રાવિ. ૩—મેયગલ.
- ૧૩ પ્રાવિ. ૧—મહુઆલિથી.
- ૧૪ હપ્રો.—કરડેઇ.
- ૧૫ પ્રાવિ. ૨—ઝરંતિ.
- ૧૬ પ્રાવિ. ૨—નિલાઠ; વચુ. ૨—નિલાટ.
- ૧૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—તસુ; પ્રાવિ. ૨—તસસ.
- ૧૮ હપ્રો.—ધરઇ.
- ૧૯ હપ્રો.—વિમાણુ.
- ૨૦ પ્રાવિ. ૧—ટિપઇ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—ટીપા.
- ૨૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વચુ. ૨—લોભઇ; પ્રાવિ. ૩—લોભિઇ.
- ૨૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—પડપાવંતઉ; પ્રાવિ. ૨—પડપાવંતો.
- ૨૩ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—સરીષઉ; પ્રાવિ. ૨—સરીષ્યુ.

દૂહા

મરણુ મેગલ ^૧ જીવનઘ, જન્મ કૂપિ નિવડંતિ, ચારિ કષાય ભૂયંગમુહ, ^૨ અજગિરિ નરગહવંતિ.	૧૧૮
વડવાઈ તે આચૂષૂં, ^૩ બિહૂં ^૪ પક્ષ ^૫ જાદિર જાણિ, આધિ વ્યાધિ ચટકા સહી, વિષય ^૬ સુષ ^૭ મધુબિંદ સમાન.	૧૧૯
ફલ કિંપાકતણી પરિ, વિષય મધુ સેવંતિ, પ્રણુમઘ મરણુ સહી કરી, ^૮ ડાહુ ^૯ કવણુ રમંતિ.	૧૨૦
વિદ્યાધર ગુર કાડિવા, ધર્મવિમાણુ ધરંતિ, ^{૧૦} પ્રલવા ^{૧૧} તિહિં બ્રહ્મસઈ નહીં, નર જિમ તે ઊરુ લેહ. ^{૧૨}	૧૨૧

ચરિત્ર

તેણિ વયણિ પ્રલવુ જાંબેઘ કિમ મૂંકસિ ^{૧૩} તૂં નવુ ^{૧૪} સનેહ, કુમર લણુઘ સગપણુ સંસારિ, એકઈ ^{૧૫} ભવિ નાતરાં અઢાર.	૧૨૨
મથુરાં ગણિકા એક વસંતિ, બેટુબેટી યુગલ જાણુંતિ, ^{૧૬} નામ મૂંદ્રડી ^{૧૭} બહૂં ^{૧૮} કરિ ઠવી, કંઠપંજરિ જિમણાં ^{૧૯} પાઠવી.	૧૨૩

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—મયગલ; પ્રાવિ. ૩—મેયગલ.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—ભૂયંગમહ; પ્રાવિ. ૨—ભૂજંગમમાહિઈ; પ્રાવિ. ૩—ભૂઅંગમહ; વગુ. ૨—ભૂયંગમહ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—અજગહ; પ્રાવિ. ૨—આહ્યુ; પ્રાવિ. ૩—આહયુ; વગુ. ૨—આહપહ.
 ૪ પ્રાવિ. ૧; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—જે; પ્રાવિ. ૨—બધ.
 ૫ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પથ; પ્રાવિ. ૨—પાષિહ; પ્રાવિ. ૩—પથજ,
 ૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—વિષઘ.
 ૭ હપ્રો.—માં નથી.
 ૮ પ્રાવિ. ૧—કરઈ; પ્રાવિ. ૨—કરઘ; વગુ. ૨—હુવઘ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ડાહહ. ૧૨૦મી કડી પ્રાવિ. ૩—માં નથી.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ધરેઘ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧—પ્રલવહ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—લેઘ; પ્રાવિ. ૨—હારંતિ; પ્રાવિ. ૩—લંતિ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—મૂંકિસિ; પ્રાવિ. ૨—મુંકિસ; પ્રાવિ. ૩—મૂંકસિ.
 ૧૪ હપ્રો.—નવરંગ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—એકણિ; પ્રાવિ. ૨—એકિઘ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—જાણુંતિ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૨—મુદ્રીકા.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—બિહૂં; પ્રાવિ. ૩—બિહુ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧—જમના; પ્રાવિ. ૨—જિમનાં; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—જમુના.

સૂરીપુરિ ^૧ બિહું વિણુગે ^૨ લીઆં, જોવનવધ બે પરણાવીઆં, ^૩ રમતાં મુદ્રા પેળી કરી, બાંધવ જાણિઉં પૂર્વ ^૪ ચરી.	૧૨૪
કુબેરદત્તા ^૫ તિહાં દક્ષા ^૬ લેઉ, કુબેરદત્ત મથુરાં જાએવિ, ધિગ ધિગ કર્મજણુણિ સંયોગા, ^૭ પુત્ર જિણુઉં વિલસંતાં ભોગ.	૧૨૫

હૂહા

અવધિજ્ઞાનિ ^૮ મહાસતી આવધ નધર ^{૧૦} મઝારિ, ^{૧૧} તસ ^{૧૨} ઘરિ બાલ હૂલાવતી ^{૧૩} ગાઈ ^{૧૪} નાતરાં અઢાર.	૧૨૬
ભાઈ કહૂં ^{૧૫} ભત્રીજડઉ, ^{૧૬} દેઉર ^{૧૭} બેટઉ હોઈ, પીત્રીઉ ^{૧૮} પુત્રડ ^{૧૯} વલી, સુકિતાણુઉ પુત્ર હોઈ.	૧૨૭
પીતરીઉ ^{૨૦} માતા ભણી, પિતામુહી તુઝ માય, ^{૨૧} જણુણિ વલી સાસુ વહૂ, સુકિ ભુજઈ ^{૨૨} થાઈ.	૧૨૮

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—સોરીપુરિ; પ્રાવિ. ૩—સોરીપરિ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—સોરીપુર.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—વણુકે; પ્રાવિ. ૨—વણિક; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વણિગે.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—પરણાવિઆ; પ્રાવિ. ૨—પરણાવીયાં; પ્રાવિ. ૩—પરણાવિઆ; વગુ. ૨—પરણાવીયા.
 ૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પ્રાવિ. ૩—પૂરબ; પ્રાવિ. ૨—પુરવ.
 ૫ વગુ. ૨—કુમારદત્તા.
 ૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—દિખ્યા; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—દીક્ષા.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—સંજોગિ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—સંજોગ.
 ૮ પ્રાવિ. ૧—જિણુયઉ; પ્રાવિ. ૨—જનમઉ; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—જણિઉ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧—અવધજ્ઞાનિ; પ્રાવિ. ૩—અવધિન્યાનિ; વગુ. ૨—અવધિન્યાન.
 ૧૦ હૂપ્રો.—નયર.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૨—મઝારિ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—તસુ; પ્રાવિ. ૨—તે; પ્રાવિ. ૩—તસ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧—હૂલાવતી.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ગાવધ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—કહઉ; વગુ. ૨—કહઉ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—ભત્રીજડઉ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—દેવર.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧—પિત્રીયા; પ્રાવિ. ૨—પીતરીઉ; વગુ. ૨—પીતરિયઉ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૨—પોત્રજ.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પીતરિયઉ; પ્રાવિ. ૨—પીતરીયા.
 ૨૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—માઈ.
 ૨૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ભઉભઈ.

તુઝ પિતા, મઝ પિતા, ભાઈ નઝ ભરતાર,
સસરુ^૧-પુત્ર પિતામહ, છતુ^૨ મિલીઆ અઢાર. ૧૨૯

અસમંજસ બે^૩ સંભલી, પ્રીછી સયલ વ્રતાંત,
વઘરાગઈ^૪ દીક્ષા વરઘ, કહિ કુણુ સગુ કહંતિ. ૧૩૦

આપ સવારથ સહૂ મિલઘ, માયતાય પરિવાર,^૫
પાપ કરઘ^૬ તે ભોગવઘ, શ્રાવક સુલસ વિચાર. ૧૩૧

ચઉપઘ

તમ્હ^૭ સંતાન નહી સુણિ કોઈ, ત્રિપતા પિતર કહુ કિમ હોઈ,
કુમર લણુઘ મહેસર દત્ત, માયતાયની ત્રિપતઘ^૮ કરંતિ. ૧૩૨

બાપ મરી મહિષ તેણુઘ ઠાય, કરડઘ^૯ હાડ સ્વાન તસ માય,
વયરી^{૧૦} પુત્ર ઉછંગઈ^{૧૧} ધરઘ, ધિગ ધિગ મુનિવર પેષી કરઘ. ૧૩૩

ઝતી સમરણુ મુણિવર^{૧૨} કહઈ, શ્રાવકથિઉ^{૧૩} તે સુમકિત લહઈ,
ઈણિ પરિ [તૃપતિ]^{૧૪} પ્રલવ^{૧૫} કહઈ કિમ હોઈ, મ કરિ ઊપાણુ^{૧૬} સાચુ સોઈ. ૧૩૪

૧ પ્રાવ. ૧—સુસરઠ; પ્રાવિ. ૨—સસુરઠ; પ્રાવિ. ૩—સુસરા; વગુ. ૨—સસુર.

૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—છછ; પ્રાવિ. ૨—છના; પ્રાવિ. ૩—છચ્છ.

૩ પ્રાવિ. ૧—એ; પ્રાવિ. ૨—તે; વગુ. ૨—ઇમ.

૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વઘરાગઈ; પ્રાવિ. ૨—વિરાગઈ; પ્રાવિ. ૩—વયરાગઈ.

૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—વર નારિ; પ્રાવિ. ૩—વર નાર.

૬ પ્રાવિ. ૨—કરિ.

૭ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—તુઝ.

૮ પ્રાવિ. ૧—તૃપતિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ત્રિપતિ.

૯ પ્રાવિ. ૧—કરડઈ.

૧૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—વઘરી.

૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ઉછંગિ; પ્રાવિ. ૩—ઉછંગિઈ.

૧૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—માઈધન; પ્રાવિ. ૨—માઈધનન; પ્રાવિ. ૩—માઈધન.

૧૩ પ્રાવિ. ૧—૦શ્યઠ; પ્રાવિ. ૨—થઠ; વગુ. ૨—થકઠ.

૧૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ત્રિપતિ; પ્રાવિ. ૩—ત્રપતિ; મુખ્ય પ્રત વગુ. ૧—માં 'તૃપતિ' નથી; બીજી બધી પ્રતોમાં તે પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી વગુ. ૨—નો પાઠ 'તૃપતિ' અહીં મૂક્યો છે.

૧૫ હપ્રો.—માં નથી.

૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ઉપાણુઠ; વગુ. ૨—ઉપાણુઠ; પ્રાવિ. ૩—માં આ ચરણ આ પ્રમાણે મળે છે : 'એ દંષ્ટાંત વલી તું જોઈ.'

ગંગાતટિ જલ ઉરેવીધ,^૧ ગૂજરાત કિમ આંખા પીધ,^૨
જવ મરીનધ ચિહ્નગતિ લમધ, જે વિસ ષાધ^૩ તે પુણ્ય^૪ મરધ. ૧૩૫

વસ્તુ

પ્રલવ ચંતધ ચંતધ મનિ હિ વધરાગ,^૫ ઇંદ્રલવન ધર એધ છધ.^૬
ઇંદ્રપિં^૭ જંબુકુમારહ, અગ મહિષી આઠધ જિસી;^૮
રૂપવંત સુકુલીણિ^૯ નારીય, છતી ઋદ્ધિ એ છાંડસધ,^{૧૦}
અમ્હે અણુછંતી^{૧૧} વછેઉ, ધિગ પડઉ અમ્હે જાણિવધ ભૂલા કિમ લમડેહ. ૧૩૬

ચરિત્ર

પ્રતિભોધઉ^{૧૨} પ્રલવઉ સધ^{૧૩} પંચ, અહ ગુરુ તિહો મ કરયો, પંચ,^{૧૪}
કવસન^{૧૫} ભૂલુ^{૧૬} તહો જે મિલ્યા, તહ વિણ કાલ ઘણું છૂં રલ્યા.^{૧૭} ૧૩૭
તેણિ^{૧૮} અવસરિ કથા કહધ નારિ, કલંખી^{૧૯} કરસણુ કરધ અપારં,
ગુલ માંડાકુ^{૨૦} સ્વાદ કરેધ, ખીજ લહી કરસણુ કાપેધ. ૧૩૮

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વિચધ; પ્રાવિ. ૨—વીચ.
 - ૨ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પિચધ.
 - ૩ પ્રાવિ. ૧—વિસ ષીધ; પ્રાવિ. ૨—વિષ ષાધ; વગુ. ૨—વિસ ષાયધ.
 - ૪ પ્રાવિ. ૧—પરિણિમધ; પ્રાવિ. ૨—પ્રણમધ; પ્રાવિ. ૩—પણિ મરધ; વગુ. ૨—પરણમધ.
 - ૫ પ્રાવિ. ૨—વૈરાગ.
 - ૬ પ્રાવિ. ૧ વગુ. ૨—અછધ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—અચ્છધ.
 - ૭ પ્રાવિ. ૧—આપ.
 - ૮ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—જસી.
 - ૯ પ્રાવિ. ૧—સુલીણ; પ્રાવિ. ૨ વગુ. ૨—સક્લણી; પ્રાવિ. ૩—સુકલાણી.
 - ૧૦ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—છંડિસ્થધ; પ્રાવિ. ૨—છાડસધ; પ્રાવિ. ૩—છાંડિસિધ.
 - ૧૧ હપ્રો.—અછતી.
 - ૧૨ પ્રાવિ. ૧—પ્રતિભોધઉ; પ્રાવિ. ૨—પ્રતિભુધઉ; વગુ. ૨—પ્રતિભોધી.
 - ૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સચ પંચ; પ્રાવિ. ૨—પંચસધ.
 - ૧૪ પ્રાવિ. ૧—કરે ષલ પંચ; પ્રાવિ. ૨—કરિષલ પંચ; પ્રાવિ. ૩—કરને પંચ; વગુ. ૨—કરે પંચ.
 - ૧૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—કુવિસન; પ્રાવિ. ૨—કુવસન.
 - ૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—ભલઉ; પ્રાવિ. ૩—ભલું.
 - ૧૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—રુલ્યા; પ્રાવિ. ૨—રુલા.
 - ૧૮ પ્રાવિ. ૧ વગુ. ૨—તિણિ; પ્રાવિ. ૨—તિણધ; પ્રાવિ. ૩—તીણુધ.
 - ૧૯ પ્રાવિ. ૧—કુડંખી; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—કુણખી; પ્રાવિ. ૩—કુલખી.
 - ૨૦ પ્રાવિ. ૨—ગુલમાંડાનઉ.

કૂપ પણુષ નીર વિણુઈ ^૧ સોષ બિહુ ચૂકઉ તિમ તૂંમ ^૨ હોઇ,	૧૩૯
હં તુ કાગ સરીપુ ^૩ નહીં, લોભઇ ગયંદ કડેવર ^૪ રહીં.	
નદીપૂરિ ગઉ સમુદ્ર મઝારિ, તિહાં નીકલિઉ ^૫ મૂઢ વ્યાપારિ,	૧૪૦
ખીજ કલત્ર કહિઇ સુણિ દેવા, વાનર વાનરી ^૬ અંપાવેઉ.	
ઉદકયોગ ^૭ તે માણસ હોઇ, વલી લોભઇ અંપાવઇ તેઉ,	૧૪૧
વલી ^૮ વાનર હૂઉ તે સોષ, વાનરડી પટરાણી હોઇ.	
તે પરવસિ નાચંતુ ^૯ ફરઇ, રાજ જમલિ ^{૧૦} દેખી દુષ ધરઇ,	૧૪૨
વલતૂં વાનરનારી કહઇ, વારિઉ ^{૧૧} ન કરઇ દુકપ્પ સહઇ.	
તિમ તૂં અચ્છ વારંત મ થાઇ, ^{૧૨} જંબૂકુમર બોલઇ તિણિ ઠાઇ,	૧૪૩
એક નર કુવસિ ^{૧૩} દહઇ અંગાર, જલ થોડું નઇ ત્રિષા ^{૧૪} અપાર.	
સૂતુ ^{૧૫} તે સપનંતરિ ^{૧૬} જોઇ, સમુદ્ર સોષતાં તપતિ ^{૧૭} ન હોઇ,	૧૪૪
માર્યાડિ નઇ ઊડઇ ^{૧૮} કૂઇ, ^{૧૯} ત્રિષ લાજવાનઇ મુહિર ^{૨૦} નીચોઇ.	

- ૧ પ્રાવિ. ૧—વિણુ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—વિણુ.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—તંમ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—તું; વચુ. ૨—તુમ્હ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—સરીપઉ; પ્રાવિ. ૨—સરીખઉ; પ્રાવિ. ૩—સિરીપુ.
 ૪ હપ્રો.—કલેવર.
 ૫ પ્રાવિ. ૧—નીકલી મૂં વિણુ પાર; પ્રાવિ. ૨—નીકલી મુઉ વિણુ ઉપાય; પ્રાવિ. ૩—નીકલી મૂઉ વિણુ પાર; વચુ. ૨—નીકલી મૂઅઉ વિણુ પાર.
 ૬ પ્રાવિ. ૧—નર થયઉ; પ્રાવિ. ૨,—થઉ નર; પ્રાવિ. ૩—વારીથિઉ; વચુ. ૨—નર થિઉ.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—કાઉઇ નારિ હૂઈ વાનરી; પ્રાવિ. ૨—ઇદ્રરૂપ હૂઈ વાનરી; વચુ. ૨,—કેડઇ નારિ થઈ વાનરી.
 ૮ પ્રાવિ. ૧—ઘણુઇ લોભિ વલિ વાનર સોઇ; પ્રાવિ. ૨—ઘણુઇ લોભિ વલી વાનર હોઇ; વચુ. ૨—ઘણુઇ લોભિ વલિ વાનર સોઇ.
 ૯ હપ્રો.—નાચંતઉ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૨—જેમલિ; વચુ. ૨—જમલ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૨—વાનરીયઉ નર કિયઉ દુષ સહઇ; વચુ ૨—વારિઉ ન રહઇ તઉ દુષ સહઇ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૨—થાહિ; પ્રાવિ. ૩—જઇ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧—ઉવસયઉ; પ્રાવિ. ૨—દિવસ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—ઉવસિ;
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—તૃષા.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—સૂતઉ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—સુપનંતર; પ્રાવિ. ૨—સુપનાંતર.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—તૃપતિ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—ત્રિપતિ.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—કાદમ; પ્રાવિ. ૩—કાદવ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧—કૂઆ; પ્રાવિ. ૨—કુઇ; વચુ. ૨—કૂઅઇ.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વચુ. ૨—મુહ; પ્રાવિ. ૩—મઢ.

વસ્તુ

તેહ સરીયું સરીયું^૧ હું પણિ નહીં નારિ, મધં સુરરમણી ભોગવી,
 વાસુદેવ ચક્રવર્તિપદવી ય, તે સુષિ ત્રપતુ^૨ હું નહીં;
 તમ્હ સુષ ત્રપતિ કિમ કરવી ય, ત્રીજી^૩ કલત્ર સોનારની,
 વિસ્તરિ કથા કહંતિ, તૂં ચૂકિસ^૪ સીઆલ^૫ જિમ રાણી તણુધ વરતંતિ.^૬ ૧૪૫
 મિત્ર બેહી બેહી પરણિહ ચંડાલ,^૭ વિદ્યા શીલવ્રત^૮ ધરી,
 રાજઝલ્હિ સુષત્રેણિ ચડીહ,^૯ હું તો તેહ સરયુ નહીં,
 નડીહ^{૧૦} તૂં વયણેહિ, ચઉથી કથા વલી કથા કહધ, કરસણ રખવાલેહ. ૧૪૬

દુહા

સંધ બળવધ બીહતુ, ચોર ઢોર છંડેવિ,
 લેઈ તે ધનવંત થિઉ,^{૧૧} લોભિધ નિત વાંઝોવ.^{૧૨} ૧૪૭
 વલી ચોર આવ્યા તિહાં, કૂટ^{૧૩} સહ લેયંતિ,
 તિમ વલતુ^{૧૪} લોભિધ કરી, એહ^{૧૫} સુષ ચૂકંતિ. ૧૪૮
 કુમર ભણુધ એક વાનરુંહ,^{૧૬} તસચૂધ^{૧૭} રાલ લહેવિ,
 મૂરપણુધ અતુકમિ, ચ્યારિ^{૧૮} ચ્યારિ વલગાડેહ.^{૧૯} ૧૪૯

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સરીયહ; પ્રાવિ. ૩—સરિયુ.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—ત્રિપતહ; પ્રાવિ. ૨—ત્રપતુ; પ્રાવિ. ૩—ત્રપતુ; વગુ. ૨—ત્રપતહ.
 ૩ પ્રાવિ. ૨—પદ્મસેન્યા ત્રીજી કલત્ર.
 ૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—ચૂકિસિ; વગુ. ૨—ચુકિસિ; વગુ. ૨—ચૂકાસ.
 ૫ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—સીઆલ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧—વૃતંતિ; પ્રાવિ. ૨—વૃતાંત; પ્રાવિ. ૩—વૃતાંતિ; વગુ. ૨—વૃતંત.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—ચંડાલિ; પ્રાવિ. ૩—ચંડોલિ.
 ૮ પ્રાવિ. ૧—સીલસ્યહ; પ્રાવિ. ૨—સીલસ્યહ; પ્રાવિ. ૩—સીલાસહં; વગુ. ૨—સીલસું.
 ૯ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ચડિયહ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—નડિયહ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—થહ; પ્રાવિ. ૨—થહ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧—ચિંતા એવ; પ્રાવિ. ૨—વારેહ; પ્રાવિ. ૩—વાએહ; વગુ. ૨—વાએહ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—કુટી; વગુ. ૨—કૂટી.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧—હિવં વ; પ્રાવિ. ૨—વર તું; પ્રાવિ. ૩—તું વર; વગુ. ૨—વર તુ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—એહી; પ્રાવિ. ૨—ધણિ; વગુ. ૨—એહ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—કાચાનરહ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—વાનરહ; પ્રાવિ. ૩—વાનરુ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૨—તિસીયહ; પ્રાવિ. ૨—તિરસ્યહ; પ્રાવિ. ૩—તરસિહ; વગુ. ૨—ત્રિસિહ.
 ૧૮ હપ્રો.—કરપગ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—લગાડેવિ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—લગાબેવિ.

હું તુ તે સરીપુ ^૧ નહીં, કહછ પંચમી નારિ, સિદ્ધિ-બુદ્ધિ બિહૂંની પરછ, ^૨ લાધી ઋદ્ધિ મ હારિ.	૧૫૦
કુમર ભણુછ તૂંરંગમુહ, ^૩ નર વર દ્વષઃ જિણુદાસ, અમ્હ ^૪ મારગિ બાણી કરી, ન પડિઉ ચોરહ પાસિ.	૧૫૧
તિમ મઝ ^૫ સહિયુર દાષીઉ, ^૬ મારગ કિમ છંડાછ, છઠી કલત્ર વલી કહછ, તમ્હિ ગાંમહટ નર ^૮ મિલ્યાં. ^૯	૧૫૨
લીધૂં ^{૧૦} કામ ન મેલ્હિ તૂં, રાસિભપૂંછિ ^{૧૧} ધરંતિ, મારંતાં મૂકછ નહીં, તિમ તૂં સ્વામિ ^{૧૨} કરંતિ.	૧૫૩
દાસ તમ્હારુ ^{૧૩} હું નહીં, જિમ ઘોડી રખવાલ, તે મરી ^{૧૪} કર્મિઉ નિબધ થિઉ, કહછ સાતમી વિશાલ.	૧૫૪
ડાઠ વિચાલછ વાધની, ^{૧૫} આમિષ પંખી પાછ, મુહુડછ ^{૧૬} મા સાહસિ ^{૧૭} કહછ, તિમ તૂં દેવ મ થાછ.	૧૫૫
જંબુ ભણુછ વ્યાપારીઉ, ^{૧૮} ત્રિણિ ^{૧૯} મિત્ર કરંતિ, પડી કુવેલા ^{૨૦} તેહનછ, એક મિત્ર રાષંતિ.	૧૫૬

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સરિષહ; પ્રાવિ. ૨—સરીપહ; પ્રાવિ. ૩—સરિષુ.
 ૨ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—પરિ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—તુરંગમહ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—તુરંગમહ.
 ૪ પ્રાવિ. ૧—દિયછ; પ્રાવિ. ૨—દીય; વગુ. ૨—દ્યછ; પ્રાવિ. ૩—માં આ ચરણુ આ પ્રમાણે છે :
 ‘ ન મઝ સહિછ જિહાદાસ ’.
 ૫ પ્રાવિ. ૧—સૂના; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—સન; પ્રાવિ. ૩—સૂધહ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—મુઝ; પ્રાવિ. ૨—મજ્ઞ.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—દાષબ્યહ; પ્રાવિ. ૨—પેષીહ; પ્રાવિ. ૩—દાષિહ; વગુ. ૨—દાષિયહ.
 ૮ પ્રાવિ. ૧—નગર; વગુ. ૨—નરિ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧—મિલિઆહ; પ્રાવિ. ૨—મેલેહ; પ્રાવિ. ૩—મિલાયાહ; વગુ. ૨—મેલાહ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—લીધહ; પ્રાવિ. ૨—લીધાં.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—રાસભપુચ્છ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—રાસભપુહ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—દેવ; પ્રાવિ. ૩—સામિ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—તુમ્હારહ; પ્રાવિ. ૨—તુમ્હારો પ્રાવિ. ૩—તુમ્હાર.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧—કર્મ નિમધ થયહ; પ્રાવિ. ૨—કર્મનછ બાંધયહ; પ્રાવિ. ૩—કરમ નિબંધિહ;
 વગુ. ૨—કર્મનિબંધ થયહ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૩—વાધનછ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧, મુહુડછ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—મુહુડછ; પ્રાવિ. ૩—મુહુહ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—સાહસ; પ્રાવિ. ૨—સહસી.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—વ્યાપારિયહ; પ્રાવિ. ૨—વાપારીહ.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧—તિણ્ણ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—ત્રિણ્ણ.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૩—વેલા; વગુ. ૨—કુમેલા.

ત્રિણિ^૧ મિત્ર જિમ જીવનમ્, દેહ કટંબ^૨ અકળજ,
ધર્મમિત્ર અમ્હે^૩ આદરિઉ, સારુ^૪ અનઈ સકળજ.

૧૫૭

ચઉપધ

મનિ ચમકી આઠમી ભણુમ્,^૫ રાજ એક કથા^૬ નિતુ^૭ સુણુમ્,^૮
બારમ બંભણુ ધૂય કહંતિ, આપવીતી કલ્પી બોલંતિ.

૧૫૮

રાજ^{૧૦} નિસુણી મનિ^{૧૧} ચમકીઉ, કોઈ નહીં તે ધરિ^{૧૨} આવીઉ,
ભોજન ભગતિ જુગતિ મધ^{૧૩} કરી, કામવિરહ^{૧૪} મૂઢિ^{૧૫} તે મરી.

૧૫૯

પાડણી સાતિઉ^{૧૬} ધરેમાહિ, કોઈ ન જાણુમ્ તે નરનાહ,^{૧૭}
સાચી^{૧૮} કથા તે પૂછમ્ હવમ્, અવર કથા તે સાચી હવઈ.

૧૬૦

તિમ તૂં સામી અમ્હરઈ^{૧૯} કહઈ, કલપી^{૨૦} કથા કિસિઉં મન રહમ્,
મનિ ચમકિઉર^{૨૧} કહમ્ જાંબૂકુમાર, સાંભલિ સાચી કથા વિચારિ.^{૨૨}

૧૬૧

૧ પ્રાવિ. ૧—ત્રિણિ; વગુ. ૨—ત્રિણિ; આ કડી પ્રાવિ. ૨—માં નથી.

૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—કટંબ; વગુ. ૨—કટંબ.

૩ પ્રાવિ. ૧—માં નથી.

૪ પ્રાવિ. ૧—સારચઉ; વગુ. ૨—સારિઉ.

૫ પ્રાવિ. ૧—ભણુંતિ.

૬ વગુ. ૨—કથાનક.

૭ પ્રાવિ ૧ અને વગુ. ૨—માં નથી.

૮ પ્રાવિ. ૧—નિસુણુંતિ; પ્રાવિ. ૨—સુણિ.

૯ પ્રાવિ. ૧—ધૂય; પ્રાવિ. ૨—ધુય; પ્રાવિ. ૩—ધૂઆ.

૧૦ હપ્રો.—રાય.

૧૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—ભગન મુંજ લિયઉ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—ભગન મુંજ (મજ) લીઉ.

૧૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ધર વર; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ધરિ વર.

૧૩ પ્રાવિ. ૧—મધ; પ્રાવિ. ૨, વગુ. ૨—મધ.

૧૪ પ્રાવિ. ૧—કામવિકારમ્; પ્રાવિ. ૨—કામવિકારિ; પ્રાવિ. ૩—કામવિકારમ્; વગુ. ૨—કામ

વિકાર.

૧૫ પ્રાવિ. ૧—ગયઉ; પ્રાવિ. ૨—ગયો; પ્રાવિ. ૩—ગિઉ; વગુ. ૨—ગયઉ.

૧૬ પ્રાવિ. ૧—સાંત્ય; પ્રાવિ. ૨—સાતઉ; પ્રાવિ. ૩—સાતિઉ; વગુ. ૨—સંત્યઉ.

૧૭ પ્રાવિ. ૧—નરિનાહ.

૧૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—માં આ ચરણુ આ પ્રમાણે છે : ' સાચી કથા શય પૂછમ્, અવર કથા સાચી તઉ એહ '.

૧૯ પ્રાવિ. ૧—અમ્હરઈ; પ્રાવિ. ૨—અમ્હનમ્, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—અમ્હનમ્.

૨૦ પ્રાવિ. ૧—કલ્પી; પ્રાવિ. ૨—કલપિત.

૨૧ પ્રાવિ. ૧—ચમકયઉ; વગુ. ૨—ચમકી.

૨૨ પ્રાવિ. ૩, વગુ ૨—વિચાર.

વસંતપુર સુતાયુધરાય,^૧ તસિ^૨ પટરાણી ગુણિ^૩ રહીછ,
એક દિવસ લલિતાંગ કુમાર, પેષી તેડિઉ^૪ જીવન મઝારિ. ૧૬૨

જોગ મિલતાં આવિઉ^૫ રાઉ,^૬ કુમાર પડિઉ સંચારામાહિ,
અવસરિ ભોજન પાણી લહછ, મ^૭ મરિ મ જીવથીઉ તિહાં રહછ. ૧૬૩

સંચારું^૮ ધોઈ^૯ વરસાલ, પાલિ^{૧૦} પડછ તે અતિ વિકરાલ,
માયબાપ પેષી આણેવિ, સાજુ^{૧૧} થઈ સુષિ^{૧૨} રહેવિ. ૧૬૪

રાણી તેડિઉ^{૧૩} કહુ^{૧૪} તે જાછ, આઠ રમણિ કહછ સ્વામીનાઈ,^{૧૫}
તુ મઝનઈ તમ્હિ^{૧૬} રાષંતિ, નિસુણિ નારિ મઝ એહ વ્રતાંત.^{૧૭} ૧૬૫

૧ પ્રાવિ. ૧—સંતાયુધરાય; પ્રાવિ. ૨—સતાહધરાય; પ્રાવિ. ૩—સિતાનીક; વચ. ૨—સિતાયુધ-
રાય.

૨ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચ. ૨—તસુ; પ્રાવિ. ૨—તસ.

૩ પ્રાવિ. ૧, વચ. ૨—ગહિષ.

૪ પ્રાવિ. ૧—તેડઉ.

૫ પ્રાવિ. ૧—આવ્યહ; પ્રાવિ. ૨—આવ્યો.

૬ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, વચ. ૨—રાય; પ્રાવિ. ૩—રાઈ.

૭ મ મર મ.

૮ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચ. ૨—સંચારહ; પ્રાવિ. ૨—સંચારો.

૯ પ્રાવિ. ૧—ધોવ્યહ; પ્રાવિ. ૨—ધોવઈ; પ્રાવિ. ૩—ધોવીઈ; વચ. ૨—ધોયહ.

૧૦ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ ૨—પાલ; વચ. ૨—પાલઈ; પ્રાવિ. ૩—માં આ ચરણ આ પ્રમાણે છે: 'કુમર
નીકલીઉ તેહ મઝારિ'.

૧૧ હપ્રો.—સાજહ.

૧૨ પ્રાવિ. ૧, વચ. ૨—સુખઈ; પ્રાવિ. ૨—સુખઈ; પ્રાવિ. ૩—સુષિઈ.

૧૩ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચ. ૨—તેડઉ; પ્રાવિ. ૨—તેડહ.

૧૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩, વચ. ૨—કહઉ; પ્રાવિ. ૨—કહહ.

૧૫ પ્રાવિ. ૧—સ્વામીનીઈ; પ્રાવિ. ૨—સ્વામી નવિ જય; પ્રાવિ. ૩—સામીન્યાઈ; વચ. ૨—
સામિ ન જય.

૧૬ આના પછી પ્રાવિ. ૧—કાયં, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વચ. ૨—કાઈ મજે છે.

૧૭ પ્રાવિ. ૧, વચ. ૨—વૃત્તંત; પ્રાવિ. ૨—વૃત્તાંત; પ્રાવિ. ૩—વૃત્તાત.

વસ્તુ

માસ દસહ્રં હ્રં રહિઉ ગરભવાસિ,^૧ ઉસવિમાહિર^૨ ભંધધ મુષિ,
 દુકંખ સહ્યાં ચાની^૩ ઉધારઇ,^૪ કાલ અનંતુ ધમ રહિઉ;
 વલી વલી તે ગયા વીસારઇ, સચુર^૫ વયણુ હવ^૬ સંભરઇ,
 રહીય કિસઉં વિસેષ, જન્મ જરા મરણુ તણુ^૭ ટાલિસુ સયલ કિલેસ.^૮ ૧૬૬

ઢાલ

આઠ રમણિ જૂઝેવિ, ધમ કરંતાં નસિપરજ^૯ લીએ,
 સામહીઉં^{૧૦} સહ્ર કોઇ, નરનારી જોવા મિલીએ. ૧૬૭

દેષઇ પ્રભવુ ચોર, જસ^{૧૧} લય નયર આ કંપતૂ^{૧૨} એ,
 દિવસિ દેવાતી^{૧૩} પોલિ, રાજલોક સહ્ર ખીહતૂં^{૧૪} એ. ૧૬૮

રાયભવનિ^{૧૫} ગિઉ^{૧૬} ચોર, કોણિ કરીઉં અપમાનીઉં^{૧૭} એ,
 વસ્તુ સવે સુંપેવિ,^{૧૮} અમહ મનિ સંજિમ આવીઉં^{૧૯} એ. ૧૬૯

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—ગર્ભવાસ; પ્રાવિ. ૨—ગ્રભવાસ. પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—ગર્ભવાસ.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—અસુચિમાહિં; પ્રાવિ. ૨—અસુચિમાહિ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—ઉદરમાહિ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—ન્યાની અ.
 ૪ પ્રાવિ. ૨, વચુ. ૨—અવધારઇ; પ્રાવિ. ૩—જાણીઇ.
 ૫ હપ્રો.—સુચુરુ.
 ૬ પ્રાવિ. ૧—હિવ; પ્રાવિ. ૨—હવઇ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—ધમ.
 ૭ પ્રાવિ. ૧—તણુઉં; પ્રાવિ. ૨—તણુ; પ્રાવિ. ૩, વચુ. ૨—તણુહ.
 ૮ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—કલેસ.
 ૯ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—નિસિપરજ; પ્રાવિ. ૨—નિસપર; પ્રાવિ. ૩—નિસિપરિ.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૧—સોમહિય; પ્રાવિ. ૨—સામહીયો; પ્રાવિ. ૩—સામહિઆ; વચુ. ૨—સામહીયઇ.
 ૧૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૩—જસુ.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—કંપતઉ; પ્રાવિ. ૨—કંપતુ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—દિવાતી; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—દેવાતી.
 ૧૪ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—ખીહતઉ; પ્રાવિ. ૨—ખીહતુ; પ્રાવિ. ૩—ખીહતું.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—રાજભુવણુ; પ્રાવિ. ૨—રાયભવણુ; વચુ. ૨—રાયભવણિ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—ગ્યહ; પ્રાવિ. ૨—ગહ; વચુ. ૨—ગયહ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—પમાવિયહ; પ્રાવિ. ૨—પમાવીહ; પ્રાવિ. ૩—પમાખિહ.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧—સહપેવિ; પ્રાવિ. ૨—સુંપેવ; વચુ. ૨—સંપેવિ; પ્રાવિ. ૩—માં આ ચરણ નથી.
 ૧૯ પ્રાવિ. ૧, વચુ. ૨—આવિયહ.

દેવ ૧૫મે અપરાધ, ધન ધન રાયસભા ^૨ કહ્યું એ, ધન ધન વિઝ ^૩ નરિંદ, કુલમંડણુ જસ ^૪ તૂં હજી એ.	૧૭૦
કોડિ ^૫ નવાણું સોવન, ^૬ અવર રધિ ^૭ જે ધરતણી એ, જ'ખૂકુમર ^૮ છડેવિ, રંગઈ આવધ ગુરુ ભણી એ,	૧૭૧
આઠ રમણિ માળાપ, ^૯ સાંતાવીસ ^{૧૦} મિલી હયાં એ, પ્રભવાસિઈ સધ પંચ, સતાવીસ ^{૧૧} વત લીધ ^{૧૨} એ; એહ ચરી ^{૧૩} પેષેવિ, ખીજ પ્રતેખોધા ^{૧૪} બહુ એ.	૧૭૨
વરસ સોલસઘ ^{૧૫} દીધ, ^{૧૬} લેઈ વીસ વરસ રહ્યું એ, પંચમહ ^{૧૭} વ્રતધાર, જગપ્રધાન ^{૧૮} પદવી ધર્યું એ.	૧૭૩
ભવ્ય ^{૧૯} જીવ ખૂઝેવિ, મગતિરમણિ ^{૨૦} લીલાં વર્યું એ, ચરમ ^{૨૧} કેવલી એહ, સીલ સિરોમણિ ગુણનિભલ એ.	૧૭૪

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧—૫મહ.
૨ આની પછી પ્રાવિ. ૧—સગલા. આની પછી પ્રાવિ. ૧—મગલા.
૩ પ્રાવિ. ૧—વીંઝ; પ્રાવિ. ૨—વિંબ્ભ; પ્રાવિ. ૩—જ'ખૂ; વગુ. ૨—ખિંઝ.
૪ પ્રાવિ. ૨—જરસ; વગુ. ૨—જસુ.
૫ પ્રાવિ. ૨—કોડ.
૬ પ્રાવિ. ૨—સોવન.
૭ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—રિંદ; પ્રાવિ. ૨—ઋધિ; પ્રાવિ. ૩—રિધિ.
૮ પ્રાવિ. ૩—માં આ ચરણ આ પ્રમાણે છે: 'ઋધિ સવે છડેવિ, રંગિહિ આવધ ગુરુ ભણી એ.'
૯ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—માયખાપ; વગુ. ૨—માઘખાપ.
૧૦ પ્રાવિ. ૨—સતાવીસ; પ્રાવિ. ૩—સત્તાવીસ; વગુ. ૨—સત્તાવીસાં.
૧૧ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—અઠાવીસાં; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—અઠાવીસ.
૧૨ પ્રાવિ. ૧—લિયઈ; પ્રાવિ. ૨—લીહ; વગુ. ૨—લીયહ.
૧૩ પ્રાવિ. ૨—ચાર.
૧૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પ્રતિખૂધા; પ્રાવિ. ૨—પ્રતિખુદ્ધા પ્રાવ. ૩—પ્રતિખોધ્યા.
૧૫ પ્રાવિ. ૨—સોલે; પ્રાવિ. ૩—સોલ.
૧૬ પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—દીક્ષા.
૧૭ આ ચરણ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, અને વગુ. ૨—માં આ પ્રમાણે છે: 'પછઘ વરસ ચહ્યાલ.'
૧૮ હપ્રો.—યુગપ્રધાન.
૧૯ પ્રાવ. ૧, પ્રાવિ. ૨ અને વગુ. ૨—માં આ ચરણનો પાઠ આ પ્રમાણે છે: 'ભવિક કમલ પ્રતિખોધ.'
૨૦ હપ્રો.—મુગતિરમણિ.
૨૧ આ પંક્તિનો પાઠ, પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨ અને વગુ. ૨—માં આ પ્રમાણે છે: 'પઠમ મુણિંદહ એ, ચરમ કેવલી ભણિયઈ એ;'

લવીયાં એહ સુણેવિ, સાચઉ ધર્મ ^૧ આરાધીધ ^૨ એ, એહ સંસાર અસાર, દેખી પરલવ સાધીધ ^૩ એ.	૧૭૫
પ્રીછઉ ^૪ જીવ અજીવ, જોઈ જાણ્યા આદરી ^૫ એ, પૃથ્વી અપનઇ તેઉ, ^૬ વાય ^૭ વનસ્પતિ જાણીધ એ.	૧૭૬
થાવર પાંચઇ હોઇ, જીઠી ત્રસ પ્રવચન ^૮ કહીય, એ ^૯ રાષુ છ કાય, નામ પ્રતે કઇં જાણિવા ^{૧૦} એ.	૧૭૭
સમકિત-તત્ત્વ ^{૧૧} એહ, પાલઇ તે સર્વપુરી ^{૧૨} ગમઇ એ, હું મૂરખ ^{૧૩} મનિ ^{૧૪} હીઇ, ભારે ^{૧૫} કમ જાણીધ એ.	૧૭૮
ઇમ પેષી વૈરાગ, ^{૧૬} પ્રતેબોધઉ ^{૧૭} જુ ^{૧૮} હું નહીં ય, જાણિઉં ^{૧૯} કમ ^{૨૦} વિસેષ, લવ્ય જીવ પ્રતિ જૂઝસઇ ^{૨૧} એ.	૧૭૯

-
- ૧ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—ધર્મ; વગુ. ૨—ધરમ.
 ૨ પ્રાવિ. ૧—આરાધીયઉ; પ્રાવિ. ૨—આરાધી; વગુ. ૨—આરાધિયઇ.
 ૩ પ્રાવિ. ૧—સાધીયઇ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—સાધી; વગુ. ૨—સાધિયઇ.
 ૪ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવ. ૨, અને વગુ. ૨—માં ૧૭૬, ૧૭૭ કડીઓ અને ૧૭૮મી કડીની પહેલી પંક્તિ નથી.
 ૫ પ્રાવિ. ૩—આદરઇ.
 ૬ પ્રાવિ. ૩—તોઇ.
 ૭ પ્રાવિ. ૩—વાઉ.
 ૮ પ્રાવિ. ૩—પ્રવચનિ.
 ૯ પ્રાવિ. ૩—ઇણુ પરિ જીવ છ કાય.
 ૧૦ પ્રાવિ. ૩—જાણિવા.
 ૧૧ આના પછી પ્રાવિ. ૩—માં ‘જિ’ છે.
 ૧૨ પ્રાવિ. ૩—સિવપુરિ.
 ૧૩ પ્રાવિ. ૧—મુરિષ.
 ૧૪ હપ્રો.—મતિહીણ.
 ૧૫ પ્રાવિ. ૧—ભારી કર્મઉ હઉ સહી એ; પ્રાવિ. ૨—ભારે કર્મી હું હઉ સહી એ; વગુ. ૨—ભારી કરમઉ હઉ સહી એ; પ્રાવિ. ૩—કર્મ.
 ૧૬ પ્રાવિ. ૧—વધરાગ; વગુ. ૨—અધરાગ; પ્રાવિ. ૩—વૈરાગિ.
 ૧૭ પ્રાવિ. ૧—પ્રતિબોધા; પ્રાવિ. ૨—પ્રતિબુદ્ધા; પ્રાવિ. ૩—પ્રતિબોધિઉ; વગુ. ૨—પ્રતિબુદ્ધઉ.
 ૧૮ પ્રાવિ. ૧—જે નવિ હિયઇ એ; પ્રાવિ. ૨—જે ઇહ નહીં એ; વગુ. ૨—જઉ ઇહાં નહીં એ
 ૧૯ આ પંક્તિ, પ્રાવિ. ૨ અને વગુ. ૨—માં નથી; પ્રાવિ. ૩—જાણઉ.
 ૨૦ પ્રાવિ. ૩—કર્મ.
 ૨૧ પ્રાવિ. ૩—જૂઝવઇ.

સંવત ૫નર^૧ બાવીસ, રચિઉ^૨ આસોઈ^૩ પૂનમિ^૪ એ,
ભણિધ^૫ ગુણધ નરનારિ, તેહ મનિ ઉપશમરસ^૬ રમધ^૭ એ.

૧૮૦

કાવ્ય

શ્રી જંબુસ્વામિ સિદ્ધિગામી, ભવ^૮ પંચ તણુ^૯ ચરીય,
અપગારકારી^{૧૦} બુદ્ધિ સારી, રચિઉ દેપધ^{૧૧} ષપ કરી;

જે ભાવિ ભાવિ ભણસધ^{૧૨} અનધ સુણિસધ^{૧૩} રહસ્ય^{૧૪} જાણી એહન^{૧૫},
જિન આણુ ધરસધ^{૧૬} પિમા^{૧૭} કરસધ^{૧૮} કાજ સરસધ^{૧૯} તેહન^{૨૦}.

૧૮૧

ધતિ^{૨૧} જંબુસ્વામિ પંચભવચરિત્ર, સંવત ૧૫૬૦ વર્ષે, કાગુણુ વદિ ૧૩ શુક્રે, ભુવન-
વક્ષભગણિ-લપિત; શ્રીરસ્તુ, કલ્યાણુમસ્તુ, શુભ ભવતુ ॥ શ્રી ॥ છ ॥ શ્રી ॥

- ૧ પ્રાવિ. ૧—પનરસધ.
- ૨ પ્રાવિ. ૨—રચિઉ.
- ૩ પ્રાવિ. ૨—આસોઈ; વગુ. ૨—આસૂ છ.
- ૪ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—પૂનમધ; પ્રાવિ. ૨—પૂનમી; પ્રાવિ. ૩—પૂનમધ.
- ૫ પ્રાવિ. ૧—ભણિધ ગણધ; પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ભણિધ ગણધ.
- ૬ પ્રાવિ. ૧—ઉપસમરસિ; પ્રાવિ. ૩—ઉપસમ.
- ૭ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—રમધ; વગુ. ૨—રહધએ.
- ૮ હપ્રો.—ભવહ.
- ૯ પ્રાવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨—પંચમ તણુ; પ્રાવિ. ૩—પંચહ તણુ; વગુ. ૨—પંચ તણુહ.
- ૧૦ પ્રાવિ. ૧—ઉપગારકારધ; પ્રાવિ. ૨—ઉપકાર કારિય; પ્રાવિ. ૩, વગુ. ૨—ઉપગારકારી.
- ૧૧ પ્રાવિ. ૧—ભણિસધ; પ્રાવિ. ૨—ભણિસધ; પ્રાવિ. ૩—ભણિસધ; વગુ. ૨—ભણિસધ.
- ૧૨ પ્રાવિ. ૧—સુણિસધ; વગુ. ૨—સુણિસધ; પ્રાવિ. ૩—સુણિસધ; વગુ. ૨—સુણિસધ.
- ૧૩ પ્રવિ. ૧, પ્રાવિ. ૨, પ્રાવિ. ૩—રહસ; વગુ. ૨—રહસિ.
- ૧૪ પ્રાવિ. ૧—વરિસધ; પ્રાવિ. ૨—ધરસધ; પ્રાવિ. ૩—ધરસિધ; વગુ. ૨—ધરિસધ.
- ૧૫ પ્રાવિ. ૧—ક્ષમા.
- ૧૬ પ્રાવિ. ૧, વગુ. ૨—કરિસધ; પ્રાવિ. ૨—કરસધ; પ્રાવિ. ૩—કરસિધ.
- ૧૭ પ્રાવિ ૧, વગુ. ૨—સરિસધ; પ્રાવિ. ૨—સરસ; પ્રાવિ ૩—સરિસધ.
- ૧૮ ચાર પ્રતાની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે :
પ્રાવિ. ૧—‘ધતિ શ્રી જંબુસ્વામી ચઉપર્ધ સમાપ્તા.’
પ્રાવિ. ૨—‘ધતિ જંબુસ્વામી ચઉપર્ધ સંપૂર્ણ; પઠનાથ’, શુભ ભવતુ; છ.’
પ્રાવિ. ૩—‘ધતિ શ્રી જંબુસ્વામી રાસ સમાપ્ત: ધતિ દલીથાને લપત; શ્રીગુણાન્ન તત્ર
સપત્રપ: સહિન્ન લપત જેઠિ સુદિ ૧૧ દને.
વગુ. ૨—‘ધતિ શ્રી જંબુસ્વામી પંચભવચરિત્ર સમાપ્ત; દેવી આર્યા પઠનાથે.’

રંગભૂમિનાં ગીતોમાં સ્વદેશપ્રેમ

દિલાવરસિંહ જાડેજી

પ્રજ્ઞમાં જ્યારે નવજીવન પ્રગટતું હોય છે ત્યારે એના સમુદ્ભાસનું બળ વિવિધક્ષેત્રે રેલાઈ રહે છે. પ્રજ્ઞજીવનનાં બળ અને પરાક્રમ આવિષ્કૃત થવાનું એક ક્ષેત્ર સાહિત્ય છે. દેશની સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ માટે અપાયેલી અગ્રેજી સામેની લડત દરમિયાન રાષ્ટ્રજીવનમાં પ્રગટેલું ચૈતન્ય સાહિત્ય મારફતે અભિવ્યક્તિને પામેલું છે. એ ચૈતન્યે એક બાબુથી સાહિત્યને નવપલ્લવિત કરેલું છે, તો બીજી બાબુથી, નવપલ્લવિત થયેલા સાહિત્ય દ્વારા જ ખુદ એ ચૈતન્ય પરિપુષ્ટિને પામેલું છે. સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રજીવન વચ્ચે પરસ્પર પુષ્ટિની આવી આદાનપ્રદાનની પ્રક્રિયા સહજભાવે ચાલતી જ રહેતી હોય છે.

રાષ્ટ્રજીવનમાં આવતી જગતિ હંમેશાં અખંડ સ્વરૂપની હોવાથી એ માત્ર શિષ્ટ સાહિત્યને જ સ્પર્શી, એવું બનવાનો સંભવ ઓછો. એટલે જ, વીસમી સદી દરમિયાન ચાલેલી રાષ્ટ્રીય લડતથી આંદોલિત બનેલા જનજીવનના ભાવોનો પડઘો જેમ શિષ્ટ સાહિત્યે તેમ ધંધાદારી રંગભૂમિએ પણ ઝીલેલો જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે આશ્ચર્ય થતું નથી. ધંધાદારી રંગભૂમિ, ખાસ કરીને વીસમી સદીના પહેલા ત્રણ દસકાઓ દરમિયાન, પ્રજ્ઞના મનોરંજનનું આપણે ત્યાં એક મુખ્ય સાધન હતી. એ પછી પણ અલગત, પ્રજ્ઞમાનસનું રંજન કરવાનું કાર્ય તો એણે ચાલુ જ રાખ્યું હતું.

ધંધાદારી રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયેલાં નાટકોનાં ગીતોમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો ચમકાર થયેલો છે. એ ગીતોમાં કેટલીક વાર કવિત્વની મધુર ઝલક વરતાય છે. ધંધાદારી રંગભૂમિનાં ગીતો છે માટે શિષ્ટતા સાથે એનો આવશ્યક રીતે જ વિચ્છેદ થયેલો હોય, એમ ગૃહીત કરી લેવાની પણ જરૂર નથી. એનો અર્થ એમ પણ નહિ કે રંગભૂમિનાં ગીતોમાં સર્વત્ર જાંચી કોટિની કવિપ્રતિભાનો સંસ્પર્શ થયેલો છે તથા તત્કાલીનતાના અંશોવાળી જોડકણાં જેવી ગીતરચનાઓ એમાં મળતી જ નથી. રંગભૂમિના કવિએ આબુબાબુના વાતાવરણમાંથી અસહકાર, અહિંસા સત્યાગ્રહ, દીનજન વાત્સલ્ય, સ્વાતંત્ર્ય આદિની ભાવનાઓ ગાંધીયુગના કવિની જેમ જ સુતત્પરતા-પૂર્વક ઝીલેલી છે. સ્વાતંત્ર્યચાહના સેવવામાં કેટલીક વખત તો ગાંધીયુગના શિષ્ટ કવિ કરતાં પણ રંગભૂમિનો એકલદોકલ કવિ વહેલોરો જાગ્રત થઈ ગયેલો માલૂમ પડે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રીતિને કાવ્યના સૌન્દર્ય સાથે સંલગ્ન કરવામાં એની સજ્જતા ગાંધીયુગના શિષ્ટ કવિ કરતા દેખીતી રીતે જ ઓછી છે. રંગભૂમિનો કવિ ધંધાદારી ધોરણે ભજવાતાં નાટકો સાથે તથા સામાન્ય જનસમૂહ સાથે કામ પાડી રહ્યો હતો તે પણ અહીં ભૂલવાનું નથી. રંગભૂમિનાં ગીતો કાવ્યત્વ સાથે સંલગ્ન હોય કે ન હોય, પરંતુ સામાન્ય જનસમૂહની દેશવિષયક ભાવનાઓનો પડઘો પાડવાનું કાર્ય અ. ગીતોએ બજાવ્યું છે, તે નિઃશંક. મધુર ગેયત્વને કારણે આ ગીતોમાંનાં કેટલાંક ખુબ લોકપ્રિય બનીને જનતાને કંઈ એક કાળે રમેલાં હતાં. પ્રજ્ઞકીય આકાંક્ષાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની દૃષ્ટિએ તથા જનસમૂહની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને પ્રબળ અને વેગવંત બનાવવાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગીતોનું મહત્ત્વ આંકી શકાય.

ધંધાદારી રંગભૂમિ ઉપર લજવાયેલાં નાટકો ભાગ્યે જ અંતર્યમય થયાં છે. કોડીબંધ નાટકોમાં ગીતો લખનાર એક જ કવિનાં ગીતો પણ ભાગ્યે જ અંતર્યમય મુકાયાં છે, એટલે આ ગીતો મેળવવાનું એક માત્ર સાધન જે તે નાટકની નાટક લજવતી વેળાએ પ્રસિદ્ધ થયેલી ઓપેરા બૂક જ છે. નાટકની વિવિધ ઓપેરા બૂકોમાં મળતાં ગીતો ઉપરથી રંગભૂમિના કવિનું એક વલણ જણાઈ આવે છે. પ્રભુની મંગલ સ્તુતિ કર્યા પછી દેશભક્તિનું એક ગીત મોટાભાગના કવિઓ મૂકે છે, પછી ભલે એ ગીતને નાટકના કથાવસ્તુ જોડે કોઈ સંબંધ ન હોય. નાટકનું કથાવસ્તુ પૌરાણિક હોય, ઐતિહાસિક હોય કે સામાજિક હોય, સ્વદેશભક્તિનો સૂર એમાંથી કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રગટે છે. કથા હોય મધ્યકાળની, પણ એમાં દેશપ્રેમની અર્વાચીન ભાવના ગૂંથાયેલી ક્યારેક જોવા મળે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, પ્રભુલાલ દ્વિવેદીનું ‘મહારાજ કુમારપાળ’ (૧૯૨૦), મેવાડના ઇતિહાસને વિષય બનાવતું જી. એ. વૈરાટીનું ‘દેશદીપક’ (૧૯૨૯), એ જ લેખકનું અંસીની રાણી વિશેનું ‘દિવ્યલક્ષ્મી’ (૧૯૨૪), નાના ફકતવીસને વિષય બનાવતું કવિ પાગલનું ‘દીવાન’ (૧૯૩૩), ઇત્યાદિ નાટકો.

ભારતના પારતંત્ર્યકાળ દરમિયાન રચાયેલી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં સામાન્ય રીતે દેખાતી, ભારતના ભૂતકાળનું ગૌરવ કરવાની વૃત્તિ રંગભૂમિનાં ગીતોમાં પણ દેખાય છે. ‘ચંદ્રગુપ્ત’ (૧૯૧૭)માં તરત હોઠે ચડી જાય એવી વાણીમાં ભારતના ગતકાળનું ગૌરવ કરાયું છે :

“ હિન્દ રાણી હતી, જગત-જાણી હતી,
આખા આલમની આશ્ચર્ય-કહાણી હતી;
સ્વર્ગ દેવોની મશહૂર વાણી હતી.”^૧

‘આત્મનિર્ણય’ (૧૯૩૬)માં પણ કવિ ભૂતકાળ પ્રતિ ડોકિયું કરે છે :

“ હતાં આર્યોનાં સુંદર પ્રભાત,
બહેની, પૂર્વજના યુગની શી વાત ?”

નીચેની પંક્તિઓમાં એ જ ભાવ વણાયેલો છે :

“ છે દિવ્યભૂમિ ભારતની જગમાં ચેતનના ચમકાર;
છે શુદ્ધ સનાતન જગથી જૂની પુણ્યપ્રભા અબકાર.”^૩

ભારતના ભૂતકાલીન ગૌરવના નિરૂપણ સાથે એની વર્તમાનકાલીન પામરદશાની વાત આવવાની જ. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ પ્રકારનું ચિત્રણ તો ઠેર ઠેર થયેલું છે. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ એ પછી ભારતીય પ્રજા વિશેષ પુરુષાર્થ પ્રવૃત્ત બનીને જીવનમાં પરાક્રમશીલતાની ઉપાસના કરતી થઈ હતી. એ પછીના સમયમાં શિષ્ટ ગુજરાતી કવિતામાં વર્તમાન જીવનની હીણપત વિશેના હાયકારા સંભળાતા લગભગ બંધ થઈ ગયા.

૧. ‘ચંદ્રગુપ્ત’, ૧૯૧૭, મહારાણી શંકર શર્મા; કચ્છનીતિદર્શક નાટકસમાજ.

૨. ‘આત્મનિર્ણય’, ૧૯૩૬, કવિ કિશોર; દેશી નાટકસમાજ.

૩. ‘વિલાસપંથે’, ૧૯૩૮, નાટકકાર : મણિલાલ પાગલ, કાવ્યવિભાગ : જીવણલાલ બ્રહ્મભટ્ટ; આર્યનૈતિક નાટકસમાજ.

૧૯૦૨માં રચાયેલા ‘પ્રતાપી વીર-વિજય’ની કવિતામાં નર્મદયુગના સાહિત્યની નીચેની ભાવના રજૂ થયેલી છે :

“હાય હિંદ હાલત શી તારી, વિદ્યાકળા વિણ થઈ અતિ ખવારી;
હિંદ થકી હુનર લય પામ્યો.....
લક્ષ્મી બધી લઈ જય વિદેશી.....”^૧

‘વેયાર્ધ ગઈ વીરતા અમારી વિલાસમાં’ એનો એક ગીતકારને અફસોસ છે.^૨ ખીજા એક ગીતકાર ભારતના ભાગ્ય સીતારાઓને શોધે છે :

“ક્યાં છે આજે ભારતના લાલ, દીનને ઉદ્ધારનારા ?
શ્રેષ્ઠ નિજ રાષ્ટ્રતણુ રખવાળ, દેશના ભાગ્યસીતારા !”^૩

ભૂતકાળના જીવનની ખુમારી નાશ પામ્યાનું દર્દ વિવિધ રીતે રજૂ થયેલું છે ;

“અમે દિલદર્દથી દાઝ્યા, અમારી માત આજની,
ગઈ પ્રાચીન ખુમારી ક્યાં, વધી ગઈ છે કરજદારી.”^૪

રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયેલાં નાટકોની ઓપેરા બૂકોમાં દેશપ્રીતિનાં સંખ્યાબંધ ગીતો મળે છે. એ બતાવે છે કે પ્રજાચિત્તમાં આંદોલિત થતી ભાવનાઓથી ધંધાદારી રંગભૂમિ અસ્પૃશ્ય નહોતી રહી. રંગભૂમિનાં ગીતોમાં ઝિલાયેલાં સ્વદેશપ્રેમનાં કેટલાંક વધુ ઉદાહરણો જોઈએ :

‘ચરણો ચૂમું પ્રિયમાત હિંદદેવી, છો સહાય શિરછાંય જગતની.”^૫

‘અજયસિંહ’ (૧૯૨૧)માં આર્યબાળકો પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે :

“આ ભારતી કુમકુમલયા તવ ચર્ણુથી ઉદ્ધારશો,
અમરાપુરી સમ આપનો આ દેશ ક્યારે તારશો ?”^૬

“અવનતિ મા દઉં હટાવી ડાંકો તુજ જગમાં કરું” એ પંક્તિ લખનાર કવિ પ્રજામાં પ્રગટવી જોઈતી આત્મશ્રદ્ધા પ્રત્યે ઇશારો કરે છે :

૧. ‘પ્રતાપી વીર-વિજય,’ ૧૯૦૨, રચીને પ્રસિદ્ધ કરનાર, અમદાવાદ આર્યનાટક સમાજ, આ જ ગીત રામજીભાઈ ભટ્ટ દ્વારા ‘નવલમુક્તા’ નાટક, ૧૯૦૬, રાજનગર નાટકમંડળી,—માં પણ મળે છે.

૨. ‘સિરાજુદ્દૌલા,’ ૧૯૨૬, પ્રભુલાલ દ્વિવેદી, લક્ષ્મીકાન્ત નાટકસમાજ.

૩. ‘શ્રીમંત કે શેતાન,’ ૧૯૩૮, બાબુભાઈ કે. ઓઝા, મુંબઈ યુજરાતી નાટકમંડળી.

૪. ‘રાણા પ્રતાપ,’ ૧૯૨૩, રઘુનાથ, નીતિ નાટકસમાજ, દિગ્ગેન્દ્રબાણુના નાટકનું. હિન્દી રૂપાંતર. નાટકમાં ઉર્દુમાં લખાયેલાં ગીતો પૂરાં થાય છે પછી નાટકના કથા-વસ્તુ જોડે સંબંધ ન ધરાવતાં દેશપ્રીતિનાં ગીતો ઉમેરાયાં છે.

૫. ‘મેઘમાલિની,’ ૧૯૧૮, ટ્રસિહદાસ વિભાકર, મુંબઈ યુજરાતી નાટકમંડળી.

૬. ‘અજયસિંહ,’ ૧૯૨૧, લેખક-?; લક્ષ્મીવિજય નાટકસમાજ.

“જે પ્રભમાં આત્મશ્રદ્ધા છે જરી ના, તે શું પામે ?” (સાચો સંન્યાસ, ૧૯૨૧)^૧

રંગભૂમિનાં ગીતોમાં ભારતીય નારીનું ગૌરવ, ક્યારેક તો તદ્દન અતિશયોક્તિવાળું કરવામાં આવેલું છે. અંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈને સ્વાતંત્ર્ય જંગની એક વીરાંગના તરીકે ‘દિવ્યલક્ષ્મી’ (૧૯૨૪)માં કવિએ આલેખી છે. અંસીની રાણીને અનુલક્ષીને કવિએ ભારતીય નારીનો મહિમા ગાયેલો છે :

“આખા જગતમાં એક ટેકી ફક્ત હિન્દી નાર છે,
એ નારની સચ્ચાઈ પર આ હિન્દનો ઉદ્ધાર છે.”^૨

‘સ્કંદગુપ્ત’ (૧૯૩૧) નામે ઐતિહાસિક નાટકમાં નારીમહિમાની અર્વાચીન ભાવના ગૂંથાયેલી છે :

“નંદનવન સમ દેશ આ જેનાથી સોહાય;
ભારતરમણી આજ તે ચરણ તળે છુંદાય.
—જશે આ દેશ પાતાળે લૂછો અળળા તણું આંસુ.”^૩

એક સ્થળે, બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ તરીકે નિરૂપાયેલ મેજર એલિસ નામના અંગ્રેજના મુખે કવિએ ભારતવાસીની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારાવેલી છે, તેને આકાંક્ષિત વિચારણાનો એક નમૂનો ગણી શકાય :

“જન દેતા દમળદમ છે દેવ જેવા ઇન્ડીઅન,
ખેવફાઈ છોડ બ્રિટન જિગર પર ધર ઇન્ડીઅન.”^૪

૧૯૨૪માં લખાયેલ ‘માનવદેહ અથવા મંગળસ્થંભ’ નામે નાટકનાં ગીતોમાં સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટેની દૃઢ શ્રદ્ધા વ્યક્ત થયેલી છે :

“મળશે રે મળશે સ્વરાજ્ય એક દિન આપણે આંગણિયે વળશે;
—ટેક, શ્રદ્ધા, સત્યાગ્રહ નિર્બળને બળિયા કરશે.”^૫

ગાંધીયુગની શિષ્ટ કવિતામાં પણ જે સમયે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ વિશેની આવી સ્પષ્ટ અંખી જેવા મળતી નથી તે સમયે થયેલું ઉપર્યુક્ત આશાદર્શન આનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવું છે.

નાટકમાં આવતી પ્રભુપ્રાર્થનાઓમાં ઘણી વાર દેશની સ્વાધીનતા અર્થે પ્રાર્થના થયેલી હોય છે :

૧. ‘સાચો સંન્યાસ,’ ૧૯૨૧, પ્રોફેં હરિલાલ મૂળશંકર હરિનંદ મૂળાણી, રોયલ નાટકમંડળી.

૨. ‘દિવ્યલક્ષ્મી,’ ૧૯૨૪, જી.એ. વૈરાટી; દેશી નાટકસમાજ.

૩. ‘સ્કંદગુપ્ત,’ ૧૯૩૧, લેખક—? શ્રી દેવી નાટકસમાજ.

૪. જુઓ. નં.—૧૧.

૫. માનવદેહ અથવા મંગળસ્થંભ, ૧૯૨૪, મોહનલાલ ગોકળદાસ યુવાન, નવીન દેશોદય નાટકમંડળી.

“અમારા દેશ ભારતને પ્રભુ સ્વાધીનતા આપો,
હરો અજ્ઞાન અંધારું સદા તેજસ્વીતા આપો.”^૧ (‘જીવનનૌકા’: ૧૯૨૫)

દેશસેવા ખાતર ઘર છોડનાર વ્યક્તિઓની કથા ‘ચેતનયુગ’ (૧૯૩૦)માં કહેવાયેલી છે. એ નાટકની ગીતપંક્તિઓમાંનો કાવ્યગુણ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘ચેતનયુગ’નું નીચેનું ગીત તો એક કાળે ખૂબ જનપ્રિય બનીને લોકોના કંઠે રમતું થયું હતું :

“ઓ માતૃભૂમિ તારા મુક્તિતણા કિનારા,
ક્યાં છે પ્રકાશધારા અંશુ ઉદય અમારા.”^૨

ભારતવાસીઓને કવિ ઉદ્દ્યોધન કરે છે :

“આજ ઊતર્યા સ્વર્ગજીવનથી ચેતનના અંબાર,
ઊતર્યા ચેતનના અંબાર.
ઝીલ ઝીલ ઓ ભારતવાસી ! તજ મોહ-અંધાર.” (એ જ.)

જન્મભૂમિનો જયનાદ રંગભૂમિનાં ગીતોમાં સંભળાય છે. ‘શક્તિ અનંત દેતી સંદેશ દિવ્ય કહેતી’ ધરતીનું—‘ચેતન અજબ ભરેલી’ માતૃભૂમિની મૃતિકાનું ગૌરવગાન એમાં થયેલું છે.^૩ ‘જય જય જન્મભૂમિ, મંગળકરણી માત-વીરભૂમિ વિખ્યાત, કર્મવીર, ધર્મવીરની પુનિત માત’ : ‘દેશદીપક’ (૧૯૪૦)નું આ ગીત રચાયું છે મેવાડભૂમિ માટે, પણ એનો ભાવસંદર્ભ અર્વાચીન છે.^૪ સ્વાતંત્ર્ય એ માનવજીવનનો પ્રાણ છે, એ ભાવ આ ગીતોમાં ક્યારેક ચમત્કારિક રીતે પ્રગટ થયેલો છે :

“કોયલ છે પણ કંઠ નથી, આકાશ છે તો ય પ્રકાશ નથી;
જીવન, જીવનમંદિરમાં પણ સ્વાતંત્ર્યનો શ્વાસ નથી.”^૫

ઘણી વાર એક જ ગીત જુદાં જુદાં નાટકોમાં દેખાય છે :

“દિવ્યભૂમિ ભારત તારો ઉજ્જવલ ઇતિહાસ;
કર્તવ્યની કસોટી એ વીરના વિલાસ.”^૬

ઉપરના ગીતની જેમ એક બીજું ગીત પણ વારંવાર જુદાં જુદાં નાટકોમાં મુકાયું છે :

“દેશભક્તિમાં જેણે દીધાં દેહદાન, એનાં ચરણોમાં કોટિ પ્રણામ.”

૧. ‘જીવનનૌકા,’ ૧૯૨૫, છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર : સૈયદ કાસમભાઈ એન્ડ ત્રિભોવન; હિન્દવિજય નાટકસમાજ.
૨. ‘ચેતનયુગ,’ ૧૯૩૦, પ્રભુલાલ દ્વિવેદી, દેશી નાટકસમાજ.
૩. ‘સોરઠી સિંહ,’ ૧૯૩૪ (આ.—૬), મણિલાલ પાગલ; દેશી નાટકસમાજ.
૪. ‘દેશદીપક,’ ૧૯૪૦ (આ. ૬), જી.એ. વૈરાટી; દેશી નાટકસમાજ.
૫. ‘નવી રોશની,’ ૧૯૪૩, ચાંપશી વિ. ઉદેશી, રંજન નાટકસમાજ.
૬. ‘રાજકુમારી,’ ૧૯૩૩, શ્રી. દેવદત્ત તારકસ, કાન્ત નાટકસમાજ.

રંગભૂમિનાં ગીતોમાં ગુજરાતપ્રીતિ પણ પ્રગટેલી છે. ‘મીનળ-મુંઝલ’ (૧૯૨૩)ના ગુજરાત વિશેના એક ગીતની પ્રારંભની પંક્તિ ઉપર દલપતરામની અસર જણાય છે :

“ગુજરાત જોવા જોગ છે ભલી દૈવી ભૂમિ રૂડી,
પણ જાણવી ગુજરાતને નથી એ આપની ભૂડી.”^૧

છેલ્લી પંક્તિમાં થોડી ગ્રામ્યતા દેખાય છે. ખીજ એક નાટક ‘ગુજરાતની ગર્જના’ (૧૯૨૫)માં ગુજરાત વિશેનો કવિહૃદયનો સાહજિક તથા લયમધુર ઉદ્ગાર નીકળેલો છે :

“હરિનું હૈયું હરનારી રે મા, ગુર્જરી અમારી,
—કૃષ્ણકનૈયે રચી દ્વારકા, એ પણ નગરી તારી રે,
—કુદરતની તું પ્યારી દુલારી, ભારતની સુકુમારી.”^૨

‘રણસંગ્રામ’ (૧૯૩૪)માં કવિનો ગુજરાત પ્રત્યેનો ઉમળકો અણુછતો નથી રહેતો :

“વહાલમજી વસીયે જઈ ગુજરાત,
રસાળી ફુલવાડી ગુજરાત,
થાતા સઘળા ત્યાં આપાદ,
રસીલા ચાલોને ગુજરાત.”^૩

ભારતના ભલા ખાતર હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનો આગ્રહ રંગભૂમિના કવિએ સેવેલો છે. વિદેશી ચીજોનો બહિષ્કાર, રેંટિયો, અહિંસા, જોલગમન, ઇત્યાદિ વિશેના ઉલ્લેખો પણ ગાંધીજીના જીવનવ્યાપી પ્રભાવ નીચે એમાં થયેલા છે :

“અહિંસા પરમોધર્મ આપણું જીવનસૂત્ર છે એક.”^૪

મઘપાનાનષેધનો આગ્રહ તો ગાંધીજીના આગમન પહેલાં યે સેવાતો હતો :

“મઘપાનથી રસબસ હિંદુસ્તાન...”

ભારતભૂમિની આજ થઈ મઘપાનથી માઠી ગતિ ” (‘ચંદ્રવર્મા’-૧૯૦૧).^૫

રંગભૂમિનાં ગીતોમાં ગાંધીપ્રશાસ્ત થયેલી છે :

“આવો આવો સલૂણાં માત ભારતી સંતાન;
ગાઓ ગાઓ ગજવો વીર ગાંધીજીનાં ગાન.”^૬

૧. ‘મીનળ-મુંઝલ,’ ૧૯૨૩, નાનાલાલ બજાવેલ જ્ઞાનભટ્ટ, દેશી નાટકસમાજ.

૨. ‘ગુજરાતની ગર્જના,’ ૧૯૨૫, જ.એ. વૈરાટી, હિન્દવિજય નાટકસમાજ.

૩. ‘રણસંગ્રામ,’ ૧૯૩૪, મણિલાલ પાગલ, દેશી નાટકસમાજ.

૪. જુઓ—નં. ૨૧.

૫. ‘ચંદ્રવર્મા,’ ૧૯૦૧, ત્રિવેદી રણછોડલાલ મહાસુખરામ, શાંતિવિલાસ નાટકસમાજ.

૬. ‘વિધિનો વાંક,’ ૧૯૩૩, કવિ કિશોર, રણજિત નાટકસમાજ.

માત ભારતભૂમિના ‘ભીડભંજન રે’ટિયા’ વિશે ૧૯૨૦ના સમય પછી પુષ્કળ ગીતો લખાયાં છે. લોકનજર સમક્ષ રે’ટિયો સ્વતંત્રતાનું એક પ્રતીક બની રહ્યો હતો : “સ્વતંત્રતાનું સાધન સમજ કાંતે નર ને નાર.”^૧ આવા રે’ટિયાનું ગૌરવ જુદી જુદી રીતે કરાયેલું છે : “રૂડો રે’ટિયો રે...અમોને સ્વતંત્રતા દેનાર...બંધુઓ લઈને સુતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય.”^૨ ‘રાણા પ્રતાપ’ (૧૯૨૩) એ ઐતિહાસિક નાટકના કથાવસ્તુ જોડે સંબંધ ન ધરાવતાં દેશપ્રેમનાં ચારેક ગીતો ‘સ્થુનાથ’ની સહીથી નાટકને અંતે ઉમેરાયેલાં છે. એમાં રે’ટિયા વિશેનું ગીત પણ ખરું. રે’ટિયામાંથી નીકળતા દેશોદ્યના તારે તારે ભારતનો ઉદ્ધાર લેખકે લાખ્યો છે.^૩ આ ગીતોમાં ખાદીનું ગૌરવ થયેલું છે :

“પ્રતાપી હિન્દતણા નરનાર ચાહો જો ભારતઆખાદી,
અહીં લ્યો દેશતણી ખાદી, ભારતીની એ મહાપ્રસાદી.”^૪

૧૯૨૬માં લખાયેલા ‘સુવર્ણપ્રભાત’નાં ગીતોમાં દેખાતું, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના એક ઉન્મેષ સમું દીનજનવાત્સલ્ય કોયા ભગતની કડવી વાણીનું સ્મરણ આપી રહે છે. દુઃખ ને ભૂખથી પીડાતા, દુર્દશાથી ઉજ્જડ બનેલા ભારત દેશને જોઈને કવિ કહે છે :

“હવે તો હદ થઈ ફાડાના ! વૈકુંઠમાં શું રહ્યો છે ?”

* * *

“જગો વૈકુંઠવાસી ગોવિંદ, નિદ્રાને ત્યાગો,

.....મુક્તિની મુરલી સુણાવો, આ દેશને ઉદ્ધારો.”^૫

સમયદષ્ટિએ કોયા ભગતની કડવી વાણી પહેલાં આ ઉન્મેષ પ્રગટેલો હતો એમ નોંધવું જોઈએ. દેશની ગરીબીના પાયામાં રહેલી આર્થિક અસમાનતા પ્રત્યે ગાંધીયુગના મેઘાણી, શ્રીધરાણી, સુન્દરમ્ જેવા કવિઓનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. રંગભૂમિના કેટલાક કવિઓનું ધ્યાન પણ આ પ્રશ્ન પરત્વે દોરાયેલું હતું. ‘જમાનાનો રંગ’ (૧૯૨૭)માં કહેવાયું છે :

“રીખાયે દેશનાં સંતાન.....હજારો હિન્દના વાસી ભૂખે મરતાં રીખાયે છે.”^૬

“ભારતના લાલ જંગો.....ભૂખે મરે છે લાખો.....શાભે ન રંગરાગો.”^૭

૧. ‘કલંકિત કોણ ?’, પ્રકાશનવર્ષ-? ચિમનલાલ એમ. ત્રિવેદી; મુંબઈ યુજરાતી નાટકમંડળી.

૨. ‘નવ-ચેતન’, ૧૯૨૧, પ્રણેતા : રત્નલાલ દ્વિવેદી, મનુભાઈ કાપડીઆ; તિલક નાટકસમાજ.

૩. જુઓ નં.-૭

૪. ‘યુજરાતની ગર્જના’, ૧૯૨૫, જી.એ. વૈરાટી; હિંદવિજય નાટકસમાજ.

૫. ‘સુવર્ણપ્રભાત’, ૧૯૨૬, રત્નલાલ માણેકલાલ દ્વિવેદી; ઘીકાંટા, માસ્તરથિયેટર. મેઘાણી-શ્રીધરાણીનાં દલિતપ્રીતિનાં પહેલાં ગીતો ૧૯૨૯માં રચાયાં હતાં.

૬. ‘જમાનાનો રંગ’, ૧૯૨૭, પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, મુંબઈ યુજરાતી નાટકમંડળી.

૭. ‘રક્ષાબંધન’, ૧૯૩૭, ગમનલાલ હી. બદામી, નવજુવાન નાટકસમાજ.

મેઘાણીએ હરીન્દ્રનાથના ‘ધ માર્ક’ કાવ્યના કરેલા રૂપાંતરની અસર નીચેની પંક્તિઓમાં જોઈ શકાય :

“વિપદાથી આજ દેશ તારો પીડાય છે;
કોકિલનાં ગીત કવિ શાને તું ગાય છે?”^૧

ખુમારી, શૌર્યોદ્ધોધન, બલિદાન આપવાની ભાવના તથા વીરત્વનો જુસ્સો રંગભૂમિનાં કેટલાયે ગીતોમાં દેખાય છે. દીનહીનતાની પોચટ વૃત્તિ એમાં જણાતી નથી. ‘કમળાલક્ષ્મી’- (૧૯૨૧)માંથી એનું એક ઉદાહરણ લઈએ :

“અમે લીધી ફફીરી આ અમારા દેશને માટે,
...અમે મસ્તાન સેવામાં અમારી ઓર મસ્તી છે.
પુનઃ ઉદ્ધારને કાળે, કરી કુરબાન હસ્તી છે.”^૨

બ્રિટિશ રાજ્યે ભારતની સર્જેલી તારાજી વિશે રંગભૂમિ જેવા જાહેર મંચ ઉપરથી ‘નવચેતન’- (૧૯૨૧)માં કેટલાંક સ્પષ્ટ કથનો થયેલાં છે : “થઈ દેશની ગતિ શી આજે, ભૂમિ તારાજ કરી આ રાજે.”^૩ નવચેતન નાટક ભજવનાર મંડળીનું ‘તિલક નાટક સમાજ’ એવું નામ નોંધપાત્ર છે. એનાં ગીતોમાં ઉદ્દામ મનોવલણ પ્રગટ થયેલું છે. ગાંધીજીની અસર નીચે એના કવિએ ‘અસહકાર’ના માર્ગ દ્વારા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ આપેલો છે : “સત્યાગ્રહી તૈયાર થઈને કરીએ અસહકાર.” “માત્રભૂમિ કાજ, મેળવવા સ્વરાજ્ય, પ્રતિજ્ઞા છે આજ.” ૧૯૨૧ની સાલમાં, પૂર્ણ-સ્વરાજ્યનો કરાવ કોંગ્રેસે કર્યો હતો એ પહેલાં, સ્વરાજ્ય માટે આવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત થયેલી ચાહના આશ્ચર્યપ્રેરક જણાય છે. આમ છતાં, ઉદામવાદી રાજકીય વિચારણાના રંગે જેટલી બંગાળ તથા મહારાષ્ટ્રની રંગભૂમિ રંગાયેલી હતી તેટલી ગુજરાતની રંગાઈ નહોતી, એમ નોંધવું જોઈએ. બંગાળના ‘નીલદર્પણ’ નામે એક નાટકમાં ગળીનાં ખેતરોમાં કામ કરતાં મજૂરો ઉપર અંગ્રેજો વડે ગુજરવામાં આવતા જીલમોનું અસરકારક નિરૂપણ થયેલું હતું. એ નાટક જોતી વેળાએ પ્રેક્ષકો એટલા ઉશ્કેરાઈ જતા હતા કે ગોરા માલિકોનો પાઠ ભજવનાર ભારતીય નટો ઉપર ચાલુ નાટકે જોડાં ફેંકવામાં આવતાં હતાં એમ નોંધાયું છે.^૪

રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના પ્રસારમાં રંગભૂમિએ હિસ્સો આપેલો છે. ૧૯૯૭ના પ્લેગ દરમિયાન અને એ પછીના કાળમાં મહારાષ્ટ્રમાં ઉદામવાદ ઝડપથી વિકસ્યો હતો. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક નાટ્યલેખકોએ રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં પોતાનાં નાટકોમાં ઉદામવાદી રાજકીય વિચારો એવી જલદ રીતે મૂક્યા હતા કે ૧૮૯૮ થી ૧૯૧૦ના બાર વર્ષના ગાળામાં ‘શ્રી શિવ છત્રપતિ વિજય’

૧. જુઓ નં.-૩

૨. ‘કમળાલક્ષ્મી,’ ૧૯૨૧, ત્રિવેદી રણછોડલાલ મ., નવીન દેશી નાટકકંપની.

૩. જુઓ નં.-૨૮

૪. ‘રાઈઝ ઍન્ડ ગ્રોથ ઓફ ઇન્ડિયન મિલિટન્ટ નેશનાલિઝમ,’ પૃ. ૨૨, ડૉ. એમ.એ. બૂચ.

(લેખક : અણ્ણા માતૃંડ જ્ઞેશી); ‘લોકમત વિજય’ (લેખક : અનંત વામન બર્વે), ‘બંધ વિમોચન’ (ગોપાલ ગોવિંદ સોમન) જેવાં દસેક નાટકો ઉપર મુંબઈની અંગ્રેજ સરકારને પ્રતિબંધ મૂકવો પડ્યો હતો.^૧

ગુજરાતની રંગમૂલમ ઉપર ક્યારેક પટંતરે અંગ્રેજ સલ્તનત સામે પડકાર ફેંકાયો હોય તેવું જણાય છે. ‘સૌભાગ્યનો સિંહ’ (૧૯૨૫)ની નીચેની પંક્તિઓ આમ તો કાઈ મુસ્લિમ બાદશાહને સંબોધાયેલી છે, પણ એનો ભાવસંદર્ભ અર્વાચીન લાગે છે :

“જુલમ તો આજ દિવસ, સાંખી પ્રભુ શકતો નથી;
અન્યાયથી જે રાજ્ય કરતો, રાય એ ટકતો નથી.
માની પ્રજાને તુચ્છ જે, નૃપ ગર્વથી ફુલાય છે;
તે જાણતો નથી અઝી કીડી સાપ તાણી જાય છે.”^૨

દુઃખથી હારી ન આવતી મનોવ્રાત પ્રજામાં પ્રગટી હતી :

“દેશકાળે જીવનની પરવા અમે કરતાં નથી;
દુઃખોતણા પા’ડો પડે તો યે અમે કરતાં નથી.”^૩

કવિ ‘વીરનાં વેર’ (૧૯૨૯)માં પૂછે છે :

“ઓ માતૃભૂમિના સર્થ થયા નિસ્તેજ આજ કહો શાથી ?
સ્વાતંત્ર્યસરોવર રાજહંસ પરતંત્ર થયા કહો ક્યાંથી ?”^૪

આવો પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી કવિએ ફનાગીરીનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે :

“એકા દુકડા ગુલામીના અમે નહીં ખાશું;
અમે દેશને માટે ફકીરી લઈ ફના થાશું.” (એ જ.)

દેશ અર્થે અડગ ખુમારીનો ભાવ કવિ ધરાવે છે :

“કમર કસજો હવે નિજ દેશના ઉદ્ધારને કાળે;
પડે પગલું જે પાછું તો પ્રતાપી પૂર્વજો લાળે.”^૫

શૌર્યોદ્દ્યોધનનાં ગીતોની આ ધારામાં ચિત્રો જિભાં કરતી કેટલીક સારી કાવ્યપંક્તિઓ મળે છે :

“ભાગ્ય ઉધજ્યાં ભારત તારાં, રણભેરી જયની વાગે,
હાક પડી જ્યાં જનની ત્યાં, કાયર પણ ઝળકી જાગે,
ફૂલથી કોમળ દુધમલ બાળક, રણમાં આજે ધૂમે,
શહીદ થયેલા વીરની ખાંભી હરખી માતા ચૂમે.”^૬

૧. ‘સોર્સ મટીરિયલ,’ વો. ૨, પૃ. ૬૮૦.

૨. ‘સૌભાગ્યનો સિંહ,’ ૧૯૨૫, લેખક-? મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળી.

૩. ‘કાશ્મીરનું પ્રભાત,’ ૧૯૨૮, પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળી.

૪. ‘વીરનાં વેર,’ ૧૯૨૯, લેખક-? લક્ષ્મીકાન્ત નાટકસમાજ.

૫. ‘રાજધિરાજ,’ ૧૯૩૯, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળી.

૬. જુઓ નં.-૩

ભારતની આઝાદી માટે જે અંતિમ હાકલ પડેલી તેનો પડઘો ઉત્સાહયુક્ત વાણીમાં રંગભૂમિના કવિએ પાડેલો છે :

“ ભારતના લાલ જગ જનની જગાડતી,
હાકલ પડી છે ઉઝ નિદ્રા ક્યાં આવતી ?
...વસમી છે વાટ છતાં સખળો સંગાથ છે.
ઝાઝો અવરોધ અને ઝાઝેરાં કામ છે. ”૧

જનસમૂહની સ્વાતંત્ર્યઝંખનાને તથા સ્વાતંત્ર્ય માટેના એના પુરુષાર્થને રંગભૂમિના ગીતકવિએ વાચ્યા આપી છે. ૧૯૪૭માં આઝાદી આવી. સ્વાતંત્ર્યના સોહામણા સૂર્યની મંગલ વધાર્ધ કવિએ તે સમયે આપેલી છે :

“ જીએ સ્વતંત્રતાનો સૂરજ સોહામણો,
પ્રગટ્યો શો પુણ્યનો પ્રકાશ : ભારતને આંગણે. ”૨

૧૯૦૧ થી ૧૯૪૭ સુધીમાં—વીસમી સદીના લગભગ પૂર્વાર્ધમાં—પ્રગટ થયેલી ઓપેરા ખૂંકનાં ગીતોમાં ભૂતકાલીન લવ્યતાનું ગૌરવ થયેલું છે. એ લવ્યતાનો ભ્રંશ થતાં કવિહૃદયમાં પ્રગટેલો વિષાદ પણ એમાં લળ્યો છે. ભૂતકાળની લવ્યતાને યાદ કરી કરીને આંસુઓ સારવાનો હવે સમય રહ્યો નથી, દેશના નવજીવન અર્થે પુરુષાર્થનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે, એવું દર્શાવતાં ખુમારી, ફનાગીરી ઇત્યાદિ વિષયક રંગભૂમિનાં ગીતો મળે છે. આ ગીતોમાં કવચિત્ દેશનપરસ્તી તો કવચિત્ અકૃત્રિમ દેશપ્રીતિ દેખાય છે. ખાદી, જેલગમન, શહાદત વગેરેનું એમાં ગૌરવ કરાયેલું છે. એ ગીતોમાં ગુજરાતપ્રીતિના ઉદ્દગારો પણ કાઢવામાં આવ્યા છે. રંગભૂમિનાં ગીતોમાં દલિત-પ્રીતિનો એક નાનકડો પ્રવાહ લળી ગયેલો છે. પ્રભચિત્તાના વિવિધ ભાવસ્તરોને એમાં આવરી લેવાયા છે. ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ દરમિયાન રાષ્ટ્રનું ચૈતન્ય કેવી વિધ વિધ રીતે વિલસી રહ્યું હતું એનો સુખકર પરિચય રંગભૂમિનાં ગીતો કરાવે છે. *

૧. ‘સૌભાગ્યવતી,’ ૧૯૪૪, ગીતલેખક : જીવણલાલ બ્રહ્મભટ્ટ, આર્થનૈતિક નાટકસમાજ.
૨. ‘શ્રીમંતલીલા,’ ૧૯૪૭, ગીતલેખક : મૂળજીભાઈ પી. શાહ, ખટાઉ આલ્ફ્રેડ થિયેટ્રિકલ કંપની.

* ધંધાદારી રંગભૂમિનાં નાટકોની સંખ્યાબંધ ઓપેરા ખૂંકો મને વડોદરાના શ્રી રમણિકરાય શ્રીપતરાય દેસાઈ પાસેથી જોવા મળી હતી. એ માટે હું શ્રી રમણિકરાયનો આભારી છું.

ફારસી મસ્નવી કાવ્ય અને તેનો વિકાસ

એમ. એફ. લોખંડવાલા

મસ્નવી એ ફારસી પદ્યનું એક સ્વરૂપ છે. તેની દરેક લીટી નિયમિત રીતે અને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ હોય છે. દરેક લીટીનાં બે પદ હોય છે. દરેક પદનો અનુપ્રાસ એક જ હોય છે. પ્રથમ લીટી સિવાય, બીજી લીટીઓનું અંતિમ પદ પ્રથમ લીટીના અનુપ્રાસ જેવું હોય છે. આ કાવ્ય “જોડકાં”માં છે અને તે સામાન્ય રીતે વ્યાખ્યાનવાળું અને વર્ણનીય છે.

મસ્નવી એ ફારસી કવિતાનું અતિ મહત્વનું સ્વરૂપ છે. તેનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને વ્યાપક છે. કવિતાનાં બધાં જ તત્ત્વો આ સ્વરૂપમાં દર્શાવાય છે. આ કાવ્ય માનવ લાગણી અને મનોવિકાર, સૃષ્ટિસૌંદર્યનું વર્ણન, બનાવોનું આખ્યાન અને કલ્પનાશક્તિના ઉડ્ડયન માટે બહુ જ અનુકૂળ છે. ઐતિહાસિક બનાવ અથવા વાર્તાને સામાન્ય રીતે મસ્નવી કાવ્યમાં વર્ણવવાં સુગમ પડે છે. જીવન અને સંસ્કૃતિનાં બધાં જ સ્વરૂપોનું વર્ણન કરવા, તેમ જ વિવિધ માનુષી લાગણી અને મનોવૃત્તિ જેવાં કે પ્રેમ અને ધિક્કાર, દુઃખ અને આનંદ, ક્રોધ અને દ્વેષ વગેરે દર્શાવવા માટે આ કાવ્યમાં કવિને ઉત્તમ તક મળે છે. કવિને ઇતિહાસમાં જુદા જુદા પ્રકારના બનાવો મળે છે અને તેથી તેના આખ્યાનમાં કવિત્વશક્તિને શબ્દપાંડિત્યથી ખીલવવાની તક મળે છે. તેને સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનાં દર્શ્યો, વસંત ઋતુ અને પાનખર ઋતુ, મેદાન અને પર્વત વગેરેનાં ચિત્રો દોરવાનાં હોય છે. આ કાવ્યમાં નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો અને સૂક્ષ્મવાદના ઉપદેશ સવિસ્તર દર્શાવવા અનુકૂળ પડે છે.

મસ્નવી કાવ્યનું ક્ષેત્ર અતિવિશાળ છે, કારણ કે તેની દરેક લીટી સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ હોય છે, અને તેથી એ જરૂરી નથી કે આખું કાવ્ય ગઝલ અને કર્સીદહ જેમ એક જ કાફિયામાં રચાતું જોઈએ. આ ઉપરાંત, તેની લીટીઓની સંખ્યા માટે પણ મર્યાદા નથી. તેની લંબાઈ કવિની ધારણા અને મરજી મુજબ હોય છે. તેનો વિષય પણ વીરરસ, રોમાંચ, નીતિશાસ્ત્ર, સૂક્ષ્મવાદ વગેરે હોઈ શકે છે.

ઇરાનમાં મસ્નવી કાવ્યની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવું મુશ્કેલ છે. એમ જણાય છે કે આ કાવ્ય-પ્રકારનું ખેડાણ સૌ પ્રથમ ઇરાનમાં થયેલું છે, કારણ કે અરબી સાહિત્યમાં મસ્નવી કાવ્ય નથી. અરબસ્તાનમાં રજઝ નામે કાવ્ય હતું અને તેને આપણે અડસકાથી મસ્નવી કહી શકીએ, કારણ કે તેમાં સળંગ અખંડિત રીતે બનાવો વર્ણવામાં આવે છે. એ પણ નિશ્ચિત રીતે કહેવું મુશ્કેલ છે કે ઇરાનીઓએ આ કાવ્યનું સર્જન કર્યું અથવા રજઝના નમૂના મુજબ આ કાવ્યને રચ્યું. અરબી સાહિત્યમાં વિશાળ મસ્નવી કાવ્ય નથી અને તેથી ઇરાનીઓએ મસ્નવીને રજઝના નમૂના અનુસાર લખ્યું હોય. મસ્નવી એ નિશ્ચિત રીતે ઇરાની ભૂમિનો પરિપાક છે.

ઇરાનમાં પ્રથમ મસ્નવી કાવ્ય કોણે રચ્યું એ વિષે માહિતી મળતી નથી. ફારસી કવિતાના પિતા કવિ રૂદગીને પ્રથમ મસ્નવી કાવ્ય રચવાનું માન ઘટે છે. તેના સમય પહેલાં, મસ્નવી કાવ્યનું

અસ્તિત્વ ન હતું. તેણે નસરૂ ખીન અહમદ સામાનીના હુકમથી “કલીલા અને દમના”ની વાર્તાને કાવ્યરૂપ આપ્યું. નસરૂ આ કાવ્યની રચના માટે તેને ચાલીસ હજાર રૂપિયા ઇનામ પેટે આપ્યા. રૂઢગી પછી ખીજા કવિઓએ મસ્નવી કાવ્યો રચ્યાં. અસદી પોતાના શબ્દકાશમાં લખીખી, અબુ શુકર, તથ્યાન, વગેરે કવિઓનાં મસ્નવી કાવ્યોમાંની લીટીઓ આપે છે. ખરી રીતે દકીકીએ શરૂ કરેલું અને ફિરદવસીએ સંપૂર્ણ કરેલું, શાહનામું એ એક મહાન મસ્નવી કાવ્ય આપણી પાસે છે. ફિરદવસીનું ખીજું મસ્નવી કાવ્ય “યુસુફ ઝુલયખા” છે. તે તેણે મુતકારિખ છંદમાં લખ્યું છે. ખીજાં મસ્નવી કાવ્યો જે આપણને મળે છે તે કાલક્રમાનુસાર નાસિર ખુસરવનાં “રશનાઈનામા” અને “સઅદતનામા” છે. આ બંને કાવ્યો નીતિશાસ્ત્ર પર છે. ત્યાર પછી ફ઼ુદીન ગુરગાનીનું “વીસવરામીન” નામનું રોમાંચક મસ્નવી કાવ્ય છે.

રોમાંચક મસ્નવી કાવ્યનો ખરો લેખક ગન્જ શહેરનો વતની નિઝામી છે. તે ‘ખમ્સહ’ પંચકાવ્યના સ્વરૂપનો સર્જક છે. આ પંચકાવ્યો પછીના કવિઓ માટે નમૂનારૂપ થઈ પડ્યાં. નિઝામીનાં અનુકરણમાં પંચકાવ્ય કવિઓ દિલ્હીના અમીર ખુસરવ, ખ્વાબુ કીરમાની, કાતેખી, જમી, હાતેકી, ક્યઝી વગેરે છે.

સામાન્ય રીતે મસ્નવી-કાવ્યો નીચેનાં છંદમાં લખાયેલાં છે :

૧. હજઝ : મફાઈલુન, મફાઈલુન, મફાઈલુન, મફાઈલુન.
૨. રમલ : ફાયલાતુન, ફાયલાતુન, ફાયલાતુન, ફાયલાતુન.
૩. મુતકારિખ : ફઊલન, ફઊલન, ફઊલન, ફઊલન.
૪. ખફીફ : ફાયલાતુન, મફાએલુન, ફેઅલાતુન.
૫. સરીઅ : મુસ્તફએલુન, મુસ્તફએલુન, મફઊલાત.

મસ્નવી કાવ્યોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય :

૧. રોમાંચક : વામીક અને અઝરા, લયલામજનુ, ખુસરવશીરીન, નલદમન વગેરે.
૨. વીરરસ : અસદીનું ગુશતારૂપનામા, શાહનામા, સિકન્દરનામા, તીમુરનામા વગેરે.
૩. નૈતિક : ખોસ્તાન, પન્દનામા, રશનાઈનામા, સઅદતનામા વગેરે.
૪. વાર્તા અને આખ્યાન : હફ્તપયકર, હસ્તખેલિસ્ત વગેરે.
૫. સૂફીવાદ અને તત્ત્વજ્ઞાન : મન્તેકુત્તેર, જમેજમ, હદીકા, ગુલશનેરાઝ, મસ્નવીએશ્મી વગેરે.

મસ્નવી કાવ્ય લખવા માટે અમુક નિયમો છે. દરેક મસ્નવી કાવ્યમાં (૧) ઇશ્વરની સ્તુતિ, (૨) પયગમ્બર મુહમ્મદ સાહેબની પ્રશંસા, (૩) જે બાદશાહ અથવા અમીરને આ પુસ્તક અર્પણ કરવામાં આવ્યું હોય તેનાં વખાણ, (૪) કાવ્ય લખવાનું કારણ, (૫) ચાર પવિત્ર ખલીફા અથવા કવિનાં વખાણ હોવાં જરૂરી છે.

ઉત્તર સુલતાન મહમુદ ગઝનવીના દરબારનો રાજકવિ હતો. તેણે ત્રણ મસ્નવી કાવ્યો— (૧) ખીંગણુત વ સુખીણુત, (૨) નહરે અયતુલ હયાત અને (૩) વામિક વ અઝરા— લખ્યાં છે. આમાંનાં બે મસ્નવી કાવ્યો મળતાં નથી, માત્ર ત્રીજા વિષે માહિતી મળે છે. વામિક વ અઝરા એ રોમાંચક વાર્તા છે. ચીનના ખાકાનનો પુત્ર વામિક, રાજકુવરી અઝરાનું ચિત્ર જોઈ તેના પ્રેમમાં પડે છે. તે પ્રેમ માટે ઘણાં સાહસ ખેડે છે અને ઘણાં સંકટ વેઠે છે. તે યુદ્ધના કેદી તરીકે કેદ પકડાય છે, અગ્નિપૂજકો તેને અગ્નિમાં ધકેલી દે છે, પરંતુ અગ્નિજ્વાળાની તેના પર અસર થતી નથી. પછી તે પોતાની મિત્ર પરી અને જીનના રાજા પાસે જાય છે. અઝરા પણ ઘણાં દુઃખ વેઠે છે. અંતે જાને પ્રેમીઓ તુસના રાજા મીઝબાનના દરબારમાં જાય છે અને ત્યાં તેઓ લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા છે. વાર્તાનાં બીજા પાત્રોનું પણ લક્ષ થાય છે.

ફિરદવસી એ પ્રખ્યાત શાહનામાનો કર્તા છે. કવિ તરીકે ફિરદવસીની પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિ શાહનામાને લીધે છે. તેણે શાહનામું લખવામાં પાંત્રીસ વરસ ગાળ્યાં. તે કલ્પનાશક્તિ અને જ્ઞાનની યશસ્વી કારકીર્દિનું સ્મરણ-ચિહ્ન છે અને તેના લેખકને વિશ્વના શ્રેષ્ઠ લેખકોની હારમાં મૂકે છે એમાં જરા પણ સંશય નથી. આ અમર પુસ્તકમાં ફિરદવસીએ પોતાની માતૃભાષા ફારસીના પૂરેપૂરો સંભવિત ઉપયોગ કર્યો છે અને સમકાલીન કવિઓમાં તે પોતાની શ્રેષ્ઠતાની સાબિતી આપે છે. તેની શૈલી શુદ્ધ, તેજસ્વી અને સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને ભાષા રોનકદાર અને અનુપમ છે. સર્જક-શક્તિમાં, સૂક્ષ્મકળા-નિપુણતામાં, ભાવની પરાકાષ્ટામાં અને બુદ્ધિબળમાં, તે હોમર અને દાન્ટેનો સમાન છે. જો કે કલ્પના અને સિદ્ધિમાં કોમળ મનોભાવના તેમ જ કૂર મનોવિકારના વર્ણનમાં, આબેહૂય લાગણીભાવ દર્શાવવામાં, રંગપ્રભામાં, વિસ્તીર્ણ વિચારશક્તિ અને કરુણાની કોમળતામાં, શેક્સપિયરથી ઊતરે તેમ નથી. તેની અવર્ણ્ય મધુર કવિતા, તેની માનસિક શક્તિનું પ્રાપ્ત્ય અને વર્ણનાત્મક શક્તિની વિપુલતા પ્રદર્શિત કરે છે. તરેહવાર પાત્રોનું નિરંતર બદલાતા સંજોગો અને પ્રકૃતિઓમાં ચિત્ર રજૂ કરવું અતિ મુશ્કેલ કામ છે અને વળી શુદ્ધ અને શિષ્ટ ભાષામાં અને સરળ મોહક શૈલીમાં તેમનું આબેહૂય વર્ણન આપવું એ કવિત્વશક્તિની શ્રેષ્ઠતા છે. આ જ ફિરદવસીના અનિવાર્ય મોહનું રહસ્ય છે. તેનું પુસ્તક ચિત્રોનાં સંગ્રહસ્થાન જેવું છે. દરેક વખતે તે તેનાં પાત્રોને નૂતન રૂપોમાં તેમની સ્વભાવિક સુંદરતામાં રજૂ કરે છે. જુસ્સામાં, મનોહરતામાં, શુદ્ધિમાં, સુસ્પષ્ટતામાં અને ખુબસુરતીમાં, તેની ભાષા અને શૈલી ગ્રીક લેક્ષિકાનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યોની સમાન છે. આરંભથી અંત સુધી, દરેક વખતે બદલાતા દૃશ્યોમાં અને વિવિધ જાતનાં પાત્રો અને ચિત્રો હોવા છતાં કવિ સાહિત્યનું સૌંદર્ય અને પાત્રોનું આબેહૂય પ્રતિપાદન જાળવી રાખે છે. એક પણ વસ્તુ અતિશયોક્તિથી વર્ણવામાં આવી નથી; જે શબ્દો અને વાક્યોમાં કવિ પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરે છે તે ઉત્તમ, તેજસ્વી અને સરળ છે. ફારસી સાહિત્યમાં આવેા કવિ, જે સરળતા સાથે સંક્ષિપ્તતા પણ સાધતો હોય તે, મળવો અશક્ય છે. તે પોતાના વિષયનું વર્ણન આપવામાં આત્મ-નિયમથી કામ લે છે. તેનું સચોટ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે મનુષ્યનાં હૃદયનું વર્તન અનુપમ સચોટતાથી વર્ણવે છે. તેની સાઠ હજાર લીટીમાં એક પણ લીટી ખીલત્સ નથી.

શાહનામું લખ્યા પછી ફિરદવસીએ વૃદ્ધાવસ્થામાં “યુસુફ વ ઝુલયખા”ની વાર્તા લખી. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે ફિરદવસી ગઝની છોડી ધરાડ ગયો. ઈરાકી લોકોએ તેનો સત્કાર કર્યો નહીં, કારણ કે તેણે શાહનામામાં ઈરાનીઓની જૂની વાર્તાઓને સારા સ્વરૂપમાં

લખી છે અને ઝરથુસ્તીઓનાં વખાણુ કર્યાં છે. તે કલંક દૂર કરવા માટે ફિરદવસીએ પવિત્ર કુરઆનમાંથી પયગમ્બર યુસુફ સાહેબની વાર્તા પસંદ કરી તેના પર કાવ્ય રચ્યું. ફિરદવસીએ આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં અલ્લાહની સ્તુતિ અને પયગમ્બર હઝરત મુહમ્મદ સાહેબની પ્રશંસા કરી છે, તેમ જ ઈસ્લામના બાદશાહનું વર્ણન આપી, પવિત્ર કુરઆનમાં “યુસુફ” અધ્યાયના પ્રેરણારૂપી પ્રક્ટીકરણનાં કારણ આપ્યાં છે. ત્યારપછી તે “યુસુફ ઝુલયખા” વાર્તા લખવાનું કારણ આપે છે. હવે તે વાર્તા શરૂ કરે છે અને પયગમ્બર હઝરત યાકુબ (પયગમ્બર હઝરત યુસુફ સાહેબના પિતા) નો અહેવાલ આપ્યા પછી હઝરત યુસુફ સાહેબનું જીવનવૃત્તાંત, તે વજીર પોટીફરના ખગ્નનચી અને છેલ્લાં સુધી આપે છે. પોટીફરની ધર્મપત્ની ઝુલયખા હઝરત યુસુફ સાહેબના પ્રેમમાં પડે છે, પરંતુ તેઓ તેની પ્રેમચેષ્ટાને નકારી કાઢે છે, તેથી તે ક્રોધાયમાન બની વેરવૃત્તિથી તેમના ચારિત્ર્ય વિષે શંકા દર્શાવી તેના પતિના કાન ભંભેરે છે. આ વાતની ખબર ઝુલયખાની સહેલીઓને મળે છે, તેથી તેઓ ઝુલયખાની નિંદા કરે છે. એક દિવસે ઝુલયખા તેમને ચા પીવા આમંત્રણ આપે છે અને પછી હઝરત યુસુફ સાહેબને તેમની સમક્ષ બોલાવે છે. આ સ્ત્રીઓ હઝરત યુસુફ સાહેબની ખૂબસૂરતી જોઈ આશ્ચર્યથી મુગ્ધ બની પોતાના હાથમાં નારંગી હતી તે કાપવાના બદલે પોતાના હાથની ચામડી કાપી નાખે છે. પછી હઝરત યુસુફને કારાવાસમાં મોકલવામાં આવે છે. થોડા વખત પછી તેઓ ત્યાંથી મુક્ત થઈ ઇજિપ્તના રાજાના પ્રધાન બને છે. ઝુલયખા પશ્ચાત્તાપ કરે છે. અંતે તેઓ તેને પરણે છે.

અબુલ મન્જદ આદમ સનાઈ ગઝની અથવા બદખ્શના પ્રખ્યાત સૂફી કવિ છે. પ્રથમ તે સુલતાન બહરામશાહ ગઝનવીનાં વખાણુમાં પ્રશસ્તિકાવ્યો લખી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. પછી તેમના જીવનમાં અમુક બનાવ બનવાથી તેમણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને પ્રશસ્તિકાવ્યો રચવાનું સજી દીધું. તેઓ પ્રખ્યાત સૂફી સંત શયખ અબુયુસુફ હમદાનીના ચેલા બન્યા અને તેમની પાસેથી સૂફી પંથનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

હકીમ સનાઈએ ત્રીસ હઝર કવિતા-પાદ લખ્યાં છે. તેમાં સાત મસ્નવી કાવ્યો છે: (૧) હકીકતુલ હકીકત, (૨) સીઅશ્લ ઉબ્યાદ, (૩) કારનામહે બદખ, (૪) ઇશ્કનામહ, (૫) અકલનામહ, (૬) તરીકતુલ તહકીક, (૭) બહરોઝ વ બહરામ.

તેમનાં મસ્નવી કાવ્યોના ખાસ ગુણ આ છે: (૧) પરિપક્વતા, સ્વાભાવિકતા અને સરળતા. (૨) તેઓ કાવ્યમાં સૂફીવાદના વિચારો દર્શાવનાર પ્રથમ કવિ છે. તેમની પહેલાં હકીમ અબુ સઈદ અબુલ ખયરે સૂફીવાદના વિચારો રૂબાઈ કાવ્યમાં દર્શાવ્યા છે, પરંતુ તેમાં ઈશ્વરી પ્રેમના ઉભરાને માત્ર જુસ્સાદાર શૈલીમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે, પણ સનાઈએ સૂફીવાદના સિદ્ધાંતો, તેના ભેદ અને જ્ઞાન સમજાવવાનો યત્ન કર્યો છે. તેમણે સૂફીવાદના બધા મજ્બહોને જુદા જુદા મથાળા હેઠળ બહુ જ સાદી અને સરળ ભાષામાં સમજાવ્યા છે. (૩) તેઓ દરેક વિષયને સાદી ભાષામાં સમજાવી તેમાંથી બોધ આપે છે. (૪) તેઓ નૈતિક અને બૌદ્ધિક વિષયોને કાવ્યમાં લખનાર પ્રથમ કવિ છે. (૫) તેમનાં કાવ્યો જુસ્સાદાર અને ભાવનાપૂર્ણ છે. (૬) તેમની ઉપમા મોહક, સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક છે. દર્જાતરૂપી કાવ્યમાં તે અનુપમ છે. (૭) ઈશ્વરી પ્રેમને માયાક ભાષામાં દર્શાવનાર તેઓ પ્રથમ કવિ છે.

સનાઈએ નૈતિક કાવ્યનો પાયો નાખ્યો. તેમના પછી નૈતિક કવિતાએ ઘણો વિકાસ સાધ્યો, પરંતુ સનાઈએ નૈતિક કવિતાની રચનાના નિયમો, પદ્ધતિ અને સિદ્ધાંતો ધ્યા. નૈતિક કવિતા માટે એ વસ્તુ જરૂરી છે કે તેમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવે તે એવી ઢબમાં દર્શાવવું જોઈએ કે વાચકને એમ લાગે કે આ કવિના પહેલાં તેનો ખરો અર્થ કોઈએ સમજાવ્યો નથી તેમ જ જે વાત આપણને સાધારણ લાગે તે ખરાબ છે અને ધિક્કારને પાત્ર છે. સાધારણ બાબતોમાંથી પણ કવિ એવો સાર કાઢે કે તે વાચકને નવીન જ લાગે. સનાઈ કહે છે કે “ ખુદા તને શરાબ પીવા માટે ના પાડે છે. ખ્રિસ્તી ડોક્ટર તું પિત્તથી પીડાય છે તે માટે હલવો ખાવા ના પાડે છે. પરંતુ તું ખુદાના હુકમનો અનાદર કરતો નથી અને શરીર માટે ડોક્ટરના કથનાનુસાર વર્તે છે. ”

તેમનાં કાવ્યોમાં ઉત્સુકતા અને ઉત્કંઠા છે, અને અલંકારને લીધે તે રંગીન અને રસિક છે. તેમનાં કાવ્યો શબ્દપાંડિત્ય, વિકૃતાથી ભરપૂર છે. તેમની શૈલી તેજસ્વી છે. તેમની કવિતાના અમુક ભાગો પ્રકાશિત અને તેજસ્વી રત્નો છે. તેઓ ત્રણ સર્વશ્રેષ્ઠ સૂફી કવિઓમાંના એક કવિ છે.

ફ઼રુદ્દીન અસદ ગુરગાની રોમાંચક કવિતામાં ગન્જના નિઝામીના પૂર્વગામી કવિ છે. તેની રોમાંચક વાર્તા “ વીસ વ રામીન ” છે. આ વાર્તાની રચના પહેલવી સાહિત્યની એક વાર્તા પરથી કરવામાં આવી છે. ગુરગાનીએ આ વાર્તા પ્રબળ અને મોહક શૈલીમાં લખી છે. તે પ્રેમ, રોમાંચક વક્ષાદારી અને સરળતામાં અનુપમ છે. ગુરગાની તેની આશ્ચર્યજનક ફળદ્રુપ નવીનતા, ચારિત્ર્યનું પૃથક્કરણ, બનાવોનો આબેહૂબ ચિતાર અને મૃદુ લાગણીઓના વર્ણનને લીધે ફારસી પદ્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. તેણે આ રોમાંચક કાવ્યને મુતકારિય છંદની જગાએ રજૂ કર્યું જે તેને માટે વધારે અનુકૂળ છે તેમાં રચ્યું છે. વીસ એ મર્વના રાજા મોબેદની ધર્મપત્ની છે. રામીન તેના પતિનો ભાઈ અને તેનો પ્રેમી છે, પરંતુ તે તેણીને વક્ષાદાર નીવડતો નથી. આખરે મોબેદને મારી નાખવામાં આવે છે અને વીસ રામીનને પરણે છે.

નિઝામુદ્દીન અબુ મુહમ્મદ ઇલ્યાસ ખીન યુસુફ કવિનામ નિઝામી ઇરાનના એક સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૪૦-૪૧માં ગન્જ શહેરમાં થયો હતો અને ત્રેસક વરસ અને છ મહિનાની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૨૦૨-૦૩માં તેમણે દેહલ્યાગ કર્યો. તેમનું મહાન કામ “ ખમ્સહ ” પંચકાવ્યની રચના છે. (૧) મખ્મુઝુલ અસરાર. આ મસ્નવી કાવ્ય નીતિશાસ્ત્ર પર છે, પરંતુ તેમાં સૂફીવાદના સિદ્ધાંતો વધારે પ્રમાણમાં છે અને નાની નાની વાર્તાદ્વારા આ સિદ્ધાંતો સમજાવવામાં આવ્યા છે. આ કાવ્યની ભાષા ગદ્ય જેવી છે. જે કે તેના અમુક ભાગની કવિતા અતિ સુંદર છે અને તેણે નૈતિક કવિતાના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. કવિએ આ કાવ્ય ફ઼રુદ્દીન બહેરામશાહને અર્પણ કર્યું છે. (૨) ખુસરવ શીરીન. કવિએ આ કાવ્ય ઇ. સ. ૧૧૭૫-૭૬માં લખ્યું અને ઇલ્દીગીઝના પુત્રો મુહમ્મદ અને ફ઼ીઝીલ અરસલાનને અર્પણ કર્યું. આ વાર્તાનો નાયક સાસાની વંશનો ખુસરવ પરવીઝ છે અને તેની નાયિકા અરમીનીઆની રાજકુવરી શીરીન છે. ખુસરવના દરબારમાં શાપુર નામે એક માણસ હતો. તે મુસાફરીનો શોખીન હતો. તે અરમીનીઆ ગયો અને ત્યાં તેણે શીરીનના સૌન્દર્યનાં વખાણ સાંભળ્યાં. ઇરાન આવ્યા પછી તેણે ખુસરવને શીરીન વિષે વાત કરી. ખુસરવે તેને શીરીનને દરબારમાં તેડી લાવવા કહ્યું. શાપુરે આ કામનું ખીડું ઝડપ્યું. તે અરમીનીઆ ગયો અને શીરીન ક્યારે કયા જંગલમાં શિકાર કરવા જાય છે તેની

માહિતી મેળવી. તે પોતે ઉત્તમ કલાકાર હતો. તેણે ખુસરવનાં ચિત્રો દોર્યાં અને શીરીન જ્યાં જ્યાં જવાની હતી ત્યાં તેની આગળ જઈ તેણે ઝાડ પર તે ચિત્રો લટકાવી દીધાં. શીરીન જંગલમાં આવી અને ઝાડ પર લટકાવેલાં ચિત્રો જોઈ તે આશ્ચર્ય પામી. તે પડદામાં રહેતી હતી અને તેથી તેણે કોઈ પરપુરુષને જોયો ન હતો. તેણે આ ચિત્રોને પ્રેમની નજરે નિહાળ્યાં. શિકાર કરી તે પાછી ફરી ત્યારે શાપુર જ્યોતિષીના વેશમાં તેના મહેલ પાસે ગયો. શીરીનની નોકરડી તેને શીરીન પાસે લઈ ગઈ. શાપુરે શીરીન આગળ ખુસરવનાં વખાણ કર્યાં. શીરીન ખુસરવને જોવા તત્પર થઈ. તેણે પોતાની ફોઈ મહીંબાનુ પાસે શિકાર કરવા જવા પરવાનગી માગી. પરવાનગી મેળવી, શીરીન ખુસરવને મળવા ધરિન તરફ ઉપડી. આ દરમિયાન, શાપુરે ધરિન જઈ ખુસરવને આ વાતથી વાકેફ કર્યો. તે પણ શીરીનને જોવા અધીરો થયો અને ઘોડા પર બેસી અરમીનીઆ જવા ઉપડી ગયો. રસ્તામાં એક તળાવ હતું. શીરીન ત્યાં આવી પહોંચી. મુસાફરીને લીધે તેના શરીર પર દડ જમલો હતો, તેથી તે સ્નાન કરવા તળાવમાં ઊતરી. નિઝામીએ આ દશ્યનું વર્ણન એવી અલંકારિક ભાષામાં કર્યું છે કે વાચક તે વાંચી મુગ્ધ બની જાય છે. આ વખતે ખુસરવ ત્યાં આવે છે. એક ખુબસૂરત સ્ત્રીને તળાવમાં નાહતી જોઈ, તે સંતાઈને તેને જોવા લાગ્યો. તેને ખબર ન હતી કે તે સ્ત્રી શીરીન જ હતી. પછી એકદમ તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે હું તો શીરીનને મળવા જઈ છું, મારે શા માટે અહીં ઊભા રહેવું જોઈએ ? તે તુરત જ ત્યાંથી અરમીનીઆ જવા આગળ વધ્યો. એક બાજુ શીરીન ધરિન પહોંચે છે અને બીજી બાજુ ખુસરવ અરમીનીઆમાં મહીંબાનુનો મહેમાન બને છે. પછી બંનેની મુલાકાત થાય છે. કવિએ તેમના વાર્તાલાપનાં સુંદર દશ્યો આપેલાં છે. જ્યારે શીરીને પોતાની ફોઈ મહીંબાનુને ખુસરવ સાથે મિલનની વાત કરી ત્યારે મહીંબાનુએ તેને શિખામણ આપી કે ખુસરવના દરબારમાં તારા જેવી ઘણી સુંદરીઓ છે, પરંતુ જોઈએ એવું ના બને કે ફૂલને સુંઘીને તે ફેંકી દે. સમય જતાં તેઓ પરણે છે અને સુખી જીવન ગાળે છે. પછી ખુસરવને તેનો પુત્ર શીશ્યહ કેદ કરે છે અને તેને મારી નાખે છે. શીરીન પણ આત્મહત્યા કરી મરી જાય છે. (૩) લંચલામજનુ. કવિએ આ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૧૮૮-૮૯માં લખ્યું અને શીરવાનશાહ અખતીસાન મીનુચહરને અર્પણ કર્યું. તેણે શીરવાનશાહની વિનંતીને લીધે આ વાર્તાને કાવ્યરૂપ આપ્યું. નિઝામી આ વાર્તા લખવા ખુશ નહતા. કવિને મજનુની પ્રેમવાર્તા અરબી રણ જેમ સૂઝી લાગી, પરંતુ નિઝામીનું આ વિક્રમકાવ્ય છે અને તેમાં તેને આશ્ચર્યજનક સફળતા મળી. પછીના કવિઓએ આ વાર્તા લખવામાં તેનું અનુકરણ કર્યું અને કુઝુલી કવિએ લખેલી આ વાર્તા ફારસી કવિતામાં રત્ન જેવી છે. નિઝામીએ આ કાવ્યમાં વીરસ શૈલી તજી દીધી અને તેને માત્ર સાદી પ્રેમવાર્તાનું રૂપ આપ્યું છે. (૪) સિકન્દરનામા. સિકન્દરનામાના બે ભાગ છે. એક ભાગમાં સિકન્દરની જમીનમાર્ગની મુસાફરીનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં દરિયાઈ મુસાફરી વિષે લખ્યું છે. નિઝામીએ આ વાર્તા ફિરદવસીના શાહનામાની શૈલીમાં લખી છે. કવિને વૈજ્ઞાનિક અને તત્ત્વજ્ઞાની સાધનો પર કામ કરવાની તક મળી અને તેણે સિકન્દર અને તેના ગુરુ એરિસ્ટોટલ અને બીજા વિદ્વાનો વચ્ચેની વાતચીત બહુ જ કુનેહ અને ચાલાકીથી લખી છે. આ પુસ્તકમાં તે સમયના જ્ઞાનની દરેક શાખા વિષે આલેખન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે એક પ્રકારનો જ્ઞાનકોશ બની ગયું છે. (૫) હફત પયકર. કવિએ આ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૧૯૮-૯૯માં લખ્યું. આ કાવ્યમાં સાસાની સમયના લોકપ્રિય નાયક બહેરામ ગોર વિષેની વાર્તા છે. કવિ

આ કાવ્યમાં બહેરામ ગોરના સાહસ વિશે લખતો નથી, પરંતુ તેમાં તેણે સાત રાજ્યોની સાત રાજકુવરીઓ બહેરામ ગોરને વાર્તાઓ કહે છે તે પર ભાર મૂકે છે. બહેરામ ગોર આ સાત રાજકુવરીઓના પ્રેમમાં છે. દરેક વાર્તાનો સંબંધ અઠવાડિયાના દરેક દિવસ, ગ્રહ અને રંગ સાથે છે. આ સાત વાર્તાઓ વિષય અને વિલક્ષણ કલ્પનાશક્તિને લીધે બહુ જ અસરકારક છે.

નિઝામીએ પોતાની મોહક અને ગૂઢ મનોવૃત્તિથી મસ્નવી કાવ્યને સંપૂર્ણતાની ટોચ પર પહોંચાડ્યું છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિઓની કલ્પનાશક્તિ ત્યાં સુધી પહોંચી નથી. અમીર ખુસરવ અને મવલાના જામીએ ત્યાં સુધી પહોંચવા માટે ઘણા યત્નો કર્યા, પણ તેઓ નિઝામીના કલ્પના-મહેલ સુધી પહોંચી શક્યા નહીં. નિઝામીની ઢબ મિનુચ્છરી, કતરાન તબ્રેઝી, કિવામી મતરઝઝી અને ખાકાની જેવી છે. આ કવિઓ ઉચ્ચ કલ્પનાશક્તિ, અસાધારણ અલંકાર, ગૂઢતા, છંદપદ, ભવ્ય શબ્દો માટે મશહૂર છે, પણ નિઝામીની નવીનતા એ છે કે તેમણે કસીદાની ભાષાને સફળતાથી મસ્નવી કાવ્યના ઉપયોગમાં લીધી. નવી શબ્દરચના, નવી ઉપમા, અને ઉદ્દેશથી કાવ્યને ગૂઢ અને કઠિન બનાવી દીધું છે. તે એક વિચારને સાદા અને સરળ શબ્દોમાં દર્શાવતાં નથી, પણ તેને મરડીને ચિત્તાકર્ષક શૈલીમાં પ્રદર્શિત કરે છે. શોધ અને ઝીણવટ ડગલે પગલે દેખાય છે. આ કારણથી કાવ્ય પ્રહેલિકા બની જાય છે. તેમના મત પ્રમાણે કાવ્ય જે અતિશોધ અને બારીકાઈથી લખાયું હોય તે જ ખરું છે. પૈસા લઈને કાવ્ય વેચવું એ તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હલકું કામ છે અને તે પ્રશસ્તિકાવ્યો લખનાર કવિઓને પસંદ કરતા નહીં. તે કહે છે કે કવિત્વશક્તિ એ બુદ્ધિનો સાગર છે અને પેટની ખાતર આ શુદ્ધ સાગરને ગંદો બનાવવો એ દુષ્ટતા છે. કાવ્ય તો ધર્માનુસાર લખાવું જોઈએ. નિઝામીએ આ કવિતાભાવના રાખીને જ મસ્નવી કાવ્યો રચ્યાં છે. જો કવિને જીવનનિર્વાહ માટે ચિંતા ન હોત તો તે ઉચ્ચ પંક્તિના વિચારો કવિતામાં દર્શાવત અને આવાં ઉમદા કાવ્યો લખત કે જેનો એક નમૂનો “મખઝનુલ અસસાર” છે. તેમની નૈતિક અને ધાર્મિક વૃત્તિને લીધે, વાયકો પણ આવાં જ કાવ્યોની આશા રાખતા હતા, પરંતુ સંજોગો જુદા જ હતા. “તે પોતાની કલ્પનાશક્તિને સાસાની બાદશાહ ખુસરવના તખ્તના આબૂષણ અને બહેરામ ગોરના તાજના શૃંગાર માટે કુરબાન કરી દે છે. કવિતાના બાગેનો આ માળી બાગનાં ઉત્તમ ફૂલો ભેગાં કરી, તેનો હાર બનાવી સિકન્દરના ગળામાં પહેરાવી દે છે. આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આમજનતાને રોમાંચક કાવ્યો પસંદ હતાં. આ પવિત્ર પુરુષ કેટલા ખેદ અને વેદનાથી આવી વાર્તાઓ લખતો હશે? તેમણે પ્રેમકથાઓ લખી છતાં તેમાં નીતિનાં મોતી આમતેમ વિખેરી દીધાં છે.”

નિઝામીનાં મસ્નવી કાવ્યોના ગુણ નીચે પ્રમાણે છે :

સર્વ રસનાં કાવ્યો રચવાની શક્તિ: ઇરાનના ઘણા કવિઓ માત્ર એક જ કાવ્યરૂપમાં નિપુણ હતા; દાખલા તરીકે ફિરદવસી વીરરસ કાવ્યમાં, શયખ સઅદી નૈતિક અને રોમાંચક કાવ્યમાં, ઉમર ખય્યામ આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં, હાફિઝ ગઝલમાં વગેરે. પરંતુ નિઝામીએ વીરરસ, કાદંબરી, આધ્યાત્મિક વિદ્યા, પ્રેમ, નીતિ વગેરે સર્વ વિષયો પર કાવ્યો લખ્યાં અને જે કાંઈ લખ્યું છે, તે અપ્રતિમ છે.

સર્જકશક્તિ: નિઝામીએ પાંચ જુદા જુદા છંદમાં મસ્નવી કાવ્યો લખ્યાં. બધા જ

કવિઓ તેમનું અનુકરણ કરે છે. તેમના “ ખમસહ ” (પંચકાવ્ય)ના અનુકરણમાં ઘણા કવિઓએ ખમસહ લખ્યું છે.

જુસ્સાદાર શૈલી : નિઝામીની પહેલાં, કવિતામાં સાદાઈ, સરળતા અને શુદ્ધતાના ગુણ હતા. આ જ ગુણોથી કવિની કવિત્વશક્તિની પરીક્ષા કરવામાં આવતી હતી. નિઝામીએ શબ્દરચનામાં જોડ અને શૈલીમાં જુસ્સો, ગૌરવ, લવ્યતા અને લપંકા ઉત્પન્ન કર્યાં. ફિરદવસીના સમય સુધી વાતચીત અને લેખનની ભાષા શુદ્ધ ફારસી હતી અને મસ્નવી કાવ્યની ભાષા પણ તે જ રહી. પ્રશસ્તિકાવ્ય, જેમાં ભાષા પર કાબૂ અને જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવાનો હેતુ હોય છે, તેમાં અરબી શબ્દો અને વાક્યરચના મળી આવે છે. આ યુગમાં અરબી જ્ઞાનના પ્રચારને લીધે વાતચીતની ભાષા પણ અરબી શબ્દોથી મિશ્ર થઈ ગઈ હતી. હવે અરબી શબ્દોને ફારસી ભાષામાંથી કાઢી નાખવા તે ફારસી ભાષાને રસહીન અને નિર્જળ બનાવવા જેવું હતું. નિઝામીએ દરેક વપરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો અને એવા શબ્દો કાવ્યમાં લખ્યા છે કે તે જ અર્થના જો બીજા શબ્દો વાપરવામાં આવે તો ભાષાની સુંદરતા બગડી જાય.

કલ્પનાશક્તિ : કવિતાનાં ભારીક અને કડણ સ્થાનોમાં નિઝામીની સર્જકશક્તિની અદ્ભુત કળા દેખાઈ આવે છે. વાર્તાની રચનામાં, બનાવોની એક પછી એક વ્યવસ્થિત ગોઠવણીમાં, વિષયોનાં જોડાણમાં, રૂપકમાં, ઉપમામાં, અતિશયોક્તિમાં, દરેક સ્થાને નિઝામીની નૂતન ઢબ દેખાઈ આવે છે. આ ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવશે કે તેમની વિચારશક્તિ કેટલી જોરદાર છે. બાદશાહની પ્રશંસામાં તે લખે છે : ઓ સૂર્ય ! તારો ઝંડો જિંચો કર. ઓ કાળા વાદળ ! લટકાથી ચાલ. ઓ મેઘગર્જના ! શાહી નગારાં પેઠે ગર્જના કર. ઓ વીજળી ! પરોઢિયા જેવી હસ. ઓ હવા ! શુદ્ધ ટીપાં વરસાવ. ઓ છીપ ! તે ટીપાં ઝીલી મોતી બનાવ. ઓ મોતી ! દરિયાના તળિયેથી બહાર આવ અને બાદશાહના મુગટ પર તારું સ્થાન લઈ લે.

રૂપક અને ઉપમા : નિઝામીની કવિતાનો ખાસ ગુણ નૂતન રૂપક અને નવીન ઉપમા છે. રૂપક અને ઉપમા જો કાવ્યની સુંદરતા અને કળા વધારવા માટે હોય તો તે કાંઈ મોટી વાત નથી, પરંતુ અમુક ઉપમા એવી હોય છે કે તેની અસર વિષય પર પડે છે અને તેથી વિષયમાં પ્રાપ્ત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જે વસ્તુ સમજાવવા માટે પાનાની જરૂર હોય છે તે માત્ર એક જ શબ્દથી સમજાવી શકાય છે અને બનાવની છબી આંખ આગળ આવી જીલી થઈ જાય છે. શીરીન તળાવમાં સ્નાન કરે છે તેનું દશ્ય નિઝામી આ રીતે આપે છે : શીરીન તળાવમાં નાહતી હતી અને તેણે વાળને ચહેરા પર વિખેરી નાખ્યા હતા. ખુસરવ શીરીનને આ અવસ્થામાં જોતો હતો પરંતુ શીરીનને આ વાતની ખબર ન હતી, કારણ કે સુન્ધુલે (સુન્ધુલ એક જાતનું વાંકડીઉં ફૂલ જેની સરખામણી વાળ સાથે કરવામાં આવે છે), નરગિસ (એક જાતનું ફૂલ જેની સરખામણી આંખ સાથે કરવામાં આવે છે)નો રસ્તો બંધ કરી દીધો હતો.

કુદરતી દશ્ય : વસંતઋતુમાં બાગબગીચા ખીલે છે. તેનું વર્ણન ઘણા કવિઓએ કર્યું છે, પરંતુ સૃષ્ટિસૌંદર્યના દશ્યનું વર્ણન લખવામાં નિઝામીની ઢબ તદ્દન નિરાળી છે. બીજા કવિઓ માત્ર વસંતઋતુનું વર્ણન કરે છે, પણ નિઝામીએ મોજલા માણસ પર આવા દેખાવની શી અસર થાય છે તે આબેહૂબ ભાષામાં સમજાવી છે. તે કહે છે કે મોજલો માણસ બાગમાં જાય છે, ફૂલો સાથે

રમે છે, કલગી બનાવીને ઝાડ પર ઉછાળે છે, નદી કિનારે બેસે છે અને કળીઓને તોડી નદીમાં છોડી દે છે, કિનારા પર ચમેલીનાં ફૂલોની પથારી કરે છે, મઝશુક બગલમાં છે, તેના વાળ પોતાની ગરદન પર નાખી દે છે અને સંસારની ચિંતાથી મુક્ત થાય છે. તે બગીચાનાં પક્ષીઓને લલામણુ કરે છે કે સુંદર અને મોહક અદાથી હવામાં ઊડે અને સાથે સાથે મધુર ગીત પણ ગાયો.

ફરીદુદ્દીન અબુતાલિબ મુહમ્મદ અતાર એક મહાન સૂફી સંત કવિ હતા. તેમણે ઘણાં મસ્નવી કાવ્યો લખ્યાં છે. તેમનાં કાવ્યોનાં મુખ્ય ગુણ સાદાઈ અને સરળતા છે, તેમનો મૂળ હેતુ કવિતા લખવાનો નથી, પણ કવિતા મારફતે તેઓ પોતાનાં વિચાર અને વૃત્તિઓને પ્રદર્શિત કરે છે. તેમને જે કંઈ કહેવું છે તે તેઓ સાદી, સરળ ભાષામાં કહી જાય છે. તેમનાં મસ્નવી કાવ્યોમાં કૃત્રિમતા અને બનાવટ નથી. તેમને ભાષા પર એટલો બધો કાબૂ છે કે તેમને શબ્દો શોધવાની જરૂર પડતી નથી, તેમ જ તેમની પસંદગીની પણ જરૂર રહેતી નથી. તેમની પાસે વિષયો તો વાદળ જેમ આવતા જ જાય છે અને તેમની કલમ લખવાથી થાકતી નથી. અતાર વિશદ લેખક તરીકે પ્રખ્યાત છે. વિશદતાની સાથે તેમનામાં સંપૂર્ણતા પણ છે. તેમનાં બધાં કાવ્યો શુદ્ધ અને સમાન છે, વિચાર ગંભીર અને પુખ્ત છે અને તેમાં નિખાલસપણું અને સરળ ભાવ આરંભથી અંત સુધી દેખાઈ આવે છે. આ ગુણોને લીધે તેઓ ધરિનના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ છે.

અતારની ખ્યાતિ તેમનાં મસ્નવી-કાવ્યોને આધારે છે. તેમાં નીતિ અને ભકિતભાવ સાથે સાથે છે. તેઓ વાર્તાના ઘણા શોખીન છે. દરેક મસ્નવી કાવ્યમાં વાર્તા જ વાર્તા છે. તેમની સ્મરણ-શક્તિ અદ્ભુત હતી તેથી તેઓ હદીસ (હઝરત પયગમ્બર મુહમ્મદ સાહેબનાં કથન), પયગમ્બરે, સંતો, સુલતાનો અને બીજા પ્રખ્યાત પુરુષોના કિસ્સા એક પછી એક લખતા જ જાય છે. તેઓ જે સિદ્ધાંતો બોધ આપવા માગે છે તેને યોગ્ય એક નહીં પણ અનેક વાર્તા લખી કાઢે છે. જ્ઞાન-માર્ગના સિદ્ધાંતો સમજવા ઘણા કઠિન છે અને તેમને સરળતાથી સમજાવવા માટે વાર્તા ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ જ કારણથી અતાર અને બીજા સૂફી કવિઓ વાર્તાનો ઉપયોગ કરે છે.

જેટલી ઝડપથી અતાર કાવ્યો લખે છે તેટલી ઝડપથી ઘણા લોકો ગદ્ય પણ લખી શકતા નથી. જો તેમણે જરા ગાંભીર્યથી કાવ્યો લખ્યાં હોત તો આજે તેઓ અપ્રતિમ રહેત. તેમની કલ્પનાશક્તિ “ ખુસરવનામા ”માં ઉચ્ચ ક્રાંતિની છે. તેમણે “ મન્તેકુત્તર ”માં ભકિતભાવનાં સ્થાનોનું વર્ણન કર્યું છે. સૂફીવાદ સમજાવવા માટે તેમણે પક્ષીઓની વાર્તા આપી દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. તે વાર્તા આ પ્રમાણે છે: એક દિવસે બધાં પક્ષીઓ ભેગાં થયાં અને તેમણે એવો નિર્ણય કર્યો કે વિશ્વમાં દરેક કોમનો બાદશાહ હોય છે, પણ પક્ષીઓનો બાદશાહ નથી. તેથી આપણે પણ કોઈને બાદશાહ તરીકે પસંદ કરી લેવો જોઈએ. આ હેતુ પાર પાડવા માટે તેઓ ચિઠ્ઠી નાખીને હુદહુદ પક્ષીને પોતાનો નેતા (ગુરુ) બનાવી “ સીમુર્ગ ” નામના પક્ષીને પોતાનો બાદશાહ બનાવવા તેની શોધમાં નીકળે છે. તેમને તે પ્રવાસમાં અમુક મજબૂલો—શોધ, ઇશ્ક, જ્ઞાન, સ્વાતંત્રતા, ખુદાઈ એક્ય, આશ્ચર્ય, મોક્ષ—માંથી પસાર થવાનું હોય છે. ઘણાં પક્ષીઓ બહાનું કાઢી “ સીમુર્ગ ”ની શોધમાં જતાં નથી અને જે જાય છે તેમાંથી ઘણાં ખરાં થાકીને રસ્તામાં મરી જાય છે. આખરે માત્ર ત્રીસ જ પક્ષી “ સીમુર્ગ ”ના રહેઠાણ પર આવી પહોંચે છે. ત્યાં “ સીમુર્ગ ” (સી = ત્રીસ, મુર્ગ = પક્ષી)ને જોતા નથી પરંતુ દરેક પક્ષી (પ્રાર્થના વડે શુદ્ધ હૃદય થઈ જવાથી) પોતાને જ

જુએ છે. “સીમુર્ગ” ખુદા છે, પક્ષી મનુષ્ય છે. ખુદાની ઇબ્દત કરવાના વખતે માણસ કાંઈ ને કાંઈ બહાનું શોધી કાઢે છે અને તેની પ્રાર્થના કરતો નથી. જે પ્રાર્થના કરે છે તે ખુદાને મેળવે છે. જેવી રીતે ત્રીસ પક્ષીઓએ આખરી મજબલમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું તેવી જ રીતે આત્મશુદ્ધિથી આપણા હૃદયમાં ખુદાનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ખુદાને આત્મશુદ્ધિથી જ મેળવી શકાય છે. એક કથન મુજબ “જે પોતાના આત્માને ઝોળખે છે તે ખુદાને ઝોળખે છે.”

અતાર સમર્થ લેખક હતા. તેમનાં બીજાં મસ્નવી કાવ્યો “ઇલાહીનામા,” “અસરા-નામા,” “મુસીબતનામા,” “ખુસરવનામા,” “ખુલખુલનામા,” “ગુલોહરમુઝ,” વગેરે છે.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ ઉર્ફે મવલાના રૂમી એ સર્વશ્રેષ્ઠ સૂફી કવિ છે. તેઓ મહાન વિદ્વાન અને સૂફી સંત હતા. તેમણે મસ્નવી નામે મસ્નવી કાવ્ય લખ્યું છે. તેના છ ભાગ છે અને તેની કડીઓ છવ્વીસ હજારથી વધારે છે. આ મહાન કાવ્યમાં સૂફી પંથના સિદ્ધાંતો અને કથનોને વાર્તારૂપે, દષ્ટાંતરૂપે અને કૃત્રિમ ઐતિહાસિક કથારૂપે સમજાવવામાં આવ્યાં છે. આ બધાં કથનો મનુષ્ય અને તેના કર્તવ્ય ઉપર ઇશ્વરી પ્રેમની સર્વોપરી સત્તાનું વિવરણ છે. ઇશ્વરી પ્રેમ માટે માણસે અહં ઝોગાળી અને ખુદા સાથે ભળી જવાનું શોધન કરવું જોઈએ. કવિ આ પુસ્તકની અરબી ભાષામાં લખેલી પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે આ પુસ્તક પવિત્ર કુરઆનનું વિવેચન, નીતિનું સુધારક અદ્ભુત કથા, અલૌકિક વાર્તા અને સર્વોત્તમ પ્રવચન છે; આ ભક્તોનો માર્ગ અને ભક્તિમાં પ્રથમ પ્રવેશનારાઓનો બાગ છે.

કવિના શૈલીદોષ બાદ કરતાં, મસ્નવી મવલાના જલાલુદ્દીનની કવિત્વશક્તિ અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થાન પ્રદર્શિત કરે છે. મસ્નવી મુખ્યત્વે કરીને જીવનના આચાર, વિચાર અને પુરુષાર્થ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેમાં સંતકવિ સત્યની પ્રતિમા જ નહીં પણ દૈવી શક્તિ અને સત્તાવાળો પુરુષ ખુદા તરફ લઈ જતા માર્ગનો અવશ્ય રહ્યાર (માર્ગદર્શક), આત્માની બિમારીઓનો પરીક્ષક અને ઉપાય કરનાર હકીમ, સત્યના ઉપદેશક અને ધર્મના શિક્ષક તરીકે દેખાય છે. કવિ પવિત્ર કુરઆનના સિદ્ધાંતોનો સાર સમજાવે છે; તે ઉપરાંત વાચકોને રમૂજ વાર્તાઓથી બોધ પણ આપે છે. દરેક વાચકને, તેવી વૃત્તિ મુજબ, સૂફીવાદના ગુહ્ય અને ગૂઢ સિદ્ધાંતોમાંથી અને અમુક જાતની કથાઓમાંથી—જે સાદામાં સાદી ભાષામાં લખવામાં આવી છે—કાંઈકે બોધ મળે છે. જોકે પુસ્તકમાં વ્યવસ્થિત રચના નથી, છતાં દરેક દક્ષતરમાં ચચાયેલા વિષયો તર્કશાસ્ત્રાનુસાર સંબંધ ધરાવે છે. પુસ્તકમાં અવાંતર કથાઓ ઘણી છે, અને બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક વાચનાર પણ પૂર્વાપર સંબંધ વીસરી જાય છે. કવિ અદ્વૈતવાદી છે. તે એક જ સત્યને અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી જુએ છે. સંપૂર્ણ અદ્વૈતવાદી સિદ્ધાંત માત્ર આધ્યાત્મિક પ્રવીણ પુરુષો માટે છે. વિષયી અને સંસારી લોકો જે તેમાંથી અનૈતિક અનુમાન કરે છે તેમને માટે નથી. મવલાના રૂમી દુરાચરણ અને કુકર્મને વાસ્તવિક તથ્ય તરીકે માન્ય રાખે છે અને કહે છે કે મનુષ્ય વિષયનો ઐચ્છિક ગુલામ છે અને તેથી જે કુકર્મ કરે છે તે માટે જવાબદાર છે. તે ઇશ્વરી ન્યાયની શિક્ષા પામે છે છતાં પણ કહે છે કે જેવી રીતે પ્રારંભમાં ખુદાઈ મહેરનું, કહેર પહેલાં અગ્રગમન થયું તેવી રીતે અંતમાં પણ ખુદાઈ મહેર જ સર્વોપરી રહેશે. મસ્નવીના નૈતિક અને ભાવિક શિક્ષણનું મૂળતત્ત્વ ઇશ્ક (પ્રેમ) છે. ન્યારે માયિક પ્રેમ આત્માની શુદ્ધિ કરી શકે છે ત્યારે ઇશ્વરી પ્રેમનું પ્રાપ્ત્ય જે અહંકાર ઝોગાળે છે તે કેટલું શક્તિશાળી હોવું જોઈએ !

રૂપક-રૂપકથન એ સૂઝીવાદની અમદાયા પરિચારિણી છે. તે સૂઝી સાહિત્યને પોતાનું મુખ્ય ક્ષેત્ર માની શકે છે. તેમાં તેનાં મુખ્ય ગુણ-ઉમદા, સુંદર, વિચિત્ર અને હાસ્યરૂપ-લવ્ય રીતે દેખાડવામાં આવ્યાં છે. જે લેખોમાં રૂપકથનનો ઉપયોગ થાય છે તેમનો ખરો અર્થ પ્રવીણ વિદ્વાનો જ સમજે છે. અજ્ઞાન લોકો તેમને શબ્દાનુસાર સમજે છે અથવા ખિલકુલ સમજતા નથી. રૂપકથાનો ઉપયોગ વાર્તારૂપમાં, વ્યાખ્યાનરૂપમાં, કહાણીરૂપમાં અને દૃષ્ટાંતરૂપમાં, પ્રવચનના હેતુથી થાય છે; જ્ઞાતથી અજ્ઞાત, દૃષ્ટી અદૃષ્ટ, શબ્દથી અર્થ સુધી લઈ જઈ નૈતિક અને ભાવિક શિક્ષણ આપવા માટે થાય છે.

મલવાના રૂમી પણ આ જ રીતે અનુસાર પોતાના પ્રવચનને વાર્તાની રચનામાં સમજાવે છે. વાર્તાઓમાં વિવિધ વિષયો છે અને ભાષ્ય સાથે તેમનો ગૂઢ અર્થ પણ છે. એક ભાષ્ય સમજાવવામાં ખીજ વાર્તાની જરૂર પડે, અને પછી તેમાં પણ ખીજ ભાષ્યની અગત્ય લાગે તો તે સમજાવવા માટે ફરીથી કાંઈ વાર્તાની આવશ્યકતા દેખાય; આમ થતાં થતાં મૂળ વાર્તાનો અંત આવે છે. મસ્નવી એક સુંદર વાર્તાનું પુસ્તક છે. તેમાં સેંકડો વાર્તાઓ છે, કવિમાં વાર્તારચનાની અદ્ભુત શક્તિ હતી. તેમાં પવિત્ર કુરઆનની વાર્તાઓ છે, પયગમ્બરોની વાર્તાઓ છે, વગેરે વગેરે. આ ઉપરથી એમ ન માનવું કે મસ્નવી માત્ર વાર્તા જ છે. ભાવિક સિદ્ધાંતો, નૈતિક બોધ, વિચાર વગેરે વાર્તા કરતાં વધારે છે. તે ઉપરાંત કવિની કલ્પનાશક્તિનું પણ વાચકને લાન થાય છે. મસ્નવીનો ઘણોખરો ભાગ તો એવો છે કે જેમાં કવિની છટાનો જુસ્સો અને તેના વિચારની ગંભીરતા અને વેગ એવાં દેખાય છે કે જાણે ધ્વનિ કૂદકા મારી આગળ ને આગળ વધે છે અને તેની ગતિથી વધારે ને વધારે ઓજસ્વાળો બને છે.

કમાલુદ્દીન અબુલઅલા મહમુદ ખીન અલી, કવિનામ ખ્વાજુ ફીરમાની ઈ. સ. ૧૨૮૦માં ફીરમાનમાં જન્મ્યો હતો. તેણે નિઝામીનું અનુકરણ કરી “પંચકાવ્ય” (ખમસહ) લખ્યાં. ખ્વાજુનાં કાવ્યો આ છે : (૧) “હુમા એ હુમાયું” એ રોમાંચક કાવ્ય છે. આ કાવ્યમાં શાહ હોશંગનો પુત્ર હુમાયુ અને ચીનની શાહઝાદી હુમાયુની પ્રેમ-કથા છે. શાહઝાદીનો પિતા બંને પ્રેમીઓનાં લગ્નથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં, તેઓ એક બીજાને મળે છે અને લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે. (૨) “નવરોઝ વજુલ” કાવ્યમાં ખુરાસાનના શાહ ફિરોઝનો પુત્ર નવરોઝ અને તેમના શહેન-શાહની પુત્રી ગુલની પ્રેમકથા છે. મુખ્ય કથામાં ત્રણ નાની વાર્તા છે અને તે વાર્તા શાહઝાદાને તેની પ્રેમવેદનામાં કહેવામાં આવે છે. (૩) “કમાલનામા” મસ્નવી કાવ્ય નીતિ અને ધર્મ ઉપર છે. (૪) રવઝતુલ અન્વાર” સૂઝી પંથ વિષે છે. (૫) “મક્કાતીહુલ કુલુબ” ધાર્મિક વિષયો પર છે. કવિએ ખમસહ ઉપરાંત “ગવહરનામા” નામે મસ્નવી કાવ્ય લખ્યું છે.

મહાન કવિ અમીર ખુસરવ હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે પણ નિઝામીના અનુકરણમાં “પંચકાવ્ય” લખ્યાં. અમુક લોકો એવું માને છે કે અમીર ખુસરવ મસ્નવી-લેખક તરીકે નિઝામીથી ચડિયાતી પંક્તિના છે. તેમનાં કાવ્યો આ છે : (૧) “મત્લ ઉલ અન્વાર”માં ભાવનાયોગ અને નીતિ વિષે ચર્ચા છે. (૨) “શીરીન ખુસરવ” રોમાંચક કથા છે. (૩) “લયલા-મજનુ” પણ પ્રેમકથા છે. (૪) “આઈન એ સિકન્દરી”મા સિકન્દર વિષે વાર્તા છે. (૫) “હસ્ત ખેહિસ્ત”માં બહેરામ ગોરની પ્રેમકથા છે. (૬) “કિરાનુસ્ સઅદ્યન”માં સુલતાન મુઈઝુદ્દીન કયઝાબાદ અને તેના પિતા બંગાળના નાસિરુદ્દીન ખુગરાખાનના મિલનનું વર્ણન છે. (૭) “દવલરાની ખિઅર-

ખાન”માં સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીના પુત્ર ખિઝરખાન અને ગુજરાતના રાજા કરણની પુત્રી દેવળદેવીની પ્રેમકથા છે.

અમીર ખુસરવ એ અદ્ભુત પ્રભાવ અને આશ્ચર્યજનક સામર્થ્ય તથા શક્તિ ધરાવતા હતા. ફારસી પદ્યનું કોઈ પણ એવું સ્વરૂપ નથી જેમાં એમણે કાવ્ય ન લખ્યું હોય. તેમણે દરેક કાવ્ય સફળતાપૂર્વક લખ્યું. તેમનામાં નિઝામી જેવી કુશાત્ર બુદ્ધિ, રૂમી જેવું જ્ઞાન અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અને ફિરદવસી જેવી ચિત્તાકર્ષકતા ન હતાં, પરંતુ તેમનામાં લાવણ્ય, વૈભવશાળી શૈલી, શુદ્ધ શબ્દપાંડિત્ય, ઓજસ, સુંદર રંગપ્રભા, મૃદુતા અને આશ્ચર્યજનક ભાષાપ્રભુત્વ હતાં. આ ગુણોમાં તેમની ખરી મહત્તા દેખાય છે અને તેથી કવિ તરીકે તેમણે પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવ્યું.

શયખ સઅદુદ્દીન મહમુદ શબિસ્તરીએ “ગુલશને રાઝ” નામનું કાવ્ય લખ્યું. કવિને ખુરાસાનના એક સૂફી સંતે સૂફીવાદ વિષે પંદર પ્રશ્ન પૂછ્યા અને તેમણે તે પ્રશ્નોના જવાબ કાવ્યમાં આપ્યો. પુસ્તકના દરેક ખંડના મથાળે પ્રશ્ન છે અને પછી તેના જવાબ લખવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક એટલું બધું લોકપ્રિય થયું કે તેને સમજાવવા માટે ઘણા વિદ્વાનોએ તેના વિષે ભાષ્ય લખ્યાં છે. શબિસ્તરી સંક્ષિપ્ત રીતે અને સાદી ભાષામાં “વહદતુલ વુજુદ” (અસ્તિત્વ એકતા), સંપૂર્ણ પુરુષના અવરોહણ અને આરોહણ, પ્રેમ સંકેતસૂત્રના શબ્દો, પરમાનંદપ્રદ અનુભવો વગેરે સમજાવે છે.

શયખ રકનુદ્દીન અવહદી એક મહાન સૂફી કવિ હતા. તેમણે “જમે જમ” અને “દહનામા” નામે મસ્નવી કાવ્યો લખ્યાં છે. “જમે જમ” કાવ્ય એટલું લોકપ્રિય થઈ ગયું કે એક મહિનામાં તેની ચારસો નકલો ખપી ગઈ અને લોકો તેને ખરીદી વધારે કિંમતે વેચતા. “દહનામા”માં દશ પ્રેમપત્રો છે.

મવલાના શમસુદ્દીન મુહમ્મદ કાતેબીએ નિઝામીના ખમસહના અનુકરણમાં ખમસહ લખવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ પ્લેગ થવાથી તે મરી ગયો. તેનાં કાવ્યો—“ગુલશને અખરાર”, “મજમૂલ અહરયન”, “દહ્યાબ”, “સીનામા” અને “દીલરખાઈ” છે.

મવલાના જમી પ્રખર મસ્નવી-કાવ્ય લેખક હતા. તેમણે સાત મસ્નવી કાવ્યો લખ્યાં છે તે “હફ્ત અવરંગ” (સપ્તઋષિ)ના નામે ઓળખાય છે : (૧) “સીલસેલતુઝઝહબ” “સોનેરી સાંકળ”માં નૈતિક અને ધાર્મિક વિષયો, બોધક વાર્તા સાથે ચર્ચામાં આવ્યા છે. (૨) “સલમાન વ અબસાલ” ૩૫૬ કાવ્ય છે. (૩) “તોહફતુલ અહરાર” ધાર્મિક અને નૈતિક કાવ્ય છે. (૪) “સુબહતુલ અખરાર” પણ ધાર્મિક અને નૈતિક કાવ્ય છે. (૫) “યુસુફ વ ઝુલયખા”માં પયગમ્બર હઝરત યુસુફ સાહેબ અને ઈજિપ્તના અઝીઝની ધર્મપત્ની ઝુલયખાની પ્રેમકથા છે. આ પુસ્તક બહુ જ મશહૂર છે અને અતિ ઉત્તમ શૈલી અને ઢબમાં લખ્યું છે. (૬) “લયલામજનુ” પણ પ્રેમકથા છે. (૭) “ખીરદનામ એ સિકન્દરી”માં સિકન્દરનો અહેવાલ છે.

મવલાના જમી ફારસી સાહિત્યના સાત મહાન કવિઓ—ફિરદવસી, અન્વરી, નિઝામી, મવલાના રૂમી, શયખ સઅદી, હાફિઝ, જમી—માંના એક છે. આ સાતે કવિઓએ અમર કીર્તિ મેળવી છે. દરેક કવિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના કાવ્ય માટે પ્રખ્યાત છે—જેમકે ફિરદવસી અને

નિઝામી વીરરસ અને પ્રેમકાવ્યો માટે; ખાકાની અને અન્વરી પ્રશસ્તિકાવ્ય માટે; અબુસર્ધદ અબુલખયર અને ઉમર ખય્યામ રૂબાઈયાત માટે; સૂફીવાદ માટે અતાર અને રૂમી; સઅદી અને હાફિઝ ગઝલ માટે; ખુસરવ અને જામી વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્ય માટે. અમીર ખુસરવ અને મવલાના જામીએ નિઝામીનાં મસ્નવી કાવ્યોનાં અનુસરણમાં મસ્નવી કાવ્યો લખ્યાં છે. મવલાના જામીની ભાષા સાદી અને સરળ છે અને તેમાં સઅદીની નીતિ, રૂમીની ઉચ્ચતા, હાફિઝની સાદાઈ અને નિઝામીની પરિપક્વતા છે.

મવલાના અબ્દુલ્લાહ હાતેફી મવલાના જામીનો ભાણેજ હતો. તેણે પંચકાવ્ય લખવાં શરૂ કર્યાં, પણ માત્ર ચાર જ કાવ્ય લખ્યાં—લયલામજનુ, શીરીનખુસરવ, તીમુરનામા અને હફ્ત-મન્ઝર. અહલીશીરાઝીએ “સેહરે હલાલ” મસ્નવી કાવ્યમાં છંદયુક્તિ અને શબ્દવિનોદનો ઉપયોગ કર્યો છે. અહલીએ આ કાવ્ય એવી કુશળતાથી લખ્યું છે કે તે બે છંદમાં વાંચી શકાય છે. દરેક કડીના પાદના શબ્દો એક જ છે, પણ તેમનો અર્થ બુદ્ધો થાય છે. આ કાવ્યમાં શાહઝાદા જામ અને શાહઝાદી ગુલની પ્રેમકથા છે. તેનું ખીજું મસ્નવી કાવ્ય “શમ્સ વ પરવાના” છે. કવિ વહશીએ “નાઝીર વ મન્ઝર”, “ખુલ્દે બરી” અને “ફરહાદ વ શીરીન” નામનાં કાવ્યો રચ્યાં. બહાઉદ્દીન આમુલીએ “નાન વ હલ્વા” અને કવિ શિકાઈએ “મહેર વ મોહબ્બત,” “નમકદાને હકીકત” અને “કિસ્સએ ઇરાકયન” લખ્યાં છે.

અર્વાચીન યુગમાં કવિ સખાએ “શાહનામા,” “ખુદાવન્દનામા,” “ઈબ્રતનામા,” રચ્યાં અને કવિ વિસાલે વહશી કવિનું મસ્નવી કાવ્ય “ફરહાદ વ શીરીન” પૂરું કર્યું. કવિ વિકારે “બહેરામ વ બહેરાઝ,” કવિ સરોશે “સાકીનામા,” અદીબ પેશાવરીએ “કયસરનામા” વગેરેએ મસ્નવી કાવ્યો લખ્યાં છે.

વલભીપુરમાંથી મળેલી ધાતુની પ્રાચીન બુદ્ધ-પ્રતિમા

મહેન્દ્રસિંહજી ઠાકોર

ભાવનગરથી લગભગ વીસ માઈલ દૂર આવેલું વળાગામ એ પ્રાચીન વલભીપુરનું સ્થાન છે. ભાવનગરની ખાડી પાસે થોડું અંદરથી આવેલું વલભીપુર, એક સમયે, ભરૂચની માફક અંદરથી હોવા છતાં, બંદર હશે એમ કલ્પી શકાય. મૈત્રક રાજવંશના સ્થાપક સેનાપતિ ભટાર્ક (શરૂઆત આશરે ઈ. સ. ૪૭૦) એને પોતાની રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું તે પહેલાં ઘણા સમય પૂર્વે પણ વલભી એક અગત્યનું અને જાણીતું સ્થળ હોય એમ વાક્યમયના પુરાવા પરથી લાગે છે. વલભી વિષે જૂનામાં જૂનો ઉપલબ્ધ ઉલ્લેખ પાણિનિનો છે. અષ્ટાધ્યાયી (૪-૨-૮૨)માં વરણાદિશ્ચ એ સૂત્ર પર વરણાદિગણમાં મથુરા, તક્ષશિલા, ઉજ્જૈની, ગયા,.....આદિ સાથે વલભીનો ઉલ્લેખ આવે છે. જૈન પરંપરા મુજબ, ઈ. સ. ૩૦૧-૩૧૩ આસપાસ વલભીમાં નાગાર્જુનના પ્રમુખપદે મળેલી પરિષદમાં આગમોની વાચના થઈ. ઈ. સ. ૪૫૩-૪૬૬ આસપાસ વલભીમાં દેવર્ગિષિણ ક્ષમાશ્રમણની આગેવાની નીચે મળેલી પરિષદમાં ત્રીજી વાચના થઈ.

અહિંત આચાર્ય(અચલ)એ બંધાવેલા વલભીમાંના બૌદ્ધવિહારમાં આચાર્ય ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ રહી એમના સુવિખ્યાત ગ્રંથોની રચના કરી. સ્થિરમતિનો ઉલ્લેખ મૈત્રક રાજ ધરસેન રજા તથા શિલાદિત્ય ઉગ્મના ઈ. સ. ૫૮૮ તથા ઈ. સ. ૬૬૨ના દાનપત્રમાં છે.^૧ ભદ્રન્ત સ્થિરમતિએ બંધાવેલા બપ્પાદીય વિહારને ઈ. સ. ૫૮૮માં ધરસેન બીજાએ દાન આપ્યું હતું.

ઈ. સ. ૫૭૦ અને ૬૨૦ની વચ્ચે અહીં ભટ્ટિએ રાવણુવધ નામનું સુવિખ્યાત કાવ્ય રચ્યું જે ભટ્ટિ-કાવ્ય નામથી જાણીતું છે. પ્રાચીન સમયથી આ પ્રકારની મહત્તા અને પરંપરા વલભીમાં હોવાના કારણે જ કદાચ સેનાપતિ ભટાર્કે વલભીને પોતાની રાજધાની તરીકે પસંદ કર્યું હશે.

ઈ. સ.ના ૬ઠ્ઠા સૈકાના અંત સુધીમાં તો વલભીનું મૈત્રક-સામ્રાજ્ય એ પશ્ચિમ ભારતનું એક પ્રતાપી અને વિખ્યાત સામ્રાજ્ય બની રહ્યું. અહીં વલભીની સુવિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં દેશવિદેશના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો આવતા. આવા સુવિખ્યાત સંસ્કૃતિ-ધામ વલભી વિષે ચીની યાત્રી હુ-એન-સંગ લખે છે: “ શહેરમાં ગીચ વસતિ છે, અહીંના રહેવાસીઓ સમૃદ્ધિવાન છે. સેંકડો કુટુંબો એવાં છે કે જેઓ કરોડપતિઓ છે. દેશવિદેશની કિંમતી અને અવનવી દુર્લભ વસ્તુઓના અહીં ભંડાર ભરેલા છે. ”^૨

૧ સેરયુઅલ બીલ, ટ્રાવેલ્સ ઓફ હુએનસંગ (બુદ્ધિસ્ટ રેકૉર્ડ્ઝ ઓફ ધ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ, વો. ૪), પ્રકાશક: સુશીલ ગુપ્તા પ્રાઈવેટ લિમિટેડ (૧૯૫૮), પૃ. ૪૫૮. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૈત્રકકાલીન ગુજરાત વો. ૧ પૃ. ૩૬૭-૩૬૮.

૨ સેરયુઅલ બીલ, એ જન, પૃ. ૪૫૭.

ઈ. સ. ૧૭૧માં આવેલા ચીની-ચાત્રી ઇતિહાસ લખ્યું છે કે બિહારમાં નાલન્દાનું વિશ્વ-વિદ્યાલય અને સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીની વિદ્યાપીઠ ચીનમાંના ચિન-મ, શિન-મ-યુ, લુંગ-મન વગેરે વિદ્યા-પીઠોની બરાબરી કરે એવાં મોટાં છે. ^૧ વલભી વિદ્યાપીઠનું એક મોટું પુસ્તકાલય હતું, જેને પુસ્તકો ખરીદવા માટે મૈત્રક-રાજાઓએ દાનો આપ્યાની હકીકત મૈત્રક દાનપત્રોમાંથી મળે છે. ^૨

હ્યુ-એન-સંગના જણાવ્યા મુજબ વલભીમાં ઘણા સંધારામો (સો કે તેથી વધુ) હતા જેમાં ૬૦૦૦ ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. મૈત્રક દાનપત્રોમાં જુદા જુદા તેર વિહારોનો ઉલ્લેખ આવે છે જેમાંના અગિયાર તો વલભી અને તેની આજુબાજુમાં હતા. ^૩ વલભીમાં ફક્ત હીનયાની સમ્મિતીયો જ નહોતા, મહાયાની ભિક્ષુઓ પણ હતા. રોજ સવારે વિહારોમાં બુદ્ધની પૂજા થતી, અને ચોકમાં બુદ્ધમૂર્તિને સુવાસિત જલથી સ્નાન કરાવતી વખતે ભિક્ષુઓ ભેગા થતા. ^૪

વલભીના મૈત્રકરાજ શિલાદિત્ય પ્રથમ, અપરનામ ધર્માદિત્ય, વિષે મંજુશ્રીમૂલકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે :

શ્રીલાહવો નામ નૃપતિઃ બુદ્ધાનાં શાસને રતઃ ।

પુરી વલ્લભ્ય(મીં) સમ્પ્રાપ્તો ધર્મરાજા મવિષ્યતિ ॥ ૫૮૭ ॥

વિહારાન્ ઘાતુવરાન્ ચિત્રાન્ શ્રેયસાં પ્રાપિનસ્તથા ।

કારયિષ્યતિ યુક્તાત્મા મૂપતિર્ધર્મવત્સલઃ ॥ ૫૮૮ ॥

પૂર્જાં ચ વિવિધાકાશં જિનચિમ્બાં મનોરમામ્ ।

પુજયેદ્ઘાતુવહાં અર્પણાં લોકનાથેભ્યો યશસ્વિણ ॥ ૫૮૯ ॥

આમ વલભીમાં બુદ્ધ-પ્રતિમાઓ વિષે આપણને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. શિલાદિત્ય પ્રથમનો સમય આશરે ઈ. સ. ૫૮૦ થી ૬૧૫ છે.

ઈ. સ. ૧૮૪૫ થી આ વળાને હવે વલભીપુરના મૂળ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભાવનગરની ઉત્તર પશ્ચિમે લગભગ ૨૩ માઈલ દૂર આવેલા હાલના વલભીપુરથી દરિયો અત્યારે સાત માઈલ દૂર છે. પણ જૂના વખતમાં વલભીપુર એક બંદરગાહ હશે.

અહીં ખાસ વ્યવસ્થિત ઉત્ખનન થયાં નથી. ઈ. સ. ૧૮૧૫ આસપાસમાં સદ્ગત ડૉ. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરને વલભીમાં શ્રી. એલલ ગરાસિયાના ખેતરમાંથી પાંચ ઘાતુ પ્રતિમાઓ

૧ ઈ. ટાકાકસુ, એ રેકૉર્ડ ઓફ ધ બુદ્ધિસ્ટ રીલીજિયન એન્ડ પ્રેક્ટિસ ઇન ઈન્ડિયા, મલાયા આરકિપેલેગો (ઈ. સ. ૧૮૬૬), પૃ. ૧૭૭.

૨ મોરેશ્વર જી. દીક્ષિત, વલભી, ધ એનશિયન્ટ બુદ્ધિસ્ટ યુનિવર્સિટી, હિસ્ટોરિકલ એન્ડ ઇકોનોમિક સ્ટડીઝ, સિલ્વર જ્યુબિલિ વૉલ્યુમ, ફરગ્યુસન કૉલેજ, પૂના.

૩ વિહારો, વિહારમંડલો, વગેરેની હકીકત માટે જુઓ, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૈત્રક-કાલીન ગુજરાત, વૉ. ૨, પૃ. ૩૬૬ થી ૪૦૩, ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ, ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ, સ્વાધ્યાય, વર્ષ ૧, અંક-૩. પૃ. ૨૬૪-૨૬૭.

૪ શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ, મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, વૉ. ૨, પૃ. ૪૧૦-૪૧૧

મળેલી, જે બૌદ્ધ માનવામાં આવેલી પણ તે જૈન છે. હાલ તે મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં છે.^૧ ઈ. સ. ૧૮૩૪માં અહીં એક તળાવ પાસે જૂના મકાનના પાયા નીચે, રેવ. ફાધર હેરાસે થોડુંક ખોદકામ કરી મેળવેલી પુરાવસ્તુઓ હાલ હાલ મુંબઈમાં સેન્ટ ઝેવીઅર્સ કોલેજમાં સુરક્ષિત છે. પણ તેમાં કોઈ ધાતુપ્રતિમા નથી. વલભીમાંથી મળેલી જે પુરાવસ્તુઓ રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમમાં છે તેમાં પણ કોઈ ધાતુપ્રતિમા નથી.

હાલના વલભીપુરથી લગલગ પોણે માઈલ દૂર ઘેલા નદીને સામે કાંઠે ખેતરમાં કૂવો ખોદતાં લગલગ પંદર ફીટની જિંઝારાએ થોડાક વર્ષ પર મળી આવેલી યુદ્ધની ધાતુપ્રતિમા હાલ આ લેખકના સંગ્રહમાં છે. તે અહીં આ અંકના પૃષ્ઠ ઉપર છાપી છે.

પીત્તળની બનેલી આ યુદ્ધ-પ્રતિમા એના પીઠ અને લામંડલ સાથે કુલ ૭-૮ ઇંચ જિંચી છે, જ્યારે તેમાં યુદ્ધની દેહાકૃતિ ૫-૬ ઇંચ છે. મસ્તક ૧-૨ ઇંચ જેટલું છે, યુદ્ધનો જમણો હાથ વરદ-મુદ્રાએ છે, જ્યારે ડાબા હાથથી યુદ્ધે પોતાની સંઘાતિનો છેડો પકડેલો છે. આ સંઘાતિ એવી રીતે એઢેલી છે કે યુદ્ધનો જમણો ખભો અને હાથ ખૂલા અને વસ્ત્રથી અનાચ્છાદિત રહ્યા છે અને જમણા હાથની બગલની નીચેથી આખું શરીર ઢાંકી લગલગ ઘૂંટણ સુધી આ વસ્ત્ર પહોંચે છે. ડાબા હાથ તરફ વસ્ત્રના છેડાની વલ્લીઓ (folds) પડેલી બતાવી છે. સંઘાતિનો છેડો ડાબા હાથની નીચેના પહોંચીના લાગની આજુબાજુ લપેટી હાથમાં પકડી રાખવામાં આવ્યો છે.

મસ્તક ઉપરના વાળા સામાન્યપણે યુદ્ધ-પ્રતિમાઓમાં જોવા મળે છે તેમ દક્ષિણાવર્ત જૂંચળાવાળા છે અને મધ્યમાં ઉમર ઉબણીય બતાવ્યું છે. યુદ્ધના કાનની બૂટો લાંબી છે, નાક મોટું લાંબું, છેડેથી સ્કેજ અણિયાળું છે. અર્ધમીલિત ધ્યાનસ્થ નેત્રોની ઉપરની ભ્રમરો બે વળાંકદાર રેખાઓથી બતાવેલી છે.

યુદ્ધના મસ્તકની પાછળનું પ્રલામંડલ કંઈક લંબગોળ ઘાટનું ટોચ ભાગે અણિયાળું છે. એમાં ઝાઝી ભાત નથી; ફક્ત એની કિનારો પર મણકાની ભાત બતાવી છે. આ પ્રલામંડલ ઘૂડું પાડી શકાય છે. એને છેડે લાંબી સળીઓ છે જે યુદ્ધના શરીરના પાછળના ભાગમાં એક આંકડો છે તેમાં પરોવી દેવાય છે. પ્રલામંડલ ઉંચાઈમાં ૨-૨ ઇંચનું છે.

પીઠનો ભાગ તળિયેથી ૨-૧ ઇંચ પહોળો અને ૧-૫ ઇંચ જિંચો છે. આ પીઠ (Pedestal) દ્વિમેખલા પીઠ છે. એને મથાળે વાડકા ઘાટનું જે દેખાય છે તે કમળની પાંખડીયુક્ત, કમળની વચ્ચેનો ભાગ હોય છે તે બતાવ્યો છે.

આ પ્રતિમાની કલાશૈલી, એનો સમય વગેરેને સમજવા માટે યુદ્ધની ઉપલબ્ધ કેટલીક પ્રાચીન ધાતુ-પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ અહીં આવશ્યક છે જેથી તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારને તે ઉપયોગી નીવડી શકે.

૧ આ પ્રતિમાએના ફોટા તથા તે અંગે વિવરણ માટે જુઓ, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ બુલેટીન, વો. ૧માં ડૉ. હમાકાન્ત શાહનો લેખ, પૃ. ૩૬; ડૉ. મોરેશ્વર દીક્ષિત, હિસ્ટોરિક એન્ડ ઇકોનોમિક સ્ટડીઝ, પૃ. ૬૩.

૨ પ્રતિમાના ફોટા માટે જુઓ, આ અંકના પૃષ્ઠ ઉપર છાપેલું ચિત્ર.

(૧) નોર્થવેસ્ટ ફ્રન્ટીઅર પ્રોવિન્સ નામથી એક વખત ઓળખાતા વાયવ્ય પ્રદેશમાં મોહનદસ્ નામથી ઓળખાતા ભાગમાંથી, ગાંધારમાંથી મળેલી મૂર્તિ, જે આશરે ૩૦૦૭ સે.મી. ઊંચી છે તેમાં પ્રભામંડલ ઘણું મોટું, યુદ્ધના આખા શરીરની પાછળ દેખાય એવું બનાવ્યું છે. એમાં જમણા હાથ અભય મુદ્રાએ છે અને ડાબા હાથથી સંઘાતિનો છેડો પકડેલો છે. સંઘાતિ બેઉ ખભાને ઢાંકીને ઓઢેલી છે. યુદ્ધના શરીરનો ઘાટ બેઠી દડીનો, પગ કંઈક પાતળા છે અને મુખનો આકાર ચોરસ જેવો છે, ગોળાશ પર નથી. આ પ્રતિમા ઈ. સ.ના ત્રીજા-ચોથા સૈકા આસપાસની છે. જાણ તથા વિવરણ માટે જુઓ, આર્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ પાકિસ્તાન, પ્લેટ ૨૦, આકૃતિ ૧૨૬, પૃ. ૩૯. આવી એક પ્રતિમા લંડનના વિક્ટોરીયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમમાં પણ છે. આ ગાંધાર શૈલીની ગણી શકાય.

(૨) ગાંધાર કલાની, પાંચમા સૈકાની, યુદ્ધની બેઠી પ્રતિમા, તક્ષશિલામાંથી મળેલી સર જહોન માર્શલે એમના ટેકિસલા, વો. ૨, પ્લેટ ૧૮૬, આકૃતિ ૪૨૩ તરીકે છાપેલી છે તેમાં પણ સંઘાતિ યુદ્ધના બેઉ ખભાને ઢાંકીને ઓઢેલ છે.

(૩) ઉત્તર પ્રદેશમાં, ધનેશ્વર ખેડા નામના સ્થળેથી મળેલી, ઈ. સ. ચોથા-પાંચમી સૈકાની યુદ્ધની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા આશરે ૩૧.૫ સે.મી. ઊંચી છે જેમાં બેઉ હાથ ધર્મચક્રમુદ્રામાં બતાવ્યા છે. અતિ બારીક વસ્ત્રની બનેલી સંઘાતિ બેઉ ખભાને ઢાંકે છે. (ચિત્ર માટે જુઓ, આર્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ પાકિસ્તાન, પ્લેટ ૩૨, આકૃતિ ૧૯૭, પૃ. ૪૮.)

(૪) ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકાની, ગુપ્તકાલીન મનાતી, ભવ્ય મોટી એવી ધાતુની યુદ્ધ-પ્રતિમા, બિહારમાં સુલતાનગંજમાંથી મળેલી હાલ ઈંગ્લેન્ડમાં છે જે કુમારસ્વામી વગેરે ઘણા વિદ્વાનોએ પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. આ પ્રતિમાનો જમણો હાથ અભય મુદ્રાએ છે અને ડાબો હાથ સહેજ વળી ઊંચો કરેલો, સંઘાતિનો છેડો પકડી રાખે છે. બેઉ ખભા બારીક વસ્ત્રથી આચ્છાદિત છે. શરીરની બેઉ બાજુ આગળ આ વસ્ત્ર સુંદર રીતે લટકતું બતાવ્યું છે, જેમાંથી યુદ્ધની કંઈક કૃશ દેહલતા દેખાય છે. (જુઓ, ઈરવિન, આર્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ પાકિસ્તાન પ્લેટ ૩૩, આકૃતિ ૧૯૯).

(૫) પૂર્વ ભારતની, પાલશૈલીને નામે ઓળખાતી કલાશૈલીની કેટલીક પ્રતિમાઓ સરખાવવી જોઈએ. કુર્કિહારમાંથી મળેલી, ધર્મચક્ર મુદ્રાવાળી પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા, ઈ. સ.ના આઠમા સૈકાની, ઉમાકાન્ત શાહકૃત, અંકોટા ઓન્ડિઝ, પ્લેટ ૪૬ તરીકે છપાયેલી છે.

(૬) એવી જ રીતે, પાલશૈલીની કુર્કિહારમાંથી મળેલી, યુદ્ધની ઊભી મૂર્તિ, અંકોટા ઓન્ડિઝમાં પ્લેટ ૫ તરીકે (તેમ જ ધ વે ઓફ યુદ્ધ ભાગ ૫માં પ્લેટ ૧૫ તરીકે) છપાયેલી, ઈ. સ. નવમા-દશમા સૈકાની છે. એમાં યુદ્ધનો જમણો હાથ વરદ મુદ્રાએ છે, ડાબા હાથે સંઘાતિનો છેડો પકડેલો છે.

(૭) નાલન્દામાંથી મળેલી, ઈ. સ.ના નવમા સૈકાની, યુદ્ધની ઊભી પ્રતિમાની જાણ માટે જુઓ, ધ વે ઓફ યુદ્ધ, વિભાગ ૪, આકૃતિ ૮૬. આમાં યુદ્ધનો જમણો હાથ અભય મુદ્રાએ છે. આકૃતિ સુંદર છે.

(૮) લગભગ આવી, ઘણુંખરું બિહારમાંથી મળેલી ખીજ એક પ્રતિમા શ્રી. કાર્લ ખંડાલા-વાળાએ, માર્ગ, વો. ૪, અંક ૪માં છાપી છે.

(૯) સિરપુરમાંથી મળેલી ધાતુપ્રતિમાઓમાંની એક, આશરે આઠમા સૈકાની, જર્નલ ઓફ ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ્સ, વો. ૮ (૧૯૫૨), પ્લેટ નં. ૧૧, તરીકે ડૉ. મોરેશ્વર દીક્ષિતે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે તેમાં બુદ્ધનો હાથ ભૂમિસ્પર્શ મુદ્રાએ છે.

(૧૦) મુંબઈ પાસે સોપારાના સ્તૂપમાંથી મળેલી પ્રતિમાઓ મુંબઈમાં એશિયાટિક સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે. મૈત્રય બૌદ્ધિસત્ત્વની બેઠી પ્રતિમા, ઈ. સ. સાતમા સૈકા આસપાસની, આ સંગ્રહમાં છે. જેમાં સુખાસને બેઠેલા બુદ્ધનો જમણો હાથ વરદ મુદ્રાએ છે. (જુઓ, ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ, અકોટા ઓન્ડિઝ, પ્લેટ ૪અ; કોનોલોજી ઓફ ગુજરાત, પ્લેટ ૧૪માં સોપારાની આ આઠે મૂર્તિઓ છાપેલી છે.

(૧૧) પશ્ચિમ ભારતીય કલાની એક અગત્યની ધાતુપ્રતિમા કચ્છમાં ફરગ્યુસન મ્યુઝિયમ, ભૂજમાં છે, જે ૧૧-૧ ઈય જાગી છે, (જુઓ, કોનોલોજી ઓફ ગુજરાત, પ્લેટ ૫૭). આ પ્રતિમાની કલા વગેરેની ચર્ચા માટે જુઓ, ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ, ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ, સ્વાધ્યાય, પુ. ૧, અંક ૩, પૃ. ૩૦૪. પ્રતિમાની પીઠ ઉપર એક લેખ છે જે તેની લિપિ પરથી ઈ. સ.ના સાતમા સૈકાનો મનાય છે.

મધ્યભારતમાં બાધની બૌદ્ધ ગુફાઓમાં પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલી, બુદ્ધ અને બોધિસત્ત્વોની સુંદર મૂર્તિઓ છે. ગુફા નં. ૨ની દીવાલ પર, જમણી બાજુએ, બે બોધિસત્ત્વો વચ્ચે બેઠેલી બુદ્ધમૂર્તિ નોંધપાત્ર છે. લગભગ દશ ફૂટ ચાર ઈંચ જાગી આ મૂર્તિનો જમણો હાથ વરદ મુદ્રાએ છે, અને ડાબા હાથથી સંઘાતિનો છોડા પકડી રાખેલો છે. જમણો ખભો અને હાથ ખુલ્લા, વસ્ત્રથી અનાચ્છાદિત છે (જુઓ, ધ બાધ કેન્ડ, ગ્વાલિયર).

વલ્લભી મળેલી આપણી આ બુદ્ધ પ્રતિમા કેટલીક બાબતમાં બાધની બુદ્ધમૂર્તિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે—ખાસ કરીને હાથની મુદ્રામાં, જિભા રહેવાની ઢબમાં, મસ્તક પરની કેશચર્યામાં, અને વસ્ત્રની રચનામાં. બાધ આજે ગુજરાતમાં નથી, પણ ગુજરાતની સરહદની નજીક, દાહોદથી આશરે સવાસો માઈલ દૂર છે. મૈત્રજ્ઞનો અધિકાર કેટલોક વખત માટે માલવા ઉપર થયો હતો, અને બાધની કલા અને પશ્ચિમ ભારતીય કલાને ઘણો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. ગુજરાતમાં બહુ જ પ્રચલિત, રાસ(ગરબા)મંડલનું ચિત્ર બાધમાં મળે છે, એ ગુજરાત અને બાધનો ગાઢ સંબંધ સૂચવે છે.

બાધની મૂર્તિઓ અને વલ્લભીની આ ધાતુ-પ્રતિમા લગભગ એક સમયનાં અને એક જ કલાશૈલીનાં છે. ભૂજની સાતમા સૈકાની ધાતુપ્રતિમા કરતાં વલ્લભીની ધાતુમૂર્તિ જૂની છે, એ બેઉ મૂર્તિઓની સરખામણી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

મરુદેશનાં કલાચાર્ય શૃંગધર (અથવા શાર્ફગધર) એમણે પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય કલા-શૈલીનું જે નિર્માણ કર્યું તે અંગે ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે એમના પુસ્તકો, અકોટા ઓન્ડિઝ, ધ સ્કલ્પર્સ ફ્રોમ શામળાજી એન્ડ રોડા, તેમ જ તેમના અન્ય લેખો (દા. ત. ગુજરાતમાં સ્વા ૧૮

બૌદ્ધધર્મ) વગેરેમાં વિસ્તૃત વિવેચન કરેલું છે. વલભીની આ પ્રતિમા આ પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય કલાશૈલીની છે. આ શૈલીની મૂર્તિઓમાં પોતાના વિશિષ્ટ પ્રકારના પીઠો પ્રચલિત હતા જેનો નમૂનો આ પ્રતિમામાં છે. અને એના બીજા નમૂના ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે પ્રસિદ્ધ કરેલી અંકાટાની છઠ્ઠા સાતમા સૈકાની ધાતુ-મૂર્તિઓમાં પણ મળે છે (ભુઓ, અંકાટા ઓન્ડિઝ, પ્લેટ ૧૨ અ તથા પ્લેટ ૨૦, તેમ જ વલભીમાંથી મળેલી કેટલીક જૈન પ્રતિમાઓમાં પણ આને મળતાં પીઠ છે). ભૂજની બુદ્ધ-મૂર્તિનું પીઠ પણ આ પીઠ સાથે સરખાવી શકાય છે. વલભીની બુદ્ધમૂર્તિની પાછળનું પ્રભામંડલ પણ અંકાટાની કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓના પ્રભામંડલો સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

ગુજરાતમાંથી મળેલી પ્રાચીન બૌદ્ધમૂર્તિઓ બે જ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, એક ભૂજના મ્યુઝિયમમાંથી મળેલી અને બીજી વલભીની આ મૂર્તિ. મારા મતે વલભીની આ પ્રતિમાને ઈ. સ.ની પાંચમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકી શકાય, મારા મિત્ર ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહનું સૂચન છે કે વધુ પુરાવા મળતાં સુધી હાલ પૂરતી એને ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકાની માનવી.

ચન્દ્ર ઉપર જઈને વૈજ્ઞાનિકો શું કરશે ?

પદ્મકાન્ત ર. શાહ

હવે પછીના દસકામાં કે તેથી ઓછા સમયમાં માણસ ચન્દ્ર ઉપર ઊતરશે. ત્યાં જઈને તેના માટે હવા, પાણી, આવશ્યક ખોરાકની વસ્તુઓ તથા અન્ય ઉપયોગી પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાનાં રહેશે. આ માટે ચન્દ્ર ઉપર જે કેં વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તે કામમાં લેવી પડશે. પછી તો ચન્દ્ર ઉપર માનવીની આવજન વારંવાર ચાલ્યા કરશે એટલે તે નિભાવવા માટે અનેક સાધનો ઊભાં કરવાં પડશે, જેને માટે વૈજ્ઞાનિક નિષ્ણાતો, જેવા કે ઈજનેરો, રસાયણશાસ્ત્રીઓ, ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ, ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ, જીવશાસ્ત્રીઓ વગેરેની જરૂર પડશે. પ્રથમ તો બધી જોઈતી સામગ્રીઓ પૃથ્વી પર જ તૈયાર કરી અલગ રીતે ચન્દ્ર ઉપર લઈ જઈ ત્યાં તેમને એકત્ર કરી ‘પ્લાન્ટ’ બાંધવાના રહેશે. ચન્દ્રના અને આપણા વાતાવરણમાં અત્યંત ફરક હોવાથી અહીં તૈયાર કરેલાં સાધનો ચન્દ્ર ઉપર કેટલાં ઉપયોગી થશે તે સંબંધી યોગ્ય વિચાર કરવો પડશે. પૃથ્વી પરના ધોરણે ચન્દ્ર ઉપર કામમાં નહિ આવે તેથી ત્યાં લઈ જવા માટેની સામગ્રીઓના નિર્માણ માટે તદ્દન લિજન પ્રમાણે (અં. સ્ટેન્ડર્ડઝ) નિર્ણયવાં પડશે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માનવી ચન્દ્રથી આકર્ષાયો છે અને આપણી તેમ જ ગ્રીક અને ચીનની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ખગોળ સંબંધી ઊંડા અભ્યાસના ગ્રંથો રચાયા છે પરંતુ ચન્દ્રની સપાટીનો ખરો અભ્યાસ ઈ.સ. ૧૬૧૦માં ગેલિલીઓએ ટેલિસ્કોપની શોધ કરી ત્યારથી શરૂ થયો એમ માની શકાય. ત્યાર પછી ચન્દ્રની સપાટી પરના વિવિધ પ્રદેશોનાં નામો આપવામાં આવ્યાં હતાં અને નકશાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંના બે ટોલેમીઅસ (અં. Ptolemeus) અને આલ્ફોન્સસ (અં. Alphonsus) નિર્જીવ જ્વાળામુખી પર્વતોના રકાબી આકારનાં મુખો (અં. Crater) છે. ટોલેમીઅસનો વ્યાસ ૯૦ માઈલનો છે પરંતુ અત્યારે એવા પ્રબળ ટેલિસ્કોપો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે કે તેમાંથી ચન્દ્ર ઉપરના એક માઈલથી પણ ઓછા વ્યાસવાળા ખાડા જોઈ શકાય. આલ્ફોન્સસ પર્વતના મધ્ય શિખર ઉપર તો પ્રકાશિત વાદળોનું પણ દર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૯૫૯ના સપ્ટેમ્બરમાં જ્યારે રશિયન લ્યુનિક ચન્દ્ર ઉપર પહોંચ્યું ત્યારે માનવીને ચન્દ્રનો નજીકનો પરિચય થયો. ત્યારબાદ એક મહિનાની અંદર બીજા લ્યુનિક ચન્દ્રની પ્રદક્ષિણા કરી ચન્દ્રની જે બાજુ પૃથ્વીથી વિમુખ હોવાને લીધે જોઈ શકાતી ન હતી તેની છબીઓ (અં. ફોટોગ્રાફ્સ) લીધી. ૧૯૬૨માં અને ૧૯૬૪ની શરૂઆતમાં બે અમેરિકન (યુ. એસ.) રેન્જરોએ ચન્દ્રની સપાટીનો સ્પર્શ કર્યો. હવે પછી વધુ રેન્જરો અને સર્વેયરો ચન્દ્ર ઉપર પગરણ માંડશે. (રેન્જર એ બળપૂર્વક અથડાનાર સાધન છે. અથડાયા પછી તે નકામું નીવડે છે; સર્વેયર ચન્દ્ર ઉપર ધીમેથી ઊતરે તેવું યંત્ર છે અને ઊતરાણ પછી પૃથ્વી ઉપર રેડિયો આંદોલનો દ્વારા સંદેશા મોકલે છે.) ૧૯૬૫ અને ૧૯૭૦ વચ્ચેના ગાળા દરમિયાન આવાં અનેક સાધનો યોજવામાં આવશે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે

પ્રોસ્પેક્ટર નામનું યંત્ર ચન્દ્ર ઉપર ઊતરીને ત્યાંની સપાટી પરની માટીના નમૂનાઓ લેશે, તેનું પૃથક્કરણ કરશે અને તે સંબંધી માહિતી પૃથ્વી ઉપર મોકલશે. ત્યાર પછીનાં સાધનો એવાં રચવામાં આવશે કે ચંદ્રની ધરતી ઉપરની સ્થાવર વસ્તુઓ પૃથ્વી પર ઊંચકી લાવશે. એવું અંદાજવામાં આવ્યું છે કે ૧૯૭૦ સુધીમાં માનવી ચન્દ્ર ઉપર પ્રવેશ કરશે.

જે માનવી કે માનવીઓ ચન્દ્ર ઉપર પ્રથમ પગ મૂકશે તેને એક તદ્દન નવા પ્રકારની દુનિયામાં પૃથ્વી પરથી સર્વથા વિરુદ્ધ એવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો રહેશે. આ સંબંધમાં ચન્દ્ર પરની નીચે આપેલી માહિતી ઉપયોગી થઈ પડશે.

— : ચન્દ્ર : —

પૃથ્વીથી સરાસરી અંતર	= ૨૩૯,૦૦૦ માઈલ
વ્યાસ	= ૨,૧૬૨ માઈલ
	(સરખાવો પૃથ્વીનો વ્યાસ ૭,૯૨૬ માઈલ)
ક્ષેત્રફળ	= પૃથ્વીના ક્ષેત્રફળનો તેરમો ભાગ ($\frac{૧}{૧૬}$)
	(પૃથ્વીનું ક્ષેત્રફળ ૧૯૬,૯૭૧,૯૮૪ ચો. માઈલ)
કદ	= પૃથ્વીના કદનો ઓગણપચાસમો ભાગ ($\frac{૧}{૪૯}$)
ભાર	= પૃથ્વીના ભારનો એકાશીમો ભાગ (= $\frac{૧}{૧૧}$)
ઘટત્વ	= ૩.૩૪
	(પૃથ્વીનું ઘટત્વ = ૫.૫)
ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ	= પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના છઠ્ઠા ભાગ જેટલું (= $\frac{૧}{૬}$)

ચન્દ્રના અંતસ્તલમાં શું છે તે કોઈ બાણતું નથી. ચન્દ્ર ઉપર ગયા પછી ત્યાંના નમૂનાઓ તપાસ્યા વિના આ નક્કી થઈ શકે નહિ. છતાં ચંદ્રનું ઘટત્વ (અ. Specific Gravity) ૩.૩૪ છે જ્યારે પૃથ્વીનું ૫.૫ છે. આ ઉપરથી એમ સૂચિત અનુમાન થઈ શકે કે પૃથ્વીનું વધારે ઘટત્વ તેના ગર્ભ (અ. Core)માં રહેલી નિકલ અને લોહ ધાતુઓને લીધે હોવાથી આ બે ધાતુઓનું પ્રમાણ ચન્દ્રમાં ઓછું હોય. ઉલ્કાઓની ઘટ્ટતા ૩.૬ જેટલી છે અને પૃથ્વીની સપાટી નીચેના સાઠ માઈલ સુધીના પદાર્થોની ઘટ્ટતા પણ લગભગ સરાસરી આટલી જ છે. કોપલના કહેવા પ્રમાણે ચન્દ્ર ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતાં મૂળતત્ત્વોની વિપુલતા આરોહ (ચઢતા) ક્રમમાં આ પ્રમાણે છે :

ઑક્સિજન, સિલિકોન, લોહ, મેગ્નેશિયમ, એલ્યુમિનીયમ, અને કૅલ્શિયમ.

ચન્દ્ર ઉપર પાણી છે એમ માનવામાં આવે છે. આ પાણી કાં તો સપાટી નીચે ઊંડાણમાં હિમ સ્વરૂપે છે અથવા તો ખનિજ તત્ત્વો સાથે સ્ફટિકીયુક્ત આકારમાં છે. ઓલિવિન અને સર્પેન્ડાઈન નામના ધાતુઓના ખડકોમાં આવી રીતે પાણી સંપ્રદાએલું છે.

ચન્દ્ર ઉપર ખાસ માપી શકાય તેવું વાતાવરણ નથી. તેના ઉપરથી વાયુની પલાયન ગતિ (અ. escape velocity) દર સેકન્ડે ૧-૪૯ માઈલની છે. (પૃથ્વી ઉપર આ ગતિ દર સેકન્ડે ૭ માઈલ જેટલી છે.) એટલે ધીમી અણુગતિ (અ. Molecular motion) વાળા ભારે વાયુઓ સિવાય ખીજ વાયુઓ તેના પરથી ઊડી જશે. પૃથ્વીના વાતાવરણનો એક અબજમંશ (૧૦-૯) ભાગ ચન્દ્ર ઉપર છે.

ચન્દ્ર ઉપર દિવસ દરમિયાન ૨૫૪ થી ૨૬૬ અંશ ફેરેનહાઈટ ઉષ્ણતામાન (અ. Temperature) હોય છે અને રાત્રિનું ઉષ્ણતામાન $[-૨૪૩]$ અંશ ફેરેનહાઈટ જેટલું છે. આ ખરેખર શૈત્યની સ્થિતિ છે કારણ કે જો એક વાતાવરણ જેટલું દબાણ હોય તો ક્લોરિન, ઝેનેન અને એસિટિલિન નામના વાયુઓ અને પારો તથા આલ્કોહોલ (પ્રવાહીઓ) આ દશાએ ધન બની જાય છે.

ચન્દ્રની સપાટી ઉપર અનેક રક્ષાખી આકારના મોટા ખાડાઓ આવેલા છે. આમાં સૌથી મોટો ક્લેવિઅસ ૧૪૬ માઈલનો છે (ઊંડાણ ૧૬,૦૦૦ ફૂટ અને ધાર પર ખાડાથી ઉપરે સુધી ૫,૪૦૦ ફૂટ) : ખીજ નાના મોટા ખાડા ૯૦૦ ફૂટ સુધી ઊંડાઈના અને ૧ માઈલ વ્યાસ સુધીના છે. આવા ખાડાઓ વચ્ચેના સપાટ પ્રદેશ પર એક સમયે લાવારસ ફેલાયેલો હશે. એમ માનવામાં આવે છે કે ચન્દ્ર ઉપર એક ધૂળનું પડ પથરાયેલું છે. આ ધૂળ, ઉલ્કાઓના પ્રપાતમાંથી, અંતરીક્ષમાંથી ખરતા નાના નાના તારાઓના ભૂકામાંથી પુરાણા જ્વાળામુખી પર્વતોના રસોમાંથી અને સૂર્યના તાપથી ક્ષીણ થયેલા ખડકોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ પડ કેટલું જીડું હશે તે એક પ્રશ્ન છે. હવાની અનુપસ્થિતિ (ગેરહાજરી)માં આ પડ સારા પ્રમાણમાં સંચિત થયેલું હોઈ શકે. ધૂળના આવરણ નીચે ફરી ગયેલો લાવારસ અંદર મોટા પરપોટા સાથે (દરેક ફૂટ જેટલા) હોવાનો સંભવ છે.

પૃથ્વી પર તૈયાર કરેલી સામગ્રીઓ ચન્દ્ર પરની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરવી પડશે. કેટલીકવાર આ પરિસ્થિતિ લાભકારક પણ થશે, કેમકે અમુક વસ્તુઓને ઠારવા માટે માત્ર છાંયડો જ બસ થશે, જ્યારે કેટલીક ચીજો માત્ર તડકે મૂકીને ઊકાળી શકાશે. વાતાવરણના અભાવને લીધે સૂર્યની ગરમી કેન્દ્રિત કરવામાં પણ ચન્દ્ર ઉપર સરળતા પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ ચન્દ્રની સપાટી પરનું ઉષ્ણતામાન તેની કળાઓ (અ. Phases) પ્રમાણે બદલાતું રહેશે તે વાત ભૂલાવી ન જોઈએ. રાત્રીની કાતિલ ઠંડી સામે રક્ષણ મેળવવા માટે ગરમીનો પણ સંગ્રહ કરી રાખવો પડશે. આપણે ત્યાં પૃથ્વી ઉપર, વાતાવરણને લીધે અંતરિક્ષમાંથી વિશ્વકિરણો (અ. Cosmic rays) તેમ જ ઉલ્કાઓ (અ. meteorites)નો પ્રહાર થતો અટકી જાય છે પરંતુ ચન્દ્ર ઉપર તો આવો મારો કાયમ રહેવાનો. આથી ત્યાં સપાટી નીચે ભોંયરા બનાવી વસવાટ કરવો પડશે. પૃથ્વી પરના જેવી રહેવા લાયક સ્થિતિ આ પ્રમાણે ચન્દ્ર ઉપર નિયંત્રિત (અ. Controlled) ઉષ્ણતામાન, દબાણ અને વાયુઓનું સંચાલન કરીને સ્થાપી શકાશે.

જો આટલેથી જ પતતું હોય તો ચન્દ્ર ઉપર ઊભા કરવાનાં સાધનો પૃથ્વી ઉપર ખાસ મુશ્કેલી વગર બનાવી શકાય. પરંતુ ચન્દ્ર ઉપરનું ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના છઠ્ઠા ભાગનું છે. ઈન્જનેરી ગણતરીઓમાં આ બળ મુખ્ય ભાગ લખવે છે એટલે તે પ્રમાણે સામગ્રીઓની રચનાની યોજના કરવી પડશે.

સૌથી વિશેષ તો ચન્દ્ર ઉપર પાણીની જરૂરિયાત રહેશે. માત્ર પીવા માટે જ નહિ પણ હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન બનાવવા માટે પાણી જોઈશે કારણ કે ચન્દ્ર પરથી પાછા ફરવા માટે આ વાયુઓનું બળતણ રોકેટ માટે વાપરવું પડશે. શ્વાસ લેવા માટે પણ ઓક્સિજનની જરૂર પડશે. જમીન નીચે રહેલા બરફનું સ્તર (જે હોય તો—આપણે હજુ ખાતરીપૂર્વક કહી શકતા નથી) પાણી મેળવવા માટે એક મુખ્ય સાધન હશે. વળી ખડકોમાં ભરાયેલું પાણી પણ ખડકો ગરમ કરીને મેળવી શકાશે. ૧૦૦ ગ્રામ જેટલા સર્પેન્ટાઈન પ્રકારના ખડકમાંથી ૧૦ ગ્રામ પાણી ૭૦૦ અંશ સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણતામાને મેળવી શકાય. આ ઉષ્ણતામાન સૂર્યશક્તિ વડે ચાલતી ભઠ્ઠીઓ દ્વારા પેદા કરી શકાય. લોહ, નિકલ અને સિલિકોન ચાલુ પદ્ધતિઓ મુજબ બનાવી શકાશે. સાધનોના વિધાન (અ. Construction) માટે લોહ અને નિકલ આવશ્યક રહેશે. લોહ અને સિલિકોન થર્મેઈ લેકટ્રિક પદ્ધતિથી વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં કામ લાગશે. વિદ્યુતશક્તિ પેદા કર્યા પછી તેના વડે મેગ્નેશિયમ, એલ્યુમિનીયમ વગેરે ધાતુઓ તથા ક્લોરિન અને ખીજા ક્ષારો બનાવી શકાશે. ઓર્ગેનિક (સેન્દ્રિય) રસાયણો બનાવવા માટે કાર્બન પ્રાથમિક તત્ત્વ છે. ચન્દ્ર ઉપર કેલ્શ્યમ અને સિલિકોનના કાર્બાઈડ (કાર્બન સાથેના રાસાયણિક સંયોગો) વર્ત્યા છે. કોઝિરેવ નામના વૈજ્ઞાનિકે રંગવિચ્છેદ (અ. Spectrum) માં કાર્બનની રેખાઓનું અસ્તિત્વ જોયું છે. યુરે નામના વૈજ્ઞાનિકનું માનવું છે કે એસિટિલિન વાયુની ઉપસ્થિતિ ત્યાં રહેલા કેલ્શ્યમ કાર્બાઈડ ઉપર આંતરિક જલની પ્રક્રિયાને આભારી છે.

કાર્બનના પદાર્થોનું બીજું સ્થાન ચૂનાના પથ્થરો ધારણ કરતા ખડકો છે. આ ખડકોને તપાવવાથી તેમનામાંથી કાર્બોનિક એસિડ ગેસ નીકળે છે, જેમાંથી વધુ પ્રક્રિયા વડે કાર્બન મોનોક્સાઈડ અને ઓક્સિજન મેળવી શકાય છે. કાર્બન મોનોક્સાઈડ અને હાઈડ્રોજન વચ્ચેની રાસાયણિક પ્રક્રિયામાંથી મિથાઈલ આલ્કોહોલના પ્રકારો તેમ જ અન્ય રાસાયણિક દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. ટ્વિકી (Zwicky) નામનો વૈજ્ઞાનિક તો એટલે સુધી કહે છે કે ચન્દ્ર પર ગયેલો માનવી આલ્કોહોલ અને પાણીમાંથી સુરા બનાવી શરીર માટે ગરમી અને શક્તિ મેળવશે !

સંદર્ભ સાહિત્યસૂચિ

1. Atallah, Sami. Chemical Engineering on the Moon. Chem. Eng. 71, no. 14, (July 6, 1964) ; p. 143.
2. Kozyrev, N. Sky and Telescope, 18, 184 (1959).
3. Salisbury, J. W , Glaser, P. E., and Wechsler, A. E. The Implications of Water as a lunar resource. Paper presented at the Lunar and Planetary Exploration Colloquium. North American Aviation, Downey. California (May 6, 1963).
4. Zwicky, F. American Rocket Society Journal 30, 1177 (1960).

સ્તન : રચના અને કાર્ય

જે. ડી. પાઠક

ચિત્રકળા, શિલ્પ તેમ સાહિત્યમાં સ્તન સ્ત્રીના સૌન્દર્યનાં પ્રતીક લેખાયાં છે. સૃષ્ટિની સૌથી સુંદર સ્ત્રીનું વર્ણન આપતાં કાલિદાસ તેને “સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યાં” —(ઉત્તરમેઘ ૧૯...) વિશાળ સ્તનને લીધે લગ્ની પડેલી—ચીતરે છે. જાતીય આકર્ષણના અવયવ તરીકે નહીં, પરંતુ ઉપયોગી અંગ વિષેના ઉલ્લેખ પણ સાહિત્યમાં વખતોવખત મળે છે. દા.ત. સ્તનાવિવ પિપ્પતં જીવસે નઃ । ‘જીવને પોષતાં એ સ્તનની જેમ’ (ઋગ્વેદ ૨-૯.) છતાં ય સ્તનની ક્રિયાઓ વિશેની ક્રિયાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઝીણવટથી અભ્યાસ આપણે ત્યાં થયો ન હતો. તેથી કરીને અત્રે આધુનિક શારીર અને ક્રિયાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કેટલીક હકીકત રજૂ કરી છે :

સ્તનનો ક્રમવિકાસ—ઉત્ક્રાંતિમાં મેમલ—સ્તનની પ્રાણી મુકાબલે મોટાં પ્રકટયાં છે, ને તેમાં માનવ કુદરતની સૌથી છેલ્લી કૃતિ છે. નીચલા વર્ગનાં સ્તનની પ્રાણીઓમાં અનેક સ્તન-ગ્રંથિઓ મળે છે. અને બાબુએ ચારથી વધારે આંચળની હારમાળા તેમની છાતી ને પેટ ઉપર હોય છે. મોટાં સ્તનની પ્રાણીઓ દા. ત. ઘોડી, હાથણી કે સ્ત્રીની છાતી ઉપર ઉભય બાબુએ એક એમ સ્તનની જોડી મળે છે. જે પ્રાણીઓના ગર્ભાશયમાં ઓર-અપરા-પ્લાસેન્ટા (Placenta) પ્રકટે છે તેમના સ્તનને આગળ ટોટી જેવી નિપલ હોય છે. પરંતુ સ્ત્રીની ડીંટડીઓ પ્રાણીના આંચળ જેમ લાંબી વધતી નથી.

સ્તન પુનર્જનન તંત્રનાં અંગો લેખાવાં જોઈએ, જે કે તે પુનર્જનન (reproductive) ક્રિયાના અવયવોથી શરીરમાં ઘણું દૂર ત્વચાના ભાગ તરીકે આવેલાં છે. રચનામાં ત્વચાની સ્વેદગ્રંથિ (sweat glands) ની જેમ સ્તનની જેમ દુગ્ધગ્રંથિઓ પોલી નલિકાકાર ગ્રંથિઓ છે. તેમનાં વિકાસ, વૃદ્ધિ ને ક્રિયાઓ જનનચક્રની દોરવણીથી થાય છે. સ્તનનો ગર્ભમાંથી થતા વિકાસનો અભ્યાસ કરતાં તો એમ માલમ પડે છે કે પ્રથમ ત્વચાનું અધિચ્છદ (એપિથેલિયમ) જીંડું ઊતરી, સામેના સંયોજક (ઉનક—કનેક્ટિવ ટિશ્યુ) સાથે મળી જઈ, ક્રાશિકા-સેલ્સની લાંબી સ્તંભ જેવી રચના કરે છે. વખત જતાં આ રચના નલિકા જેવી પોલી અને છે ને લંબાતી જાય છે. આમ સ્તનની દુગ્ધગ્રંથિઓની શરૂઆત થાય છે.

જન્મ વખતે બાળકનાં સ્તન અલ્પવિકસિત પ્રારંભિક અવસ્થામાં જ હોય છે. તેમનાં સ્તન ઉપર નાનકડી ડીંટડી હોય છે. તેમાં લવિષ્યની બારીક દુગ્ધનલિકાઓનાં છિદ્રો હોય છે. સ્તનની અંદરના ભાગમાં આ નલિકાઓ કિરણની જેમ વિખૂટી પડી જોડી આડીઅવળી જતી મળે છે. બાળક કે બાલિકાના સ્તનમાં કંઈ ફેર હોતો નથી.

નરમાં સ્તન જીવનભર આવા અલ્પવિકસિત અવસ્થામાં રહે છે પરંતુ સ્ત્રીમાં, તરુણાવસ્થા પછી તેમાં ઝડપી ફેરફાર થાય છે. તે વેળાએ આ દુગ્ધગ્રંથિઓની નલિકાઓ લંબાય છે ને તેમની

શાખાઓ ફૂટે છે. આ શાખાઓ વિસ્તરી તેમાં ગર્ત કે કોષ્ટિકા alvioli (એલ્વીઓલાઈ) પડે છે. આવી ગર્ત (alvioli) વધારે ઓછી પહોળી તથા વિવિધ આકારની મળે છે, ને મુખ્ય નલિકાની સાથે વિવિધ અંતરે, દ્રાક્ષના ઝૂમખાની જેમ ગોઠવાઈ જાય છે. આવા ઝૂમખાની વચ્ચે વચ્ચે સંયોજીત તંતુઓના પટ તેમને જુદાં પાડે છે અને અનેક ખંડિકાઓમાં સ્તનને વહેંચી નાખે છે, અને સ્ત્રીની વિવિધ અવસ્થામાં તેનાં સ્તનમાં ઘણા ફેરફાર થાય છે—યૌવન કાળમાં સગર્ભાવસ્થામાં, પ્રસૂતિ પછી, ધામી કાળમાં ને છેવટે ઉંમર વધતાં ઉત્તરાવસ્થામાં આવા ફેરફાર પામતાં સ્તન સ્ત્રીના દેહમાં થતાં પરિવર્તન અને અનુકૂલનની કથા કહે છે.

શારીર દૃષ્ટિએ વર્ણન :—પૂર્ણ વિકસિત સ્તન બે મોટા અર્ધ ગોલાકાર આકારનાં અંગો તરીકે સ્ત્રીનો દેહ જોતાં ધ્યાન ખેંચે છે. તે ત્વચાના ભાગ ગણાય. તે છાતીથી પાંસળી ને પેશીઓના પડ ઉપર, ખીજીથી છઠ્ઠી પાંસળી સુધી આગળ અને મધ્ય રેખાથી બગલ સુધી, પ્રત્યેક બાજુએ વિસ્તરે છે. શરીરનો છેદ તપાસતાં તેમની બેસણીના ભાગમાં તે સપાટ કે સહેજ અંતર્ગોળ આકારનાં હોય છે. બાકીનો ભાગ અર્ધગોળાકાર રચનાની યાદ આપે છે.

સ્વેત પ્રજ્વળોમાં આ અંગો પૂર્ણ અર્ધગોલાકાર આકારનાં મળે છે. કેટલીક આદિવાસી પ્રજ્વળોમાં સ્તન ગોળને બદલે શંકુ આકારનાં, પ્રાણીના આંચળને મળતાં લાગે છે.

સ્તન ત્વચાથી ઢંકાયેલાં છે. તેમના અગ્રભાગમાં રહેલી નાની રમ્ભ કે શંકુ આકારની ડીપ્ટડી (નિપલ) ચોથી પશુકાંતર (intercostal) વિભાગમાં મળે છે. આ નિપલ રંગે લાલથી કાળા રંગની અત્યંત સંવેદનશીલ પ્રવર્ધ છે. તેમાં વીસેક છિદ્રો હોય છે જેમાં દુગ્ધનલિકાઓ ખૂલે છે. નિપલની આસપાસ ફરતો પાતળી ત્વચાનો સુંવાળો રાતાથી શ્યામ રંગનો પ્રદેશ છે. તેને arcola—ચુચકમંડળ—અવકાશમંડળ કહે છે. ગર્ભ રહેતાં તે વધુ ઘેરો શ્યામ બને છે. આ પ્રદેશમાં કેટલીક સ્નિગ્ધ ગ્રંથિઓ સહેજ સહેજ ઉપસેલી દેખાઈ આવે છે. આ સ્નિગ્ધ ગ્રંથિઓનો સ્ત્રાવ આ પ્રદેશનું રક્ષણ કરે છે.

સ્તનનો છેદ તપાસતાં પ્રથમ તો તે એક ચરખી ભરેલો વિભાગ જ લાગે છે. તેમાં અનેક દુગ્ધનલિકાઓ, રક્તવાહિનીઓ ને સાદી પેશીઓ સમાયેલી છે. આ દુગ્ધનલિકાઓમાં ઢેક-ઢેકાણે વિસ્તૃત વિભાગ નલિકા સાથે—દ્રાક્ષના ઝૂમખાની જેમ, જોડાયેલો મળે છે. ધાવણ બંધ થયા પછી આ દુગ્ધનલિકાઓ ક્ષીણુ ને ખીડાઈ ગયેલી મળે છે. તેનું સ્થાન ચરખી ભરી દે છે. અવસ્થા થતાં તેમાં વધુ સંયોજક ઉત્તક-ફાઈબ્રસ કનેક્ટિવ ટીશ્યુ આવે છે ને સ્તન ક્ષીણુ ને કુરમાયેલાં બને છે. સંયોજક ઊત્તકના પટ-sehita ગ્રંથિને અનેક ૨૦-૨૫ ખંડમાં વહેંચી નાખે છે, આ ખંડોને તેમના પેટા વિભાગ વિવિધ કદ તથા આકારના મળે છે.

સ્તનને ઘણી રક્તવાહિનીઓ મળે છે. બગલમાંથી એકિસલરી, ઈન્ટર્નલ મેમરી, ઈન્ટરકોસ્ટલ ધમની—આર્ટરીની શાખાઓ તેને રક્ત પહોંચાડે છે. શિરાઓ (વેઈન) પણ તેમાં ઘણી છે. ખાસ કરીને નીચેની વિસ્તૃત શિરાઓ આખરે એકિસલરી ને ઈન્ટર્નલ મેમરી શિરાઓને મળે છે.

તે ઉપરાંત તેને રસવાહિનીઓ—(લિંક્ વેસલ્સ) પણ પુષ્કળ છે, જે બગલની, છાતીની કે છેક ઉદરની લસિકાગ્રંથિઓ સાથે જોડાયેલી છે. સ્તનનું કેન્સર એમની મારફતે પ્રસરતું હોવાથી તેમને સ્તનની સાથે વેળાસર કાઢી નાખી હોય તો જ કેન્સર પ્રસરતું અચકાવી શકાય છે.

આ ગ્રંથિને ચોથી, પાંચમી ને છઠ્ઠી વક્તવ્યત્રિકાની શાખાઓ મળે છે. ખાસ કરીને સ્તનનો અગ્ર ભાગ તત્રિકાતંતુથી પ્રચુર હોઈ તે અતિ સંવેદનશીલ પ્રદેશ બને છે. સાથે રહેલી સાદી પેશીનું તત્રિકાથી થતું ઉદ્દીપન ડીટડીના પ્રદેશને અડકતાંવેંત ઉત્તત બનાવે છે.

સૂક્ષ્મ રચના :—હિસ્ટોલોજીનો પરિચય :—માઈક્રોસ્કોપ નીચે તેનો છેદ તપાસતાં મળે છે.

તેમ તેની આસપાસની ગોળ રંગીન વિસ્તારની એરીઓલા-ariola ડીટડી (નિપલ)ની ત્વચામાં મેલેનિનના રંગીન કણો છે તે આ પ્રદેશને શ્યામ રંગ આપે છે. આ રંગકણો ગર્ભ રહેતાં ગાઢ બને છે ત્યારે નિપલને તેની આસપાસનો પ્રદેશ વધુ ઘેરા રંગનો બને છે. મેલેનોફોર નામની કોશિકાઓમાં આ મેલેનિન રંગ એક પ્રકારના એમિનો એસિડમાંથી બને છે. કેટલાક અંતઃસ્રાવો આ રંગની વૃદ્ધિ કરાવે છે. ડીટડીમાં અનેક લાંબી પાતળી નલિકાઓ ખૂલે છે તથા તત્રિકાતંતુઓ નર્વ ફાઇબર્સ પણ તેમાં ખૂબ છે. એરીઓલર-વિસ્તારમાં અનેક સ્નિગ્ધ ગ્રંથિઓ છે. આ ગર્ભ રહ્યા પછી ઊંચી ઉપસી આવે છે.

દુગ્ધગ્રંથિઓ લખાયેલી પાતળી નળીઓ છે જે ઠેકાણે ઠેકાણે પહોળા બની પાઉચ-કોટર-કોથળી જેવી રચના ધરાવે છે. આવા કોટરોને,

(૧) આધાર અધિચ્છદ—basement membrane,

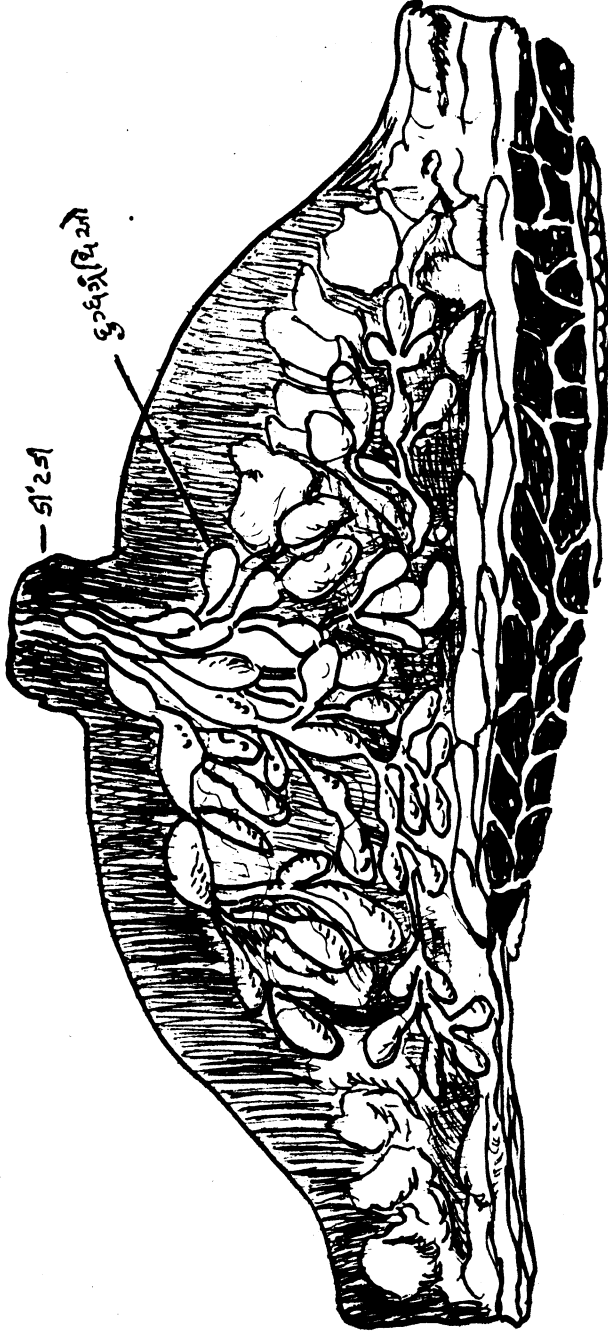
(૨) પેશી અધિચ્છદ કોશિકા—myoepithelial cellsનું, ને

(૩) સ્તંભાકાર કોશિકા—columnar epithelial cellsનાં પડ હોય છે. આ છેલ્લા પડની કોશિકા દૂધનો સ્રાવ આપે છે. વચલા પડના સંકોચનથી તે સ્રાવ નીચોવાઈને નલિકાઓ મારફતે બહાર ડીટડી આગળ નીકળે છે.

ડીટડીની નીચે ગોળાકાર તથા લાંબી ઊંડે જતી સાદી પેશીઓ છે. આ પ્રદેશ તત્રિકાના છૂટા તંતુઓથી પ્રચુર છે. પરંતુ તેમાં પેસિનિયન, ક્રોસ, કે મીસતરના જેવા વિકસિત તત્રિકા-છેડાઓ નથી મળતા. એટલે શિશુ (પેનિસ) ઉપરથી મળે છે એવી અપરિપૂર્ણ, જડ સંવેદના લાંબી મળે છે. સ્પર્શ કે દબાણની સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મ સંવેદી માહિતી મળતી નથી.

ગર્ભ રહેતાં દુગ્ધગ્રંથિઓ ખૂબ વિસ્તરે છે. પ્રસૂતિ પછી તેના કોટરો દૂધથી ભરાઈ જાય છે. ધાવણુ છોડાવ્યા પછી તે પાછી સૂકાઈ જાય છે.

સ્તનની દુગ્ધગ્રંથિની નલિકાઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ ચરબી ને સંયોજી તંતુઓથી ભરેલો હોય છે. ક્રિયાશૂન્ય બનેલી ક્ષીણ ગ્રંથિને ઠેકાણે તેમાં ચરબી જમા થાય છે. ઉંમર વધતાં સંયોજી તંતુઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે ત્યારે સ્તન ફરમાયેલાં અનાકર્ષક અંગો બને છે.

રતનનો છેદ-પ્રસ્તુતિ પછી ધારી સ્ત્રીમાં દુર્ધશ્ચિઓ ક્રિયાશીલ બની છે.

અંતઃસ્રાવો (હોર્મોન)ની અસર :

પ્રજનનતંત્રના અવયવોથી દૂર ને અલગ હોવા છતાં સ્તન એ પ્રજનનતંત્રનો અગત્યનો ભાગ છે. પ્રજનનગ્રંથિ તથા અંતઃસ્રાવોના દોરવ્યા પ્રમાણે તેમની ક્રિયાઓ થાય છે. તેમનો વિકાસ, સંચાલન બહુધા અન્ય અંતઃસ્રાવો દ્વારા થાય છે. તંત્રિકાતંતુઓની અસર અંતઃસ્રાવોની સરખામણીમાં નહિવત્ જેવી ગણાય.

સ્તનને એક ઠેકાણેથી ઉપાડી, કલમની જેમ, શરીરમાં અન્ય સ્થળે સ્થાપી શકાય છે, ત્યારે બીજે સ્થાપેલા સ્તનને રક્ત દ્વારા અંતઃસ્રાવો મળે છે પરંતુ તંત્રિકા (નર્વ) દ્વારા સંવેદના કે આજ્ઞાઓ મળતી નથી. આવી અલગ કરેલી ગ્રંથિ ગર્ભ રહેતાં વિકસે છે ને દૂધ પણ આપે છે. આ બીના સ્તનના વિકાસ, વૃદ્ધિ ને ક્રિયાઓ પર અંતઃસ્રાવો કેવો કાબૂ ધરાવે છે, એ ગણાવવા બસ છે.

છતાં ય તંત્રિકાતંત્ર (નર્વસ સિસ્ટમ)ની અસર પ્રબળ છે. માતાને લાગતા આઘાત, શોક, હર્ષ ધાવણમાં તત્કાલ ને ગાઢ પરિણામ ઉપજાવે છે.

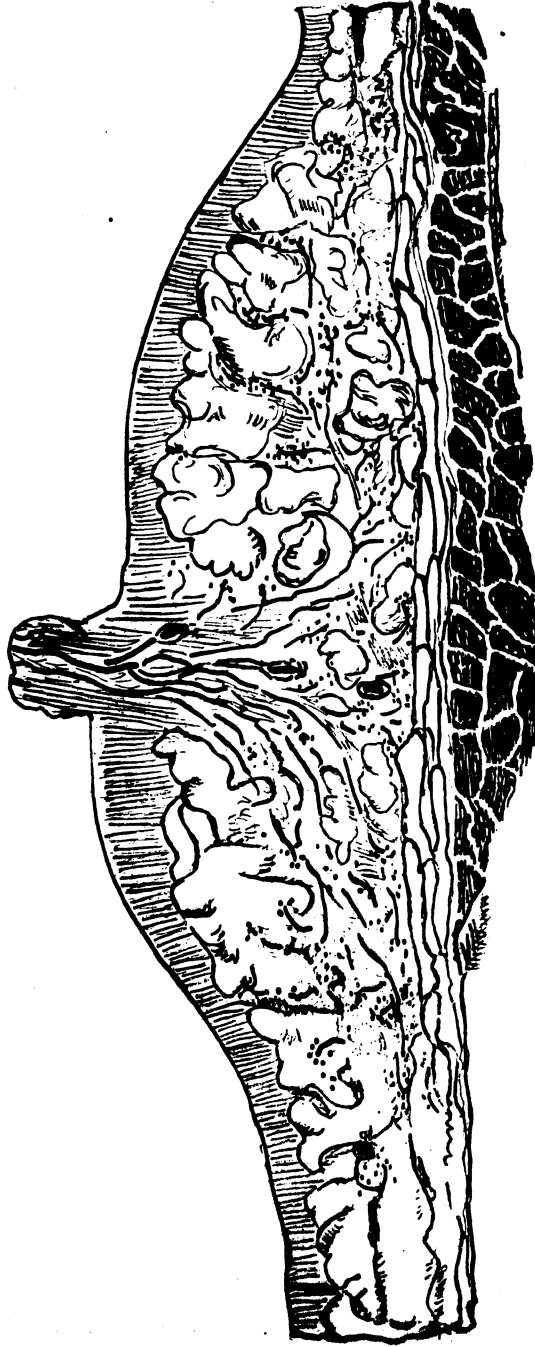
સ્ત્રીની જાતીય ગ્રંથિ ઓવરી કે અંડગ્રંથિ છે, પુરુષની ટેસ્ટીસ કે વૃષણ છે.

ઓવરીમાંથી પ્રકટતો ‘ ઇસ્ટ્રોજન ’ નામનો અંતઃસ્રાવ સ્તનની દુગ્ધગ્રંથિની નલિકાઓનો વિકાસ કરે છે. ઓવરી કાઢી નાખેલાં પ્રાણીમાં ઇસ્ટ્રોજન આવતાં નલિકાઓ લંબાય છે. તેમની શાખાઓ ફૂટે છે. નિપલ બહુ થાય છે. તરુણાવસ્થામાં બાલિકામાં થતો વિકાસ આ અંતઃસ્રાવને લીધે છે. ઇસ્ટ્રોજન સામે અંડગ્રંથિને એક બીજે અંતઃસ્રાવ—પ્રોજેસ્ટરોન મળે એટલે નલિકાની શાખાઓ પહોળી બની તેમાં કોટરો (alveoli) રચાય છે. ગર્ભ રહ્યા પછીના પ્રથમ મહિનાઓમાં આવો વિકાસ થાય છે. હજુ દુગ્ધગ્રંથિમાં દૂધનો સ્રાવ થતો નથી. તે તો પિટ્યુઇટરી ગ્રંથિમાંથી નીકળતા એક બીજા સ્રાવ પ્રોલેક્ટિન કરાવે છે. તે અર્થે ઇસ્ટ્રોજન પ્રોજેસ્ટરોનથી ગ્રંથિનો પહેલો વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. ત્યાર પછી પ્રોલેક્ટિન તેમાં દૂધ પ્રકટાવી શકે છે.

પ્રોલેક્ટિનથી ગ્રંથિની કોશિકા કંઈક જાંબાઈમાં વધે છે તેમાં સ્નેહકણો ભરાય છે. કોશિકામાં મિટોકોન્ડ્રિયા ને સ્નેહકણો તેના પ્રોટોપ્લાઝમ—પ્રરસને ભરી દે છે. સ્તન આથી સહેજ ફૂલે છે ને દબાવ્યા હોય તો તેમાંથી દૂધ પણ નીકળે છે.

એમ મનાય છે કે જ્યાં સુધી બાળક ધાંવતું હોય ત્યાં સુધી પ્રોલેક્ટિનનો સ્રાવ ચાલુ રહી સ્તનમાં દૂધ અપાવે છે.

બીજે એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે માતાને બાળકના જન્મ પછી જ કેમ દૂધ આવે છે, પહેલાં કેમ નહીં ? તેના ખુલાસામાં એમ જણાવાય છે કે સ્ત્રીના પ્રાણીઓમાં ગર્ભાશયમાં વિકસતી ઓર-અપરા—પ્લાસેન્ટા આ ક્રિયાને થંભાવે છે. ગર્ભરહ્યાના ત્રણ મહિના પછી ગર્ભાશયમાં અપરા વધી ગર્ભને પોષણ આપે છે. આ અપરા—પ્લાસેન્ટા અંડાશય ઓવરીની જેમ ઇસ્ટ્રોજન ને પ્રોજેસ્ટરોન બંને અંતઃસ્રાવો ઝરે છે, ઓવરીમાંથી તો નહિવત્ જ પ્રમાણમાં તે સ્રાવો પ્રકટે છે. ગર્ભ રહ્યા પછી ઓવરી-અંડાશય કાઢી નાખી હોય તોપણ આ સ્રાવોના પ્રમાણમાં ખાસ ફેર પડતો નથી, પરંતુ અપરા—પ્લાસેન્ટા કાઢી નાખતાં તે અત્યંત અલ્પ બને છે. આથી અપરા જ આ અંતઃસ્રાવોનું ખરું ઉદ્ભવસ્થાન સગર્ભાવસ્થામાં હોય છે.

સ્તવનો છેદ—મોટી વયની સ્ત્રીમાં અનિષ્ક્રિય બને કંરમાયેલી છે; સ્નેહરેટ તથા સંયોજ તંતુઓ વધુ છે.

અપરા જ્યાં સુધી ગર્ભાશય-ચુટરસમાં હોય ત્યાં સુધી સ્તનમાંથી દૂધ આવતું નથી. અપરા જન્મ પછી થોડીક મિનિટમાં બહાર નીકળી જાય છે ત્યાર બાદ દૂધનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે. આથી પિટ્યુઝરીના પ્રોલેક્ટિનથી થતો દુગ્ધસ્રાવ થોડો અગમ્ય રીતે આ અપરા—(પ્લાસેન્ટા) અચકાવતો લાગે છે. પિટ્યુઝરી પોતે અત્યંત મહત્વની ગ્રંથિ છે. પ્રોલેક્ટિન ક્રિયા ઉપરાંત ઈસ્ટ્રોજન—પ્રોજેસ્ટરોનની સ્તન ઉપર જે અસર થાય છે તે સીધે સીધી નહીં, પરંતુ પિટ્યુઝરી દ્વારા થતી હોવાનું મનાય છે.

અન્ય અંતઃસ્રાવોની અસર—ઢેરમાં પ્રોલેક્ટિન તથા A.C.T.H. એડ્રીનોકોર્ટિકોટ્રોપિક-હોર્મોન) આપીને દૂધનું પ્રમાણ વધારી શકાયું છે. થાઈરોઇડ ગ્રંથિમાંથી પ્રકટતા અંતઃસ્રાવ થાઈરોઇડાઈસનથી પણ દુગ્ધોત્પત્તિ વધે છે ને સાથેસાથે દૂધમાં ફેટનું પ્રમાણ પણ વધે છે. પેરામાઈરોઇડની પણ એવી અસર છે. તે કેલ્શિયમનું પ્રમાણ જળવે છે.

પશ્ચિપિટ્યુઝરીમાંથી પ્રકટતા ઓક્સિટોકિસન નામનો સ્રાવ સ્તનની નલિકા તથા ડાટરોને સંકોચી દૂધ નીચેથી બહાર કાઢે છે. આ રીતે પિટ્યુઝરીના ઓક્સિટોકસન સ્રાવથી સ્તન ખાલી થાય છે.

અન્ય કારણો : તંત્રિકાતંત્ર (નર્વસ સિસ્ટમ)

પિટ્યુઝરી ને તંત્રિકાતંત્ર ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. એમ મનાય છે કે સ્તનની દુગ્ધ-નલિકાઓ ખાલી થતાં, બાળકને ધવરાવતાં સ્તન ઉપર મૂક્યું હોય ત્યારે ત્યાંથી અનેક આવેગો પ્રકટે છે. આ આવેગો તંત્રિકાતંત્રમાં હાઈપોથેલેમસના પ્રદેશ પહોંચી પિટ્યુઝરીને અનુરૂપ આજ્ઞાઓ આપે છે. ખાલી થયેલાં સ્તનમાંથી આવતા આવેગો તે દ્વારા પ્રોલેક્ટિન ઈ. સ્રાવો દ્વારા દુગ્ધોત્પાદન ચાલુ રાખે છે. ધાવણ બંધ કરાવતાં દૂધ નલિકામાં ભરાઈ રહે છે એટલે સ્તન ખાલી થવાથી પ્રકટતા આવેગો બંધ થાય છે ને ધાવણ આવતું અટકે છે, બાળકને ધવરાવવાથી આ ચક્ર ફરી શરૂ થાય છે.

બાળકને ધવરાવવાથી દૂધ વધુ પેદા થાય છે એટલું જ નહીં પણ માતાના પેદુના ગર્ભાશય જેવા અવયવો પૂરું પ્રત્યાવર્તન (involution) પામે છે. પ્રસૂતિ પછી થતો રક્તસ્રાવ અલ્પ બને છે. ન ધવરાવતી માતાના આ અવયવો પૂરું પ્રત્યાવર્તન પામતા નથી ને સુવાવડ પછી પેદુની તકલીફો તેમને વધુ થાય છે.

ધવરાવવાથી ઋતુચક્ર ફરી આવતું દેલાય છે, એટલે કે કામચલાઉ વંધ્યત્વની અવસ્થા આવે છે. ઘણી સ્ત્રીઓમાં આ રીતે ઉપરાછાપરી પ્રસૂતિ આવતી અટકે છે. બાળકને ધવરાવવાનું બહુ લાંબો સમય ચાલુ રાખવામાં આવે તો માતાના અવયવો અધિક વાર નાના બને છે. (Hyperinvolutes).

અગાઉ જોઈ ગયા તેમ નિપલ આગળ પુષ્કળ તંત્રિકાતંત્રુઓ છે. એમની સંવેદનાઓ હાઈપોથેલેમસ પ્રદેશને પહોંચી પિટ્યુઝરીનું ઉદ્દીપન કરાવી દુગ્ધસ્રાવ ચાલુ રખાવે છે. માનસિક ભાવો પણ મહત્વના છે. આનંદમય આવેશોથી ધાવણ છૂટે છે ને ભય, ચિંતા ઈત્યાદિથી પ્રવાહ સુકાઈ જાય છે, એ જાણીતી ખીના છે.

આમ તંત્રિકા (નર્વ) તથા અંતસ્સાવ—(હોર્મોન)નું તંત્ર અટપટી રીતે દુગ્ધોત્પત્તિની ક્રિયા તેમ સ્ત્રીની પ્રજનનક્રિયાઓ સાથે સંકળાયેલું છે.

સ્તન ભલે સંસારમાં તેમ સાહિત્યમાં શૃંગાર કે જાતીય આકર્ષણનો જ અવયવ ગણાતાં હોય પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે દેહનાં ઉપયોગી પોષક અંગ છે, બાળકના ઉછેરનો તે મુખ્ય આધાર છે.

દૂધ

પ્રસૂતિ પછી માતાના સ્તનમાંથી જડો સાવ નીકળે છે તેને ખીસ (કોલોસ્ટ્રમ—colostrum) કહે છે. બાળકના જન્મ પછી સ્તન દબાવતાં તે નીકળવા માંડે છે. આ કાચું દૂધ—કોલોસ્ટ્રમ—ખીસ ઘટ્ટ, ચીકણું ચરબીભર્યું ને પીળાશ પડતા રંગનું હોય છે. તેને રાખી મુકતાં ઉપરના ભાગમાં પીળું પડ જમા થાય છે.

માઈક્રોસ્કોપ નીચે તપાસતાં ખીસનું ટીપું સ્નેહ—ફેટના પુષ્કળ બારીક કણો, અનેક અધિરક્ત-એપિથેલિયમની કોશિકાઓ અને મૃત શ્વેતાણુ—લ્યુકોસાઈટ, દર્શાવે છે.

ખીસ ને દૂધમાં ઘણો ફેર છે, ખીસમાં દૂધનું ખાસ પ્રોટીન કેસીન હોતું નથી પરંતુ આલ્બ્યુમિન તે ગ્લોબ્યુલિન નામનાં પ્રોટીન, જે રક્તમાં હોય છે તે—લગભગ ૮% જેટલાં હોય છે, આ પ્રોટીનને લીધે તે જલદી જમા ઘટ્ટ બની જાય છે. ખીસમાં પુખ્ત દૂધ કરતાં સ્નેહ—ફેટ તથા શર્કરા ઓછાં હોય છે પરંતુ ક્ષારનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. આથી બાળકને માટે તે રચક છે.

ખીસનું પ્રમાણ થોડુંક હોવાથી બાળક તેને પચાવી શકે છે, બાકી તે ભારે ખાદ્ય ગણાય.

સ્તનમાં દૂધને બદલે ખીસની રચના કેમ થતી હશે એ એક પ્રશ્ન છે. માતાનું ધાવણ થોડાક દિવસ રોકાઈ ગયું હોય તો પછી સ્તન દબાવતાં દૂધને બદલે ખીસ જેવો સાવ તેમાંથી બહાર પડે છે, એટલે કે ખીસ એ સ્તનની દુગ્ધનલિકાઓમાં લાંબો વખત ભરાઈ રહેલા દૂધમાંથી બને છે. સ્તનની નલિકામાં જ્યારે દૂધ ભરાઈ રહે છે ત્યારે નવું દૂધ ઝરતું નથી પરંતુ તેની આસપાસ વહેતા લોહીમાંથી કેટલાંક તરવેા પ્રસરી દૂધને ખીસ જેવું બનાવે છે. રક્તના પ્રોટીન આલ્બ્યુમિન ને ગ્લોબ્યુલિનનું પ્રમાણ ખીસમાં આથી પુષ્કળ મળે છે.

ક્રમશઃ બાળક મોટું થતું જાય એમ આ અપકવ દૂધને બદલે પકવ દૂધ આવતું જાય છે, બીજા અફવાડિયાથી દૂધનું પ્રમાણ સારું વધે છે તે બાળક સાતેક માસની વયનું થાય ત્યાં સુધી વધતું જાય છે. પછીથી દૂધ ઓછું થતું જાય છે. તે નીચેના આંકડા જોતાં જણાશે.

પ્રસૂતિ પછી દૂધનું પ્રમાણ ગ્રામમાં કૌંસમાં દર્શાવ્યું છે :

દિવસ ૧ (૨૦), ૨ (૯૭), ૩ (૨૧૧), ૪ (૩૨૬), ૫ (૩૬૪), ૬ (૪૦૨)

અફવાડિયું ૧ (૪૭૮), ૨ (૫૦૨), ૪ (૫૭૨),

મહિનો ૧ (૫૭૨), ૨ (૭૩૬), ૩ (૭૯૭), ૪ (૮૩૬)

૫ (૮૬૭), ૬ (૯૪૪), ૭ (૯૬૭)

૮ (૯૧૬), ૯ (૯૦૯), ૧૦ (૮૮૦)

આમ દૂધનું પ્રમાણ બાળકની જરૂરત પ્રમાણે ગોઠવાતું જાય છે. છ મહિના પછી બાળક માટે બહારના અન્નની જરૂર ઉપરનો આંકડો જોતાં સ્પષ્ટ જણાશે.

કેવળ દૂધનું પ્રમાણ જ નહીં પરંતુ તેની સંરચનામાં પણ જરૂરત મુજબ ફેર પડતો જાય છે. દા. ત. :

દૂધ મેળવવાનો દિવસ	પ્રોટીન	સંરચના ટકામાં બેક્ટેરિય	ફેટ-સ્નેહ
પ્રથમ દિવસ	૨	૬.૪૨	૩.૨
૯મો દિવસ	૧.૭૩	૬.૭૩	૩.૭
૪થું અઠવાડિયું	૧.૩૭	૭.૧૧	૩.૬
૬ઠું અઠવાડિયું	૧.૩૦	૭.૧૧	૪.૦
૮મું અઠવાડિયું	૧.૨૧	૭.૧૧	૪.૦

કુદરત બાળકની આવશ્યકતા જોઈ તેની દૂધ માટેની સંરચનામાં ફેરફાર કરે છે. વિવિધ પ્રાણીઓના દૂધમાં ઘટકોનું, ખાસ કરીને પ્રોટીન અને ક્ષારોનું પ્રમાણ તેમની વૃદ્ધિના વેગ અનુસાર રહેલું હોય છે. જેમ શિશુવૃદ્ધિ ઝડપી તેમ પ્રોટીન તથા ક્ષારો વધારે હોય છે. તો જ નવા બીતક જલદી બંધાય. તેમના દૂધની સંરચના જોતાં આ બાબતની ખાતરી થશે.

જાતિ	જન્મ પછી નવજાત શિશુનું વજન કેટલા સમયમાં બેવડાય છે	માતાના દૂધની પ્રોટીન %	સંરચના ક્ષાર %
માનવબાળક	૧૮૦	૧.૬	૦.૩
ઘોડીનું વછેરું	૬૦	૨.૦	૦.૫
ગાયની વાછડી	૪૭	૩.૫	૦.૬
બકરીનું બચ્ચું	૧૯	૪.૩	૦.૮
ઘેટાનું લવારું	૧૦	૬.૫	૦.૯
કૂતરાનું કુરકુરિયું	૯	૭.૧	૦.૭
ગિલાડીનું બચ્ચું	૭	૯.૫	૦.૬

દૂધનાં ઘટકો, ઉત્પત્તિ ને અન્ય વિગત :- દૂધમાં આહારનાં સઘળાં ઘટકો છે. તે જલદી પચે છે. બાળક કેટલોક સમય એના ઉપર જ નભે ને વધે છે આથી દૂધ સર્વસંપૂર્ણ ને ઉત્તમ આહાર ગણાય છે. તે જલદી પચે છે. નાના બાળક માટે માતાના દૂધ જેવો બીજો આહાર કોઈ નથી.

જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના દૂધની સરચના એકસરખી હોતી નથી. તેમના ઘટકના પ્રમાણ ઉપરાંત તેમની રચનામાં ફેર પડે છે. એટલે કે માતાના દૂધનું સ્થાન ગાય કે ભેંસનું દૂધ કે તેમનું કોઈ પણ પ્રકારનું મિશ્રણ પણ લઈ શકે નહીં, કારણ કે તેમનાં ઘટક જ જુદા પ્રકારનાં છે.

આ ઘટકોમાંથી કેટલાંક રક્તમાંથી આવે છે, કેટલાંક સ્તનની દુગ્ધગ્રંથિમાં નવાં પ્રકંટે છે. તેમની વિગત એક પછી એક જોઈએ.

દૂધનાં પ્રોટીન : કેસીનોજન, લેક્ટ આલ્બ્યુમિન, લેક્ટ ગ્લોબ્યુલિન છે.

કેસીનોજન : રક્તમાં હોતું નથી. તે તો જન્યું સ્તનમાં જન્યું હોયું જોઈએ. કેસીનોજનની રચના એમિનો એસિડમાંથી, અને કદાચ ગ્લોબ્યુલિનમાંથી થાય છે. આ દ્રવ્ય મંદ એસિડથી નીચે જામે છે. રેનિન નામના એન્ઝાઇમથી તેનું અદ્રાવ્ય કેલ્શિયમ કેસીનેટ થઈ નીચે જામે છે. આનું દહીં કઠણ ને મુકાબલે ઓછું સરળતાથી પચે તેવું હોય છે. ગાયના દૂધમાં સ્ત્રીના દૂધ કરતાં ઘણું વધારે કેસીનોજન હોય છે, જ્યારે માતાના દૂધના પ્રોટીનના ૩ ભાગ લેક્ટ આલ્બ્યુમિન ને ૩ ભાગ જ કેસીનોજન હોય છે.

લેક્ટ આલ્બ્યુમિન ને લેક્ટ ગ્લોબ્યુલિન :—સ્ત્રીના દૂધના ૩ પ્રોટીન ભાગ જેટલું હોય છે. તે સરળતાથી પચે છે. તેનું દહીં સુંવાળું, જલદી ભાગી જાય તેવું બને છે. આ પ્રોટીનો રક્તમાંથી સીધાં આવતાં જણાય છે.

દૂધનું સ્નેહ-ફેટ :—ભારીક કણોમાં વહેંચાઈ પડયું છે. આથી દૂધનો રંગ સફેદ દેખાય છે. માનવ દૂધનું ફેટ વધારે ઝીણા કણોમાં સરખી રીતે વહેંચાઈ પડયું છે. આથી તેનું દૂધ વધારે પોચું ને સુંવાળું બને છે. ગાય-ભેંસના દૂધમાં ફેટ ઘણું વધારે હોઈ તેને પચાવવું જરા ભારે પડે છે. પ્રાણીની જાતિ પ્રમાણે તેના દૂધના સ્નેહ-ફેટમાં કેવોક ફેર પડે છે તે નીચેના આંકડા જોતાં જણાશે.

પ્રાણી ને	તેના દૂધમાં	ફેટ-સ્નેહનું પ્રમાણ	ગ્રામ %માં
હાથણી	૧૨-૧૫%	ગાય	૩-૪%
સૂવર	૧૦- ૦%	બકરી	૩-૪%
ભેંસ	૬- ૯%	સ્ત્રી	૨-૪%
ઘેટી	૫- ૮%	ઘોડી	૦.૫-૨%

માદાના આહારમાં લેવાતા ફેટ-સ્નેહના પ્રમાણ મુજબ તેના દૂધમાં સ્નેહ-ફેટનું પ્રમાણ બદલાય છે. દૂઝણાં ઘેરને કપાસિયા ને મગફળીનો બોળ વધારે ખવરાવતાં તેના દૂધમાંથી ઘી વધારે જીતરે છે, એ સૌ જાણે છે. ઘી-તેલ ખવરાવતાં તેવી જ રચનાનું સ્નેહ દૂધમાં મળે છે. એટલે કે ખાંદેલાં સ્નેહ ચરખી બદલાયા વિના દૂધ વાટે બહાર નીકળી શકે છે સ્નેહ-ફેટ આપતાં દૂધનું કુલ પ્રમાણ પણ સુધરે છે. સ્નેહ વગરના આહારથી કુલ દૂધનું ઉત્પાદન નીચું જીતરે છે.

કુલ ખોરાક ઓછો લેતાં, કેસરી ઓછી થતાં દૂધની સંરચના ખાસ પલટાતી નથી; પરંતુ દૂધનું કુલ પ્રમાણ ઓછું થાય છે.

અખતરામાં યકૃત (લીવર)ના ટૂકડા એસીડેટમાંથી ફેટ-સ્નેહ બનાવી શકે છે. દૂધના ફેટ-સ્નેહની રચના રક્તના ફેટથી જુદી પડે છે. તેમાં નાની કડીવાળાં અનેક C_4 થી માંડી C_{18} ની કડીવાળાં સ્નેહ મળે છે. ૩૦% જેટલાં બ્યુટિરિક, કેપ્રોઇક, કેપ્રિલિક, જેવા સ્નેહ અમ્લ સ્તનમાં બને છે. તેમાં ઓલિઇક, પામિટિક જેવા લાંબી કડીવાળા સામાન્ય ફેટી એસિડ પણ બનતા હોવા જોઈએ, એમ ધારણા છે.

કાર્બોહાઇડ્રેટ : શર્કરા-લેક્ટોઝ :—દૂધની શર્કરા લેક્ટોઝ છે, સ્ત્રીના દૂધમાં ગાયના દૂધ કરતાં બેવડું લેક્ટોઝ છે. આથી એ વધારે મીઠું છે. રક્તમાં લેક્ટોઝ હોતું નથી એટલે કે તેની નવી રચના સ્તનગ્રંથિમાં જ થાય છે. આ રક્તશર્કરા ગ્લુકોઝમાંથી બનતી હોવી જોઈએ. યકૃત (લીવર)ના ટુકડામાં શરીરની બહાર કુક્ટોઝ, મેનોઝ, ગેલેક્ટોઝમાંથી દુગ્ધશર્કરા કે લેક્ટોઝની રચના થાય છે, પરંતુ ગ્લુકોઝમાંથી તે થતી નથી, એટલે કે લેક્ટોઝની રચના કેવી રીતે શરીરમાં થાય છે તેની પૂરી સમજૂતી હજુ મળી નથી.

આ લેક્ટોઝ ખાંડ કરતાં ઓછું ગળ્યું છે પરંતુ વધારે સહેલાઈથી પચે છે તેથી આંતરડામાં ઓછું કિણ્વન-ફર્મેન્ટેશન તેની હાજરીમાં થાય છે. આથી બાળકના આહારમાં અન્ય શર્કરા કરતાં લેક્ટોઝ વધુ અનુકૂળ છે.

દૂધના ક્ષારોનું પ્રમાણ પ્રાણીની વૃદ્ધિ તથા જાતિ પ્રમાણે કેલુક ફરે છે તે અગાઉ આવી ગયું છે. તેમાં ખાસ કેલ્શિયમનો નિર્દેશ અત્રે કરવો ઘટે છે. સ્ત્રીના દૂધમાં ૦.૦૩%, ગાયના દૂધમાં તે ૦.૧૫% છે કારણ કે તેના વાછરડાના વજનની વૃદ્ધિ વધારે ઝડપી હોય છે. અન્ય ક્ષારો પૈકી ક્લોરાઇડ, પોટાસિયમ, ફોસ્ફેટ, સોડિયમ, પૂરતાં છે. ફક્ત દૂધમાં જો કોઈ અગત્યના ક્ષારની ખામી હોય તો તે લોહ (આયર્ન)ની. એકલા દૂધ ઉપર લાંબો વખત ઉછરતાં બાળક કીકાં બને છે, તેમને એનીમીયા થાય છે. આથી બાળકના આહારમાં લીલાં શાકભાજી, અમુક વય પછી ઉમેરાવાં જોઈએ.

દૂધનાં મૂળ ઘટકોમાં, માતાના ખોરાકમાં થોડોવતો ફેરફાર થાય તોપણ ખાસ ફેર પડતો નથી. માતાનું પોષણ ઓછું હોય ત્યારે માતાના દેહમાંથી આ ઘટકો આવે છે. દ્વા.ત. કેલ્શિયમ માતાના અસ્થિમાંથી આવે છે. તેનાં હાડકાં પોચાં પડતાં બન્યાં છે ને વાંકાં બને છે.

એટલું તો નક્કી છે કે માતાનો ખોરાક જેમ પુષ્ટિકારક તેમ તેનું દૂધ સારું. માતાના પોષણની અવગણના આથી કોઈ રીતે કરવી ન ઘટે.

દૂધમાં સઘળાં વિટામિન રહેલાં છે, ખાસ કરીને સ્નેહદ્રાવ્ય.

દૂધમાં વિટામિનનું પ્રમાણ માતાના ખોરાક પ્રમાણે રહે છે. લીલું ઘાસ ચરવા મળતું હોય ત્યારે ગાયના દૂધમાં વિટામિનનું પ્રમાણ જીવું રહે છે તેને પ્રકાશ સારો મળતો હોય ત્યારે દૂધમાં સ્વા ૨૦

વિટામિન ઢી વધારે હોય છે. કેટલાંક વિટામિન દા.ત. સી દૂધ ઉકાળતાં ઊડી જાય છે. પરંતુ દૂધમાં જન્ટુઓ જલદી વધતાં હોવાથી બહારનું દૂધ ઉકાળીને જ વાપરવું ઘટે છે. માતાનું દૂધ બાળક સીધું લે છે. એટલે તેને આમ જન્ટુરહિત કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

કેટલાક રોગમાં માતાનું દૂધ પણ નોખમભયું હોય છે. દૂધ સાવ (સીક્રીશન) ઉપરાંત ઉત્સર્જન (એક્સ્ક્રીશન) પણ છે. કેટલાંક ઔષધો, જેરી તરવો—ટોકિસન દૂધ વાટે બહાર નીકળે છે. દારુ, ગાંજો, અફિણ અને અનેક ઔષધો દૂધમાં જતાં હોવાથી નાના બાળકને ધવરાવતી માતાને આવાં ઔષધો આપતા પહેલાં વિચાર કરવો ઘટે છે.

દૂધમાંથી બનતાં અનેક ખાદ્યોની વિગતમાં અત્રે નહીં પડીએ, પરંતુ દૂધનું પોષણમાં મહત્ત્વ તો ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ. વનસ્પતિઆહાર તેના વિના યુક્ત કે સંપૂર્ણ થતો નથી, વનસ્પતિઆહારીએ રોજનું અર્ધો લિટર દૂધ લેવું જોઈએ એવો નિષ્ણાતોનો મત છે. આથી છેવટે આયુર્વેદનો દૂધના ગુણ વિષેનો શ્લોક ટાંકી વિરમીશું :

મધુરં પિચ્છલં ક્ષીતં સ્નિગ્ધં શ્લક્ષ્ણં સરં મૃદુ ।

સર્વં પ્રાણમૃતી તસ્માત્સાત્મ્યં ક્ષીરમિદ્ધોચ્યતે ॥

અન્યાવલોકન

સ્વ. રામલાલ યુનીલાલ મોદી લેખસંગ્રહ, ભાગ-૨: સં. શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ભીખાભાઈ શાહ; પ્રસ્તાવના—ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા; પ્ર. શરદકુમાર પુ. શાહ, પાટણ; ઈ. સ. ૧૯૬૫; રૂપિયા ત્રણ; પૃ. ૬ + ૧૦ + ૨૩૧ + ૨.

ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા સંશોધનકારોમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન ધરાવતા શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદી પાટણના વતની હતા. ને છેવટનાં વીસ વર્ષો સુધી પાટણ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરી ગયા. પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસના સંશોધનમાં એમણે ઈ. સ. ૧૯૦૯થી માંડીને મૃત્યુ (ઈ. સ. ૧૯૪૯) પર્યંત અર્થાત્ ચાળીસ વર્ષ સુધી ફાળો આપેલો. સાહિત્યમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ તેમને વિશિષ્ટ અભિરુચિ હતી. એમણે તૈયાર કરેલું ભાલણચરિત્ર, ભાલણકૃત નળાખ્યાનોનું સંપાદન, ભાલણ, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસનાં જાલધર આખ્યાનોનું સંપાદન, અને ‘ ભાલણ, ઉદ્ધવ અને ભીમ ’ એ એમનાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેનાં જાણીતાં પ્રદાન છે, તો સંસ્કૃત ‘ દ્વાયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ ’ તથા વાયડાપુરાણનું સંપાદન એ એમનાં ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતાં પ્રસિદ્ધ પ્રદાન છે. એમના અંથેની સંખ્યા ઓછી છે, પરંતુ એમના સંશોધન-લેખો સોથી વધુ સંખ્યા ધરાવે છે એટલું જ નહિ એમાંના ઘણા લેખો આજે પણ વિપુલ માહિતી અને સૂક્ષ્મ અભ્યાસની જિંચી છાપ પાડે તેવા છે.

ઇતિહાસ-સંશોધનનાં ૧૯૪૧-૪૫નાં (સ્વ. મોદીના જીવનપરિચયમાં ૧૯૪૫ થી ૧૯૫૦ લખેલું) છે, પણ તે ૧૯૪૧ થી ૧૯૪૫ જોઈએ એમ માનું છું) ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં સર્વોત્તમ જણાયેલી દ્વાયાશ્રયને લગતી કૃતિ માટે સૂરતની નર્મદ સાહિત્યસભાએ એમને નર્મદસુવર્ણચંદ્રક આપવાનું કરાવેલું, જે એમનું ઓચિંતુ અવસાન થતાં મરણોત્તર વિધિએ અર્પણ થયેલો. દરમ્યાન પાટણ હાઈસ્કૂલમાં એમનું તૈલચિત્ર મુકાયેલું. પરંતુ એમના મૃત્યુ પછી એમના સંશોધનલેખોના સંગ્રહ પ્રકાશિત થાય એ એમના પ્રત્યેની એથી યે મોટી શ્રદ્ધાંજલિ ગણાય. આ લેખસંગ્રહો પાછળ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ શાહનો સાદર પુરુષાર્થ તેમ જ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનો સક્રિય સહકાર રહેલો છે.

સ્વ. રામલાલ યુનીલાલ મોદી લેખસંગ્રહનો ભાગ ૧લો ૧૯૫૩માં બહાર પડ્યો હતો. એની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. સાંડેસરાએ જણાવેલું કે સદ્ગન રામલાલભાઈના સંશોધનાત્મક લેખોમાંના પચાસ કરતાં વધારે લેખોને આજે પણ અંથસ્થ કરીને સુલસ બનાવવા જેવા છે. એ સંગ્રહમાં સ્વ. મોદીના ૧૫ લેખ અંથસ્થ થયેલા. એમાં ૧૧ લેખ ઇતિહાસ-સંશોધનને લગતા ને ૪ લેખ સાહિત્ય-સંશોધનને લગતા હતા હતા. ડૉ. સાંડેસરા લખે છે તેમ ‘ એમાંનો પ્રત્યેક લેખ પુરાતત્ત્વના ક્ષેત્રમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારના મૌલિક ચિન્તનનો નમૂનો છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. એમાંના કેટલાક લેખોમાંનાં વિધાનો કે અનુમાનો હવે સ્વીકાર્ય થાય કે ન થાય, તો પણ લેખકનું માનસ સત્યની શોધ માટેનો જે હુદ્દિયુક્ત પુરુષાર્થ કરે છે એ માટે માન થયા વિના રહેતું નથી. ’

લેખકને પાટણના સ્થાનિક-ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ રસ હતો. આથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ ભાલણ અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ચાવડા તથા સોલંકી રાજ્યો તેમ જ તેમની રાજધાની એ એમના માનીતા વિષય હતા. આથી એમના લેખસંગ્રહમાં આ વિષયોને લગતા લેખો બહુમતી ધરાવે છે. એમાં ‘ચાવડાઓની વંશાવલી’ અને ‘પ્રેમાનંદનું શિષ્યમંડળ’ જેવા લેખ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

એ લેખસંગ્રહ ૧૯૫૩માં બહાર પડ્યો, ત્યારે આર્થિક મર્યાદાને લઈને સ્વ. મોદીના ૧૫ લેખો જ ગ્રંથસ્થ થયેલા. છતાં એને મળેલા આવકારથી પ્રોત્સાહન પામી શ્રી. પુરુષોત્તમદાસે એમના લેખોનો ખીજે સંગ્રહ બહાર પાડવાનું હાથમાં લીધું ને બાર વર્ષોના લાંબા ગાળે પણ એમણે એ કામ પાર પાડ્યું અને સ્વ. મોદીના ખીજ ચોવીસ મહત્વના લેખોનો સંગ્રહ ભાગ-૨ રૂપે પ્રકાશિત થયો એ માટે શ્રી. પુરુષોત્તમદાસને ધન્યવાદ ઘટે છે, કેમકે આપતજનના અવસાનને ઘણાં વર્ષ વીત્યા પછી એ, એમને આવી શ્રદ્ધાંજલિ આપવાનું ચૂકવું નહિ એ પરમ નિષ્ઠા દર્શાવે છે. એવી રીતે બંને સંગ્રહો માટે મહત્વના લેખોની પસંદગી કરી આપીને તેમ જ એને વિશે વિગતવાર પ્રસ્તાવના લખીને ડૉ. સાંડેસરાએ પણ એ સારસ્વત શ્રદ્ધાંજલિમાં સક્રિય સહકાર આપ્યો છે.

આ લેખસંગ્રહમાંના ઘણા લેખો પણ ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસને લગતા અર્થાત્ સોલંકી રાજ્યના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતા છે. એમાંના પહેલા લેખમાં શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના એ વિષયને લગતા પ્રકાશન પછી બાકી રહેતા કેટલીક રાજકીય બાબતોના તેમ જ વહીવટી તથા સાંસ્કૃતિક બાબતોના અભ્યાસની આવશ્યકતા વિશે છણાવટ કરવામાં આવી છે.

પ્રાચીન અનાવાડામાંથી મળેલા સારંગદેવ વાઘેલાના સં. ૧૩૪૮ના શિલાલેખનું સંપાદન તથા વિવેચન એમણે ત્રીસ વર્ષની વયે ૧૯૧૦માં કરેલું. એ લેખ પછી ૧૯૧૨માં ‘ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી’માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. ‘ધર્મારણ્ય ગ્રંથની ઐતિહાસિક સમાલોચના’ એ અગાઉના ભાગમાં ગ્રંથસ્થ થયેલા ‘ધર્મારણ્યમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ’નો વિસ્તાર છે, જે ‘ધર્મારણ્ય’ નામે મોઢપુરાણના સંપાદનના ઉપોદ્ઘાત રૂપે લખાયેલો. આ લેખમાં એ ગ્રંથમાં આવતા કનોજનો આમ નામે રાજ, પાટણની સ્થાપના, વનરાજનો બાલ્યકાળ, ચાવડાઓની વંશાવલી, માધવ, મોઢરાનો વિનાશ વગેરે બાબતોના ઉલ્લેખોને લગતા ઐતિહાસિક મહત્વની છણાવટ કરી છે. એની અંદર બાલ વનરાજના ઉછેર વિશે બ્રાહ્મણોના તથા જૈનોના દાવાની મીમાંસા કરતાં સ્વ. મોદી સાચા સંશોધકની ન્યાયવૃત્તિથી તારતમ્ય તારવે છે, ‘આ પ્રમાણે જૈનો કે બ્રાહ્મણો એમાંથી કોની હકીકત સત્ય છે એ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય એમ નથી. હજી ખીજાં સ્વતંત્ર પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે’.

પાટણના ઇતિહાસના આ પ્રખર અભ્યાસીએ પાટણની સ્થાપના અગાઉના લાક્ષારામ તરફ લક્ષ્ય ઝેર્યું છે. પાટણની સ્થાપનાની ભિન્નભિન્ન આનુશ્રુતિક મિતિઓને તપાસી સ્વ. મોદીએ એમાંની બે મિતિઓનો મેળ મેળવવા કોશિશ કરી છે, પરંતુ એ સમયના કનોજના રાજાના અભિ-ગ્ન તથા તેના સંભવિત સમય વિશે વિચાર કર્યો નથી.

મહમૂદ ગઝનીની ગુજરાત પરની ચઢાઈ તથા કર્ણદેવ વાઘેલાના ચરિતને લગતા વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નોની છણાવટમાં સ્વ. મોદીની સૂક્ષ્મ સંશોધનદષ્ટિ તરી આવે છે.

ચાહડ-સોમેશ્વરના સમીકરણની ચર્ચા રસપ્રદ છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલનાં દાનપત્રો ખનાવટી હોવા વિશેના લેખમાં ગુજરાતના સંગ્રહસ્થ થવા લાયક ઐતિહાસિક લેખોની જે યાદી આપવામાં આવી છે, તેમાંના કેટલાક તો ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ ભાગ-૩ (જેમાં એ દાનપત્રો પ્રગટ થયાં છે)માં ગ્રંથસ્થ થયેલા છે, બ્યારે બાકીના લેખો સંગ્રહમાં સમાવવા જેવા ગણાય.

સોલંકી સમયના રાજ્યાધિકારીઓ તથા રાજપુરુષો તેમ જ મંત્રી ઉદયન અને તેના વંશ વિશેના લેખો તે તે બાળતમાં વિપુલ માહિતી પૂરી પાડે છે. દેવપ્રબોધાચાર્ય પરના લેખમાં દેવ-બોધિને લગતી જૈન અનુશ્રુતિઓની ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ચકાસણી કરવામાં આવી છે.

વાઘેલા રાજ વીસલદેવ અને સારંગદેવને લગતા લેખ વિપુલ માહિતી પૂરી પાડે છે. વીરમ એ લવણપ્રસાદનો પુત્ર અને વીર ધવલનો ભાઈ હતો એવું સ્વ. મોદીનું મતવ્ય એટલું તર્કસિદ્ધ છે કે સ્વ. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ની સુધરેલી આવૃત્તિમાં એ અપનાવવું જોઈતું હતું. વીરમે ભીમદેવની રાણી સૂમલદેવીના નામે સૂમલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવેલું એ પરથી એ રાણી વીરમની બહેન હોવાનો સંભવ પણ લક્ષમાં લેવા જેવો છે. એવી રીતે વીસનગર વસાવનાર વીસલદેવ, સારંગદેવના સમયમાં થયેલાં મુસલમાનોનાં આક્રમણ, સારંગદેવની રાણી લુખાઈ, માધવ મંત્રીએ સારંગદેવના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ઉદયરાજને ગાદીએ બેસાડવા કરેલો પ્રયત્ન અને વાઘેલા રાજ્યની પડતીના કારણમાં રહેલો એ કુસંપ—એ મુદ્દા હજી વિચારવા જેવા લાગે છે. વળી ‘સિદ્ધરાજ’ બિરુદના મૂળમાં રહેલી સુવર્ણસિદ્ધિ અને સિંહ સંવતના મર્યાદિત પ્રયોગો વિશેના તેમનો તર્ક પણ લક્ષમાં લેવા જેવો ગણાય.

સોલંકી-વાઘેલા કાળને લગતા ઘણા લેખ કાલાનુક્રમે સંગૃહીત થયા છે; જે થોડા લેખો એ ક્રમે આવ્યા નથી, તેમાં પણ એ ક્રમ રખાયો હોત તો સારું.

વાયડા જ્ઞાતિને લગતા લેખની પહેલાં વાયડાપુરાણની પ્રસ્તાવનાનો લેખ પણ અહીં ગ્રંથસ્થ થયો હોત તો કેવું સારું !

બહુચરાજીને લગતા બંને લેખોમાં તથા પાટણના ફારસી ઇતિહાસકાર ઇશ્વરદાસને લગતા લેખમાં આપેલી માહિતી ઘણી રસપ્રદ છે.

છેલ્લા ત્રણ લેખ જૂના ગુજરાતી સાહિત્યને લગતા છે. કવિ કેશવદાસના આખ્યાનની રચનાના સમય વિશે એમાં જે શબ્દ પ્રયોજેલા છે તેનો અર્થ અગાઉ સં. ૧૫૨૯ કરવામાં આવેલો, તેને બદલે તે સં. ૧૫૯૨ હોવો જોઈએ એ સુધારો રજૂ કરવામાં એમની સૂક્ષ્મ સંશોધનદષ્ટિ જણાઈ આવે છે. એવી રીતે પ્રેમાનંદ અને શામળની રચનાઓના સમય વિશે વધુ સંશોધન કરીને સ્વ. મોદીએ એ બે પ્રસિદ્ધ કવિઓના જીવનકાળ તથા એ બે વચ્ચેની આનુપૂર્વી વિશે તર્ક-યુક્ત અને મહત્વનાં તારતમ્ય તારવ્યાં છે.

ઇતિહાસ અને સાહિત્યના એ સૂક્ષ્મ અભ્યાસી અને તત્વાન્વેષક સંશોધક લખેલા આવા મહત્વના લેખોનો આ બીજો સંગ્રહ તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવા માટે શ્રી. પુરુષોત્તમદાસને ધન્યવાદ ધટે છે. સદ્ગત રામલાલભાઈના બાપ્પા રહેલા લેખોમાં હજી અંધસ્થ કરવા જેવા લેખ રહેલા હોય, તો ડૉ. સાહેસરા આ ત્રીજા લેખસંગ્રહની ચેલલામણુ કરે એમ આશા રાખીએ.

આવા વિદ્વાનોના લેખસંગ્રહ એમની હયાતી બાદ ખાનગી ફંડફાળા ઉધરાવીને પ્રસિદ્ધ કરવા પડે, તેને બદલે તેમની હયાતી દરમ્યાન કદરદાન વિદ્યાસંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિત થતા રહે તો કેવું સારું !

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

*

*

*

એક કવિની આત્મકથા અને એક નૃત્યકારનું નિવેદન : લેખકો-એવજેની એવતુશેન્કો તથા રુડોલ્ફ નુરેયેવ. અનુવાદક : સુભદ્રા ગાંધી. વિશ્વમાનવ પ્રકાશન, વડોદરા. કિં. ચાર રૂપિયા.

સોવિયેટ રશિયાની સ્તાલિનોત્તર પેઢીનું નવમાનસ રજૂ કરતી આ બે લઘુ આત્મકથાઓ લખાણમાં એકબીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં પોતપોતાની રીતે ખૂબ તાઝગીભરી છે. યુવાન કવિ એવતુશેન્કો આપણા કવિ નર્મદાશંકરની જેમ બત્રીસ વર્ષની વયે પોતાની આત્મકથા લખે છે તો નૃત્યકાર નુરેયેવ તો માત્ર ચોવીસ વર્ષે પોતાની આપવીતી રજૂ કરે છે. બન્ને આત્મકથાના દૃષ્ટિકોણ એકબીજાથી બિલકુલ જુદા છે, પણ એ બંનેના વાચન દ્વારા અત્યારના રશિયાની ભીતરમાં ડોકિયું જરૂર કરી શકાય છે.

ઝારશાહીના પતન પછી ક્રાન્તિકારી બળોના હાથે જે નૂતન રશિયાનું સર્જન થયું તે સ્તાલિનકાળમાં એની ચરમ સીમાએ પહોંચ્યું એમ સોવિયેટ યુનિયનના પ્રચારકો જ્વરશોરથી આખી દુનિયાને એ ‘સમાજવાદી સ્વર્ગ’ વિષે કહેતા આવ્યા છે. રશિયાની આંતરિક પરિસ્થિતિથી અજાણ એવા સામાન્ય જનને એ રંગીન પ્રચારચિત્રમાં એમાંનાં અનેક કાળાં ધાબાંનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવે. એ લોહપડદા પાછળની દુનિયાનું આછું પાતળું દર્શન તો સ્તાલિનના મૃત્યુ પછી બહારના જગતને થયું. મહારથી મનાતા અનેકોના ક્ષય પછી સત્તાઝૂઠ થયેલા અતિરથી ગણાતા કુશ્વતો કલાક્ષય જે રીતે થયો એ જોતાં રશિયા વિષેની સાચી માહિતીથી આપણે હજી પણ વંચિત છીએ એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી.

આ દૃષ્ટિએ આ બંને આત્મકથાઓ ખૂબ આવકાર્ય છે. કવિ એવતુશેન્કો આપણા અંતરને સ્પર્શી જાય એવી કવિસહજ આત્મીયતાપૂર્વક અને એક આત્મકથાકારમાં અપેક્ષિત એવી નમ્રતા અને નિર્વ્યાજ સરળતાપૂર્વક જણાવે છે :

‘અનેક લેખો દ્વારા પશ્ચિમના વાચકોને મારો જે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તેનાથી હું જુદો માણુસ છું, એ મારે તેમને કહેવું છે. એ બધાં લખાણોમાં સોવિયેટ દેશની ઘેરી ગમગીન પશ્ચાદ્ભૂમાં એક ચિત્રવિચિત્ર રંગીન વ્યક્તિ તરીકે મારી છબી ઉપસાવવામાં આવી છે... પરંતુ હું

એવી વ્યક્તિ છું જ નહિ... મારા વ્યક્તિત્વને ખંડિત થવા દીધા વિના પણ આજ લગી અભિ-વ્યક્તિરૂપે પ્રકાશ નહિ પામેલી એવી અનેકોની સંવેદનાઓને, લાવનાઓને વ્યક્ત કરવાની મારી અભિલાષા છે.’

અને એક કવિ પાસે આપણી ખીજ અપેક્ષા પણ શી હોય ? આ આત્મકથા દ્વારા એ કાર્ય એમણે પ્રશસ્ય રીતે પાર પાડ્યું છે. રશિયાની—નૂતન રશિયાની—પ્રજા વિષે સામાન્ય સમજ એ પ્રકારની છે કે સમસ્ત પ્રજા ઉપર કમ્યુનિઝમ ફોકી બેસાડવામાં આવ્યું છે અને એ પ્રજા માત્ર ભૌતિક સુખને જ માને છે. ધર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. જે પોતાની જાતને કમ્યુનિસ્ટ કહેવડાવવા તૈયાર ન હોય તે ત્યાં ન્યાત બહાર; અને સ્તાલિન સિવાય પ્રજા પાસે કોઈ ખીજને આદર્શ ન હતો. સ્તાલિન પછીનો આદર્શ નેતા તે કુશ્વેવ.

લેખકે એ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો છે કે સ્તાલિનયુગમાં તો એનું જ વર્ચસ્વ સર્વોપરી હતું. પ્રજાનો એ આરાધ્યદેવ બન્યો હતો એ ખરું પણ તેમ થવા માટે એનું પોતાનું વ્યક્તિગત આકર્ષણ અસામાન્ય કહી શકાય તે પ્રકારનું હતું. સાથે લોકોની સ્તાલિનશ્રદ્ધા પણ આંધળી કહી શકાય એ પ્રકારની હતી. “કેટલાક સાચા બોલેશવિકા કે જેમને એ દિવસોમાં પકડીને જેલોમાં પૂરી દેવામાં આવેલા, તેઓ તો છેવટ લગી એમ જ માનતા હતા કે ‘સ્તાલિન જાણતો હોય તો આવું કદી બનવા પામે જ નહિ...’ તો પછી એની પોતાની સૂચનાથી જ આ બધું બની રહ્યું છે, એમ માનવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? એમાંના કેટલાક તો એવા હતા કે જેમના પર ભુલ્મ જીવનરવામાં આવતાં તેઓ પોતાના લોહીથી કેદખાનાંની દીવાલો પર ‘સ્તાલિન દીર્ઘાયુ હો’ના આલેખ ચીતરી ગયેલા છે !”^૧

સ્તાલિનકાળમાં શું બની રહ્યું છે એ વાતથી મોટા લાગની પ્રજા બેખબર હતી. છતાં માણસના મનમાં આશંકાઓ જાગતી કે કશુંક ક્યાંક ‘ખોટકાઈ ગયેલું’ છે’ પણ એવી અમંગળ આશંકાને વાચા આપવાનો વિચાર માત્ર એને લયંકર લાગતો એટલે બિચારો નેતાના આદેશ અનુસાર જીવતો !

આપણી આત્મકથાના નાયકને આવા લયથી ભરેલા વાતાવરણમાં પોતાનો જીવનમાર્ગ શોધવાનો હતો. પિતા અને માતા તરફથી એને વાચન અને શ્રમની તાલીમ મળે છે અને એમાંથી પોતે એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની જાતનું કવિ તરીકેનું દર્શન કરે છે. પણ એ કાળમાં કવિ થવું એ સદાને માટે જોખમી અને અજપાલ્યું જીવન જીવવાની દીક્ષાનો માર્ગ સ્વીકારવા બરાબર હતું. માટે જ એવતુશેન્કોની મા એ જીવનનો કટ્ટર વિરોધ કરે છે. એ લખે છે તેમ ‘રશિયાના ઇતિહાસમાં તો ખાસ, લગભગ એક એક કવિના જીવનમાં આ કડુણતા રહેલી છે. પુસ્કિન ને લેર્મોન્તોવ બેઉ દ્વંદ્વુદ્ધ લડતાં મર્યા. બેલોકે જાતે અગ્નિસ્નાન કર્યું. ચેસેનિને જાતે ફાંસી ખાધો, માયકોવસ્કીએ બંદૂકની ગોળી ખાઈ જીવનનો અંત આણ્યો...’^૨

માટે જ એ વહાલસોયી માતા ગુસ્સામાં આવી એની કવિતાની નોંધપોથીઓ ફાડી નાખતી અને આ જોખમભર્યો વ્યવસાય છોડી દેવા એને કાંકલૂદીઓ કરતી પણ કવિતાકલાને વરેલા પુત્રે ‘એક પાગલની જીવંત કવિતા લખવાનું બરી રાખ્યું’.

પણ આ તો હજી એ પ્રદેશની એની 'પાપા પગલી' હતી. તે દિવસોમાં એની બીજી ધૂન સોસરની રમત રમવાની હતી પણ એમાંથી તો એ ઘણો વહેલો મુક્ત થાય છે. કાવ્યો લખી જુદાં જુદાં સામયિકાના તંત્રીઓને મોકલવાં અને 'અસ્વીકાર્ય' એવા શેર સાથે તે પાછાં મેળવવાં એવા નિરાશાભરેલા વ્યવસાયમાં પડેલો કવિ 'સોવિયેત સ્પોર્ટ્સ'ના તંત્રીને મળે છે અને એમાંથી એને એના જીવનને હેતુથી ઘડનાર એલેકઝાન્દ્રોવિચ તારાસોવ અને વોલોયા બારલાસ નામના બે મિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. બારલાસ એને પશ્ચિમના ઉત્તમ કલાસ્વામીઓનો પરિચય કરાવે છે તો તારાસોવ એને 'લખવું શું?' એ બાબત વિચાર કરવા પ્રેરે છે.

એ યુગના કવિઓ કેવા પ્રકારનાં કાવ્યો રચતા? એમાં ખસસ સ્તાલિનપ્રશસ્તિ આવવી જોઈએ. યુદ્ધને અંગેનાં અને યંત્રોની પ્રશસ્તિનાં કાવ્યો લખાય એમાં સામાન્ય માનવીને રસ ન હતો. એ 'વ્યકિતપૂજના પંથ'માં કવિને બિચારાને આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો અવકાશ જ ક્યાં હતો? કવિતા લખાતી તે ભાવકને આનંદ આપવા નહિ પણ 'સ્તાલિન પારિતોષિક' પ્રાપ્ત કરવા અને એને અંગેના બાદશાહી લાભો પ્રાપ્ત કરવા!

બધી જ પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર સ્તાલિન હતો. લેનિનની લોકપ્રિયતાથી પોતાની જરાય ઓછી ન ઊતરે માટે એણે પોતાના લેનિન સાથેના સંબંધો વધુ મૈત્રીભર્યા અને નિકટના લાગે માટે એ આખો ઇતિહાસ નવેસર લખાવ્યો અને એને જ સાચો ઇતિહાસ માનવા પ્રેરાયો! લેખક જણાવે છે તેમ 'આથી વાસ્તવમાં બન્યું એ કે સ્તાલિને લેનિનના વિચારોમાં જ વિકૃતિ પેસાડી દીધી. એ વિકૃતિ કેવા પ્રકારની? લેનિનને મન કમ્યુનિઝમ એ માણસની સેવા કરવા માટેનું સાધન હતું. ત્યારે સ્તાલિનના અમલ હેઠળ એ જ કમ્યુનિઝમ માણસને માથે ચડી બેઠું; ને એણે માણસને જ પોતાની સેવાનું સાધન બનાવ્યો!'

સ્તાલિનનો સૌથી મોટો કોઈ અપરાધ હોય તો તે એ નથી કે એણે લોકોને કેદમાં નાખ્યા કે ગોળીએ વીંધ્યા. એનો જઘન્યતમ અપરાધ કોઈ હોય તો તે એક જ, ને તે એ કે એણે માણસના આત્માને સડાવી મૂક્યો. ૧૨

એવતુશેન્કોને બીજી એક વાતનું દુઃખ છે અને તે એ કે દેશમાં 'પોતાની જાતને કમ્યુનિસ્ટ કહેવડાવનારા ને બોલે બોલે લેનિનને સ્તાલિનના શબ્દો ટાંકવાની તક કદી જતી નહિ કરનારા એવા ઘણા બધા લોકો ગજવામાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સભ્યપદનું કાર્ડ હાથ કરી, ચોર ને ચોટે, વાર તહેવારે કમ્યુનિઝમની વાતો કરનારા હતા જેમને એ દ્વારા જીવનમાં કેવળ દ્રવ્યલાભ મેળવવો હતો. સાચી કમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણીથી તેઓ ઘણા દૂર હતા. કવિ કહે છે કે 'મારે મન તો 'કમ્યુનિસ્ટ' એટલે જ 'અપરિશ્રી માણસ.'

પશ્ચિમમાં કમ્યુનિઝમ વિષે પ્રવર્તતા ખોટા ખ્યાલનું પણ અહીં નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. એ જણાવે છે કે કમ્યુનિઝમ એ રશિયન પ્રજાના માથા ઉપર બળજબરીથી ઠોકરી બેસાડેલી વસ્તુ નથી પણ રશિયન પ્રજાના ક્રાન્તિના આદર્શો સાથે એ એકરૂપ બની ગયું છે. આથી પશ્ચિમના વિદ્વાનો રશિયનક્રાન્તિને બેવફા નીવડેલાં તત્ત્વોને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને એનું મૂલ્યાંકન કરે

છે એ ભૂલ છે. ‘કમ્યુનિઝમ આજે રશિયન પ્રજાના જીવનનો અર્ક બની ગયેલ છે; એ તરફ ઠંડી ઉપેક્ષા દેખાડનાર સિનિક-સંશયવાદીઓ હો યા સાંપ્રદાયિક અધઃશ્રદ્ધાવાદીઓ હો-એ બંને કેવળ ક્રાંતિના જ નહિ રશિયન પ્રજાના સુદ્ધાં દ્રોહીઓ છે.’^૧

પણ આથી રખે કોઈ એમ માને કે રશિયન પ્રજાનો આદર્શ માત્ર રોટી છે. માનવીમાત્ર રોટી વડે જ જીવતો નથી એ બાઈબલ સત્યનો રણકો આજના યુગમાં કેવળ સમૃદ્ધ પ્રજાઓને જ નહિ પણ જગતની સર્વ પ્રજાઓને સંભળાયો છે. પરહિત જોનાર આ સાચા કમ્યુનિસ્ટને પણ એ અવાજ સંભળાયો છે. આથી જ પ્રવર્તમાન પ્રવાહમાં ન લળતાં એ પોતાના અંતરાત્માના અવાજને અનુસરી કવિતા દ્વારા આત્માભિવ્યક્તિ સાધવાની મથામણ કરી રહ્યો હતો.

તારાસોવ અને બારલાસ જેવા મિત્ર-માર્ગદર્શકોએ એને પ્રવર્તમાન યુગની ચિંતનધારા-ઓથી પરિચિત કર્યો એટલું જ નહિ પણ પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ કલાસ્વામીઓની કૃતિઓના પરિચય દ્વારા એની રુચિને ઈષ્ટ દિશામાં વાળી. એનું પરિણામ એ થયું કે એનાં એ પછીનાં કાવ્યોને વાચકો તરફથી ખૂબ આવકાર મળવા માંડ્યો.

સ્તાલિનના મૃત્યુએ સમસ્ત રશિયન પ્રજાને તેમ આ કવિને એક જબરદસ્ત આંચકો આપ્યો પણ એ દ્વારા એને સ્તાલિનનું સાચું સ્વરૂપ પણ જોવા મળ્યું. દબાયેલી કચડાયેલી રશિયન પ્રજા તરફનો એનો ધર્મ એને સમજાયો. ‘સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ રશિયા જ્યારે એના આંતરિક જીવનની અત્યંત કપરી ક્ષણોમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હતું તે વખતે મને એક વસ્તુ સમજાઈ કે, કવિ તરીકે હું કાવ્યનો મારો નાનકડો બગીચો સંભાળીને બેસી રહું તો તે મારે માટે અક્ષમ્ય જ ગણાવું જોઈએ. x x x તમારા દેશબાંધવો દુઃખમાં સળડતા હોય તેવે વખતે તમે કેવળ પ્રકૃતિ, સ્ત્રી યા પ્રેમનાં કાવ્ય રચતા રહો, તો તે તમને છાજતું નથી.’^૨

અને નવી કવિતા દ્વારા રશિયન પ્રજાનો ગ્રાણુ ફરી જાગી ઊઠ્યો. ‘અત્યાર સુધી જે લોકો પોતાના ઘરમાં પણ મૌન પાળતા આવ્યા હતા, તેઓએ ધીરેધીરે બોલવા માંડ્યું.’

x x x x સ્તાલિનના જમાના દરમિયાન એક લડકામણી વસ્તુ તરીકે લગભગ નિર્વાસન પામી ચૂકેલી વ્યક્તિગત ને અંતરંગ અનુભૂતિની કવિતા—ફરી પાછી જોશમાં લખાવી શરૂ થઈ ગઈ.’ સમાજની ખરાબીઓ અને જીજ્ઞાસા વિષે સ્પષ્ટપણે બોલવાથી અનેક જીવાન હૈયાં આ કવિ તરફ આકર્ષાયાં અને નવી સમાજરચના પ્રત્યે એમની શ્રદ્ધા જાગી. ‘બુદ્ધિજીવી અને સાહિત્યની રસજ્ઞતાનો ઈજ્જતો લઈ બેઠેલા તિસ્મારખાંઓ ‘ના ઠપકાની પરવા ન કરતાં નવકવિતા નવી જ આત્મશ્રદ્ધા સાથે પોતાનો માર્ગ કરતી આગળ વધી. એ કવિતાની વિશેષતા હતી એની સત્યપ્રીતિ અને એની આંતરિક જોગવાઈ; પેસ્તરનેક સાથેની એની મુલાકાત પણ કવિએ ‘સત્યના તરફદાર’ બનીને લોકોને ‘સાચ માટે લડવાનો રસ્તો’ બતાવવાનો છે એ તરફ અંશુલિનિર્દેશ કરી એની સત્યખોજના નિર્ધારને પકડો બનાવે છે.

નિર્વ્યાજ સરળતાપૂર્વક લયાચેલી આ આત્મકથા આદિથી અંત સુધી કલકલ નિનાદ કરતા ઝરણાની માફક વહે છે. એને કાંઠે ખેસી એનાં પંખી સહજ કૂજનને સાંભળતા આપણે અંત સુધી આવીએ ત્યાં એ કથાનાયક સાથે જે સમભાવ થાય છે એમાં આ આત્મકથાનું સાચું પુણ્ય રહેલું છે. વિશાળ જનતા સાથે જેને આત્મીયતાનો સંબંધ બાંધવો છે એવા કવિને સમભાવી મિત્રો લખે છે, ‘કવિ જોજો હોં; તારી વ્યક્તિ તરીકેની આ મનોવેદના જ તારો કબજો લઈ ખેસી ન જાય...સમગ્ર મૂળી જનતાની અંતરવ્યથાને વાચ્યા આપવાનું કામ તું સમૂળ્યું વિસરી ન જાય!’

પછી તો કવિના કાવ્યવાચન વખતે ભાવંકાની એટલી બધી ભીડ થાય છે કે હજારો માનવી સમાઈ શકે એવા સભાગૃહનાં બારીબારણાં તૂટે છે અને પોલીસને વ્યવસ્થા જાળવવી પડે છે. એવા એના ઉત્કર્ષના કાળમાં પણ કવિનો જગૃત અંતરાત્મા એને લાલચતી ધરે છે; ‘જોજો હોં, ખ્યાલ રાખજો. તને કોઈ ગાળો દે છે ત્યાં તારે માથે કશું જોખમ નથી. ખરું જોખમ તો ત્યાં જ છે તારે માથે પ્રેમના કળશ ઢોળાય છે! x x x લોકોનો પ્રેમ એ તો એક ભારે જવાબદારી છે. એ જવાબદારી યોગ્ય રીતે પાર પાડતાં અનિવાર્ય રીતે યાદ રાખવા જેવું સૂત્ર કોઈ હોય તો તે એક જ, ને તે એ કે, ‘લોકોમાં તેમ જ જાતમાં કેવળ સત્યને જ ગોતતા રહેવું.’

સમગ્ર દુનિયાના ઉત્તમ લોકોને એકત્રિત કરવા મથવાનો આદર્શ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી સારા લોકોવાળા રાષ્ટ્રની હિમાયત કરનાર રાષ્ટ્રવાદી એવતુશેન્કોની આત્મકથા રંગભરી, રોમાંચક અને ગાંધીજીના આદર્શોની જેમને પ્રેરણા મળી છે એવા આપણા સર્વને માટે આત્મીયજનના મધુર મિલન જેવી છે.

બીજી આત્મકથા છે એક કલાકારનું નિવેદન. માત્ર ચોવીસ વર્ષની વયે અતિ સંવેદનશીલ નુરેયેવ પોતાની આત્મકથા દ્વારા પોતાની આપવીતી રજૂ કરે છે. પ્રસ્તાવનાકાર એલેકઝાન્ડર બ્લાન્ડ કહે છે તેમ ‘પોતાની અભિવ્યક્તિ માટેની એની અભિલાષા ને ઝંખના’ તીવ્ર છે, પણ એ કામ તે સાધે છે અંગો દ્વારા x x કલમ વડે લખાયેલા અક્ષરો અર્થાત્ ભાષા તો એને પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે બહુ દોદ્ધું સાધન લાગે છે. ‘સોવિયેત નાગરિકત્વ એણે કુશળી દીધું’ તે વિષેની જાત જાતની અફવાઓને રદિયો આપવાના હેતુથી નુરેયેવ આ આત્મકથા લખવા પ્રેરાયો છે.

મેરી કોરેલી નામની લેખિકાએ એક સ્થળે લખ્યું છે કે ‘Education is to know one's place in life and then to know how to attain it.’ આ કલાકારને તો બાળપણથી જ પોતે નૃસંકાર થવા નિમંષિ છે એ વાતની પ્રતીતિ થઈ હતી. પછી તો એ ક્ષેત્રમાં પ્રાવીણ્ય મેળવવા માટે એણે જે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છે અને પોતાની ભાવના પ્રમાણેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તેની જ આ નિર્વ્યાજ કથા છે. અહીં રશિયન રાજકારણ નથી. હોય તો એટલું જ છે કે પોતે કોમઝોમોલ થયો નહિ અને રશિયન રાજકારણથી અલિપ્ત રહ્યો અને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો સક્રિય કાર્યકર્તા બનતો અટકી ગયો એ પરિસ્થિતિ એના પોતાના વિકાસમાં કેટલી બધી અવરોધક બને છે એનું બયાન અહીં રજૂ થયું છે. સોવિયેત રશિયાનાં સરકારી તંત્રમાં કેવા પ્રકારની કિનાબોરી અને અધમ પ્રકારની સંકુચિતતા પ્રવર્તે છે તેનો ઉચિત ખ્યાલ આ

નાના નિવેદન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાની રીતે આત્માભિવ્યક્તિ છૂછતા સ્વતંત્ર માનવીને આવા જડ તંત્રમાં કેટલી બધી વસ્તુઓ જતી કરવી પડે છે તેનો કાંઈક ચિંતાર આ આત્મકથા દ્વારા આવે છે.

બંને આત્મકથાઓ પોતપોતાની રીતે નિરાળી છે. એકમાં સત્યનો પ્રકાશ પામવાની અને તેને ફેલાવવાની લગનવાળા કવિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તો બીજીમાં પોતાની જાતને ઓળખાવવાના પ્રયત્નોમાં અવરોધ રૂપ બનતાં બધાં જ બળોની ઉપરવટ જઈને ઈષ્ટ સિદ્ધિના માર્ગે જવાના નિર્ધારવાળા શ્રદ્ધાસભર કલાકારનાં દર્શન થાય છે.

અનુવાદમાં પણ મૂળની ઉષ્મા અને સૌરભ જળવાઈ રહે એ પ્રકારની ચીવટ રાખવા માટે અનુવાદક આપણા ધન્યવાદનાં અધિકારી બન્યાં છે.

બીજી આવૃત્તિ વેળા આ પુસ્તકમાંની કેટલીક જોડણીની ક્ષતિઓ નિવારવી થતે.

ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

*

*

*

પરમવીર (રાજસ્થાની)—લેખક શ્રી નારાયણસિંહ ભાટી; શ્રી સૌભાગ્યસિંહ શેખાવતના હિન્દી અનુવાદ સાથે. પ્રકાશક : કલાવતાર પુસ્તક મંદિર, રાતાનાડા, જોધપુર; પૃષ્ઠ ૭૬ + ૧૪ + ૭વિકલક ૮. કમત રૂ. ૨=૫૦.

જૂની રાજસ્થાની ભાષા—મારુગુર્જરમાં સાહિત્યખેડાણુ પુષ્કળ થયેલું; અર્વાચીન કાળમાં પણ રાજસ્થાનીનો એ પ્રવાહ સુકાઈ ગયો નથી તેની પ્રતીતિ આ વીરકાવ્ય કરાવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૬૨ના ઓક્ટોબરમાં અકસ્માત આવી પડેલ ચીની આક્રમણને પરિણામે ભારતવર્ષના અનેક કર્તવ્યપરાયણ તથા સ્વદેશાભિમાની સુપુત્રોનાં પરાક્રમે અને બલિદાનોનો ઉત્તેજક ઇતિહાસ બહાર આવ્યો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં પણ એવા જ એક વીરનરનાં નિરતિશય ઉત્સાહ, પ્રેરક નેતૃત્વ તથા આદર્શ કર્તવ્યનિષ્ઠાની રોમાંચક સલકથા આલેખાયેલી છે. એ રાજસ્થાની મહાવીર હતા. આશરે ૧૭૦૦૦ ફૂટની જિંયાઇએ આવેલ ચુપૂલ વિભાગમાંના રેઝાંગલા પર નિયુક્ત કુમાઓન સેનાના પાયદળની એક ટુકડીના સેનાની મેજર શયતાનસિંહ, જેમણે ૧૯૬૨ના નવેમ્બરની ૧૮મી તારીખના શયતાનસમ શત્રુના ઉપરાછાપરી સતત હુમલાઓને પાછા હટાવી નિજ નામને સાર્થક કરતાં વીરગતિ પામી અમરતા પ્રાપ્ત કરી. રાષ્ટ્રપ્રતિષ્ઠે પણ “પરમવીર ચક્ર”નું સન્માનપ્રદાન કરીને આ વીર યોદ્ધાની ઉત્કૃષ્ટ કોટિની વીરતાની કદર બૂઝી છે.

કથાનાયકના મિત્ર અને સહાધ્યાયીએ રચેલ આ ૮૭ ટૂકડું પ્રબલપ્રવાહી ભાષાશૈલીયુક્ત વીરસપ્રધાન રાજસ્થાની કાવ્ય વાંચતાં આપણા દેશનાં પ્રાચીન તેમ જ મધ્યયુગીન વીરકાવ્યો (ballads)નું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. સુન્દર કલ્પનાઓ તથા સરસ સુભાષિતોથી સભર આ કાવ્ય જ્યારે જ્યારે અતિસંક્ષિપ્તતા ધારણ કરે છે ત્યારે ત્યારે તેની સાથે જોડેલ હિન્દી અનુવાદની વિસ્તૃતતા સહાયરૂપ નીવડે છે.

કાવ્યને અન્તે પરિશિષ્ટરૂપે મૂકવામાં આવેલ—૧૯૬૨ના નવેમ્બરની ૧૩મી તારીખનો કથાનાયકનો અન્તિમ પત્ર, સ્વ. વડાપ્રધાન પં. જવાહરલાલ નહેરૂના સંસદ સમક્ષના વ્યાખ્યાન-માંનું ઉદ્ધરણ, સંરક્ષણમંત્રી અને અન્ય લશ્કરી અધિકારીઓના પત્રો આદિ સામગ્રી આ પુસ્તિકાના ઐતિહાસિક મહત્વના પ્રમાણરૂપ બની ગઈ છે; તથાપિ અવ્યવસ્થિત રીતે વચ્ચે વચ્ચે ગોઠવાયેલ આઠ પ્રસંગોચિત છવિફલકો પુસ્તકને અન્તે એકત્ર કરીને મૂક્યાં હોત તો અધિક ઉચિત લેખાત.

જયન્ત ઠાકર

*

*

*

મથુરા-કલા (હિંદી ભાષામાં)—લેખક ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ; પ્રકાશક, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અહમદાવાદ, પૃ. ૧-૯૬. આર્ટિસ્ટ ઉપર પંદર ચિત્રો સહિત.

શ્રી. શેઠ ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન તરફથી સંશોધન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૬૦ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું આ પુસ્તક ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ માટે એક મૂલ્યવાન ગ્રન્થ છે. ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૬માં યોજાયેલાં આ વ્યાખ્યાનો ત્યારે તો ડૉ. અગ્રવાલજીએ મૌખિક આપેલાં (ખરું જોતાં લેખિત નકલ ત્યારે જ વિદ્યાસભાને મળવી જોઈતી હતી) અને એક કાર્યરત શ્રી. વાસુદેવશરણજીને એ વ્યાખ્યાનો લખી આપતાં ઘણો સમય લાગ્યો તેથી આ મોડાં છપાયાં. છતાં પણ મોડાં મોડાં પણ એ વ્યાખ્યાનો ગ્રન્થસ્થ થયાં એ આનંદની વાત છે.

મથુરા-કલાના તો ડૉ. વાસુદેવશરણજી પહેલા નંબરના વિદ્વાન અને જોડા અભ્યાસી છે. મથુરા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકેની તેમની નોકરી દરમિયાન એમણે મ્યુઝિયમની એકેએક પ્રાચીન કલાકૃતિનો જોડો અભ્યાસ કરેલો અને એ બધાના વિસ્તૃત કેટલોગ પણ પાછળથી બહાર પાડ્યાં છે. ભારતીય કલાના અભ્યાસીને આ આકરગ્રન્થો વિના ચાલતું નથી.

આવા સમર્થ વિદ્વાનને બોલાવી, વ્યાખ્યાનો અપાવી અને તે છપાવીને ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ગુજરાતની અને હિંદી જગતની અનેાખી સેવા બજાવી છે, છાપકામ સુધક, સુંદર છે, ચિત્રો પણ આકર્ષક રીતે છાપ્યાં છે.

શ્રી. અગ્રવાલજીએ આ વ્યાખ્યાનોને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યાં છે :—

(૧) મથુરા-કલા—આ વિભાગમાં મથુરા અને શરસેન જનપદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, મથુરા અને ગાંધાર કલાનો સંબંધ, ખુદ્દની પ્રથમ મૂર્તિ ક્યાં થઈ, ખુદ્દ પ્રતિમાની પૂજા અને નિર્માણ પાછળની ભાવના (સર્વસત્ત્વાનાં હિતસુખાય, સર્વસત્ત્વાનાં હિતસુખાર્થમ્ આદિ), ખુદ્દ અને બોધિસત્ત્વની કલ્પના અને ભાવના, અન્ય ખુદ્દ અને બોધિસત્ત્વ પ્રતિમાઓ વગેરેની ચર્ચા કરી છે.

(૨) સ્તૂપ-વેદિકા—આ નામક બીજા વિભાગમાં પ્રાચીન સ્તૂપો, ભારતીય કલાનાં સ્તૂપનું સ્થાન, બૌદ્ધ સ્તૂપોના પ્રકાર, રચના અને મથુરાના સ્તૂપ-વેદિકાનો પરિચય વગેરે આપ્યા છે.

(૩) ત્રીજા વિભાગમાં મથુરામાંથી મળેલી બ્રાહ્મણધર્મ સંબંધી દેવમૂર્તિઓનો પરિચય આપ્યો છે. હિંદુધર્મમાં બ્રુદાં બ્રુદાં દેવદેવીનાં બ્રુદાં બ્રુદાં સ્વરૂપોની પુજા, પ્રતિમા, પ્યાના આદિનો અભ્યાસ કરનારને આ વિભાગમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે તેમ છે.

(૪) ચોથા વિભાગમાં મથુરાની જૈન કલા એટલે કે મથુરામાંથી મળેલા પ્રાચીન જૈન અવશેષોની વિગત આપી છે.

(૫) પાંચમા વિભાગમાં મથુરામાંથી મળતી માટીની મૂર્તિઓ (terracotta images)ની વિગત ટૂંકમાં આપી છે.

અન્યને અંતે ઉપયોગી એવી અગત્યના શબ્દોની સૂચી આપી છે.

મથુરાકલામાં તળભારતીય—મધ્યદેશની, સાંચી ભરહૂતનાં શિલ્પો દ્વારા જણાતી—કલા તેમ જ અન્ય સંસ્કૃતિની કલાનો સમન્વય સધાયો તે વિષે ડૉ. વાસુદેવશરણજીનું લખાણ વાંચવા જેવું છે :—

“દેશકે પૂર્વે અને પશ્ચિમ ભાગોંકે બીચમેં યાતાયાતકી ધમની કા નામ ઉત્તરાપથ થા । પ્રાચીન ઉત્તરપથ નામક માર્ગ પર મથુરાકી જિતની મહત્ત્વપૂર્ણ ભૌગોલિક સ્થિતિ હૈ ઉતની અન્ય કિસી નગર કી નહીં । મધ્યપ્રદેશકા જો પશ્ચિમાભિમુખ લલાટ હૈ, મથુરા ઉસકા સુન્દર તિલક કહા જા સકતા હૈ । યહ ભૌગોલિક સ્થિતિ મથુરાકે લિયે બહુત હી લાભદાયક સિદ્ધ હુઈ । પૂર્વે અને પશ્ચિમકે બીચમેં સ્થિત હોનેકે કારણ જન્મસે હી માનો સમન્વયકા મન્ત્ર મથુરાકે ભાલ પર લિખ ગયા થા । સમન્વય મથુરાકી સંસ્કૃતિકા બીજ હૈ । x x x મથુરાકી ભૂમિમેં પહલા સમન્વય ભારતીય, યૂનાની અને ઈરાની સંસ્કૃતિયોંકે સમ્મિલનકે રૂપમેં હુઆ । યે ત્રીનોં ધારાઈં ઐતિહાસિક ક્રમસે મથુરામેં એક-દૂસરે કે સાથ ટકરાઈં, પરન્તુ દો-એક શતાબ્દિયોં મેં હી વહ સંઘર્ષ સમન્વયકે રૂપમેં બદલ ગયા અને ફલસ્વરૂપ ભારતીય સંસ્કૃતિકી મૂલધારા ઈરાની અને યૂનાની પ્રભાવોંકો અપને મીતર સમેટકર અને મી અધિક વેગ સે આગે બઢી । ઈસ સાંસ્કૃતિક સમન્વયકા સ્પષ્ટ પરિણામ મથુરાકી કલામેં લક્ષિત હોતા હૈ । ભારતીય કલાકી ધાર્મિક સત્યતા, ઈરાની કલાકી સ્પષ્ટ સરલતા અને યૂનાની કલાકી બાહ્ય સુંદરતા અર્થાત્ માનવીય શરીરકે બાહિરી આકર્ષણકો ચિત્રિત કરનેકી પ્રવૃત્તિ—ઇન ત્રીન ગુણોંકે એકત્ર હોનેસે મથુરાકલાકા સૌંદર્ય અને આકર્ષણ નિશ્ચરકર અમૂતપૂર્વ હો ગયા । ”

વાસુદેવશરણજીએ પોતાની સુંદર અર્થઘન છતાં સરળ શૈલીમાં આપેલાં આ વ્યાખ્યાનો વાંચવાની ખાસ લલામણ છે. મથુરાકલાના આ સમન્વયની વાત જે ઉપર લખી છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય અંગ છે. આ સમન્વયે જ ભારતને જીવંત રાખ્યું છે. એની પાછળ ભારતની સત્યદષ્ટિ છે. જ્યાં જ્યાં સત્યમ્, શિવમ્ ને સુન્દરમ્ હોય ત્યાં ત્યાંથી તે પ્રદર્શ કરવું એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પુરાણી અનોખી રીત છે.

મથુરામાં જે બન્યું તે, ઇતિહાસ જોતાં, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં બન્યું છે. શામળાજીની મળેલી પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં ગ્રીક જાયા સ્પષ્ટ છે છતાં તે એવી રીતે અપનાવી

લીધેલી છે કે એ અસંસે ભારતીય જનની ગ્રહ છે. શામળાજી—દેવની મોરી જેવાં સ્થળે હજી વધુ ખોદકામ આવશ્યક હતું. સંભવ છે કે પ્રભાસ અને જૂનાગઢ તથા ભરુચ જેવા સ્થળે આપણને આવું વધુ મળે. ગુજરાતમાં ઈરાની, ભારતીય અને ગ્રીક સંસ્કૃતિના અવશેષ મળ્યા છે, એક થઈ ગયા છે, પણ તે બધા પુરાવા, જૂના કલાવશેષો ખોળવા એ ગુજરાતની ફરજ છે. આ પુસ્તકનું વાચન ગુજરાતને એ પ્રેરણા આપે તો ગુજરાત વિદ્યાસભાનો આ પ્રકાશન પાછળનો શ્રમ સાર્થક થાય.

ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ

સ્વાધ્યાય

પુસ્તક ૩ : અંક ૧

ઓક્ટોબર, ૧૯૬૫

દીપાત્સવી અંક

વિ. સં. ૨૦૨૧

અનુક્રમ

પૃષ્ઠાંક

૧. અશ્વમેધ—કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દેવે	૧-૧૨
૨. શ્રીકૃષ્ણનું વિદ્યાજર્ન અને દ્વારકાગમન—ઉપેન્દ્રરાય જી. સાંડેસરા ...	૧૩-૧૮
૩. મૈત્રક રાજા ધ્રુવસેનનું એક અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન—હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી...	૧૯-૨૪
૪. સંસ્કૃત નાટિકાઓનું કથાવસ્તુ—અરુણચન્દ્ર શાસ્ત્રી	૨૫-૨૯
૫. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં કાવ્યો—પ્રિયબાળા શાહ	૩૦-૩૨
✓ ૬. વિમલસૂરિકૃત 'પઉમચરિય'ના દેશ્ય અને અનુકરણાત્મક શબ્દ-કે. રિષભચંદ્ર ૩૩-૩૭	
૭. મેઘદૂતના ટીકાકાર વલ્લભદેવ—વિનોદબાળા જાની	૩૮-૪૪
૮. ભારવિ-ભાવિત વેશવિભૂષા—જયંત ઠાકર	૪૫-૫૮
✓ ૯. ધોળકાનું મલાવ તળાવ—રમણલાલ નાગરજી મહેતા	૫૯-૬૬
૧૦. દેવાલકૃત જમ્બૂસ્વામિ પંચલવ ચરિત્ર, વિ. સં. ૧૫૨૨—	૬૭-૧૦૯
ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ, સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ	
૧૧. રંગભૂમિનાં ગીતોમાં સ્વદેશપ્રેમ—દિલાવરસિંહ જાડેજી...	૧૧૦-૧૧૯
૧૨. ક્ષરસી મસ્નવી કાવ્ય અને તેનો વિકાસ—એમ. એફ. લોખંડવાળા ...	૧૨૦-૧૩૨
૧૩. વલભીપુરમાંથી મળેલી ધાતુની પ્રાચીન બુદ્ધપ્રતિમા—મહેન્દ્રસિંહજી ઠાકર	૧૩૩-૧૩૮
૧૪. ચન્દ્ર ઉપર જઈને વૈજ્ઞાનિકો શું કરશે ?—પદ્મકાન્ત ર. શાહ ...	૧૩૯-૧૪૨
૧૫. સ્તન : રચના ને કાર્ય :—જે. ડી. પાઠક	૧૪૩-૧૫૪
૧૬. અન્યાવલોકન	
૧. સ્વ. રામલાલ ચૂનીલાલ મોદી લેખસંગ્રહ, ભાગ-૨ ...	૧૫૫-૧૫૮
૨. એક કવિની આત્મકથા અને એક નૃત્યકારનું નિવેદન ...	૧૫૮-૧૬૩
૩. પરમવીર	૧૬૩-૧૬૪
૪. મથુરા-કલા	૧૬૫-૧૬૬

પ્રાચીન ગુજરાત ગ્રંથમાલા

રૂ. ન. પૈ.

૧. પ્રાચીન કાગુ-સંગ્રહ—સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ; દેવનાગરી ટાઈપ
લ=૦૦
વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ, ગુજરાતી ટાઈપ ૫=૦૦
૨. વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧—મૂલ પાઠ—સં. : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા ૭=૫૦
૩. લાલણકૃત નલાખ્યાન (ખીજ આવૃત્તિ)—સંપાદક : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી ૬=૦૦
૪. ઉદયભાનુકૃત વિક્રમચરિત્ર રાસ—સં. : સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ૨=૦૦
૫. લાલણ : એક અધ્યયન—લેખક : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી ૪=૭૫
૬. વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૨—સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને શબ્દસૂચિઓ.
કર્તા : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા ૮=૨૫
૭. પંચાખ્યાન બાલાવબોધ ભાગ ૧—સં. : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા
અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ ૧૮=૬૦

સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરકૃત ગ્રંથમાલા

૧. વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૧ ૧=૭૫
૨. " " " ૨ ૧=૭૫
૩. " " " ૩ ૪=૦૦
૪. નિરુત્તમા ૨=૦૦
૫. વિક્રમોર્વશી—(અનુવાદ : મનનિકા સહિત) ૧=૭૫
૬. પ્રવેશકો, ગુચ્છ પહેલો ૩=૫૦
૭. " " બીજો ૨=૪૮
૮. અંબડ વિદ્યાધર રાસ ૩=૦૦
૯. મહારાં સોનેટ (ખીજ આવૃત્તિ; ખીજું પુનર્મુદ્રણ) ૩=૦૦
૧૦. આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (ખીજ આવૃત્તિ; છઠું પુનર્મુદ્રણ) ૩=૦૦
૧૧. નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો (પ્રથમ આવૃત્તિ; પહેલું પુનર્મુદ્રણ) ૩=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા

BIG PLANS FOR YOUR SMALL-SCALE INDUSTRY?

Let the State Bank of India help you !

If you have plans for starting or improving your small-scale industry, let the State Bank of India help you. Don't allow a shortage of funds to hinder the growth and prosperity of your investment.

When we grant you a loan, we consider your integrity, the efficiency of your unit and the demand for your products. Our credit terms are based on your needs, and our interest rates are always low.

These are the facilities we offer to small-scale industries :

ADVANCE AGAINST SECURITY of raw materials and finished goods.

FACTORY TYPE ADVANCES where security cannot be kept under the Bank's lock and key. Borrowers have free access to raw materials.

CLEAN CREDIT FACILITIES where no securities are obtainable.

MEDIUM-TERM LOANS for modernisation and expansion.

INSTALMENT CREDIT for purchase of machinery.

Interest is as low as $6\frac{1}{4}\%$. In special cases the outer limit is $7\frac{1}{4}\%$ inclusive of incidental charges.

STATE BANK OF INDIA

Big-scale help for small-scale industries !

પાવર બીલમાં બચાવ

પંપ રચના, પાણીની આવક, ટકાઉ-
પાણું અને ચાલુ ખર્ચની દ્રષ્ટિએ
જ્યોતિ વર્ટીકલ ટરબાઈન પંપ
ભારતભરમાં અગ્રીમ સ્થાને છે.

૪" થી ૨૪" વ્યાસના નલકૂપ માટે સુયોગ્ય.
કાર્યશક્તિ: કલાકે ૪,૦૦,૦૦૦ ગેલન પર્યંત.
ચઢાવ: ૩૦૦ ફૂટ સુધી.

Quality is our Creed

**જ્યોતિ લિમિટેડ,
વડોદરા-૩**

JY-884-GJ EVEREST

વિકાસનું માપ કઈ રીતે કાઢશો?

બધી વસ્તુઓ વચની સાથે વધે છે—પરંતુ બહુ જ થોડી કદ અને વિસ્તારમાં પણ વિકસે છે. આપણે એક નાનકડો રોપો રોપીએ છીએ; એના પર ફૂટતાં પાંદડાં અને મહોરતી ડાળીઓ વડે એનાં વિકાસનું માપ કાઢી શકીએ છીએ. પરંતુ એક બેન્કના વિકાસનું માપ આપણે કઈ રીતે કાઢશું? ઉદ્યોગો તરીકે આપણે બરોડા બેન્કની જ વાત કરીએ.

એક રસ્તો આંકડાઓ સરખાવી જોવાનો છે. બરોડા બેન્ક ૧૯૦૮માં સ્થપાઈ હતી, ત્યારે માત્ર વડોદરામાં તેની એક જ કચેરી હતી. આજે દેશવિદેશમાં મળી એની ૨૪૫ થી વધુ શાખાઓ છે અને એની ડિપોઝિટની રકમ રૂ. ૧૭૦ કરોડથી પણ વધારે છે.

બરોડા બેન્ક ૫૫ થી વધુ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતી સંગીન અને પ્રગતિશીલ સંસ્થા છે. એણે શાખાઓને વિસ્તારતો કાર્યક્રમ સફળતાપૂર્વક અમલમાં મૂક્યો છે અને એનું કાર્યક્ષેત્ર સતત વિસ્તાર પામતું રહ્યું છે. સાચે જ, બેન્કના ખાતેદારોની સગવડતા સાચવવા માટે પોતાની બેંકિંગ સેવાઓનો વિસ્તાર અને અવકાશ વધારવો એ જ બેન્કનો સર્વોપરી ઉદ્દેશ છે.

ધી બેન્ક ઓફ બરોડા લિમિટેડ

(સ્થાપના: ૧૯૦૮)

હેડ ઓફિસ: વડોદરા

હવે દેશવિદેશમાં મળીને કુલ ૨૪૫થી વધુ શાખાઓ છે અને ડિપોઝિટની રકમ રૂ. ૧૭૦ કરોડ કરતાં વધારે છે. અમારી બધી જ સેવાઓ વિશે માહિતી આપતી પુસ્તિકા ‘આપની સેવા કરવા સદા તત્પર’ મફત મેળવવા માટે લખો.

ખાંસીને
દૂર
કરો!

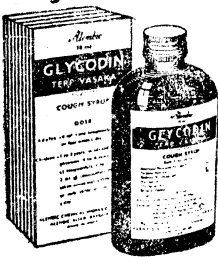
ગ્લિસોડીન

માટે સત્વર, સચોટ, દાનિરહિત ઇલાજ

ગ્લિસોડીન

ટર્પ વસાફ

આ ૬ વિશિષ્ટતાઓને લીધે ગ્લિસોડીન ખાંસીનો
શ્રેષ્ઠ ઇલાજ છે:

૧. વિવિધ પ્રકારની ખાંસીમાં એકધારી રીતે અસરકારક
૨. ડૉક્ટરોએ માન્ય રાખેલી સુયોજિત 'ફ્રેમ્યુલા'
૩. બાળકો સહિત સૌને મનપસંદ મધુર સ્વાદ
૪. સૂચિત પ્રમાણમાં દાનિરહિત
૫. ચાર ક્ષિપ્રત 'સાઈઝ'માં વેચાણ
૬. એલેમ્બિકની વિશ્વસનીય ઉત્કૃષ્ટતા

૩૦ ઉપરાંત વર્ષોથી ખાંસીનો ઘરગથ્થુ ઇલાજ

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલા

	શ. ન. પૈ.
૧ કહેવત કથાનકો—પ્રણવતીર્થજી	૬=૫૦
૨ પ્રો. ત્રિ. ક. ગજજરની જીવનકથા—ડૉ. અશ્વિન ત્રિવેદી અને ખીખ	૪=૭૫
૩ ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર (ભાગ ૨, ખંડ ૩)—કે. કા. શાસ્ત્રી	૮=૦૦
૪ આપણું વિશ્વ—છોટુભાઈ સુથાર	૬=૮૦
૫ આપણી ખનિજસંપત્તિ—ન. મૂ. શાહ	૩=૦૦
૬ ભારતીય સંસ્કૃતિ—(મૂળ લેખક : સ્વ. રમણલાલ વ. દેસાઈ) સંક્ષેપકાર : કિશોરકાન્ત યાજ્ઞિક	૩=૦૦
૭ મીરાંબાઈ-એક મનન—ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર	૬=૭૫
૮ કૈલાસ—સ્વામી પ્રણવતીર્થજી	૧૦=૦૦
૯ અંબિકા, કોટેશ્વર અને કુંભારિયા—કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	૪=૨૫
૧૦ ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ—પંડિત લાલચંદ ભ. ગાંધી	૧૪=૦૦
૧૧ હરિભદ્રસૂરિ—પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૮=૫૦
૧૨ માનવસર્જિત વસ્ત્રતંતુઓ—શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૮=૦૦
૧૩ ભવાઈના વેશની વાર્તાઓ—શ્રી. ભરતરામ ભા. મહેતા	૨=૪૦

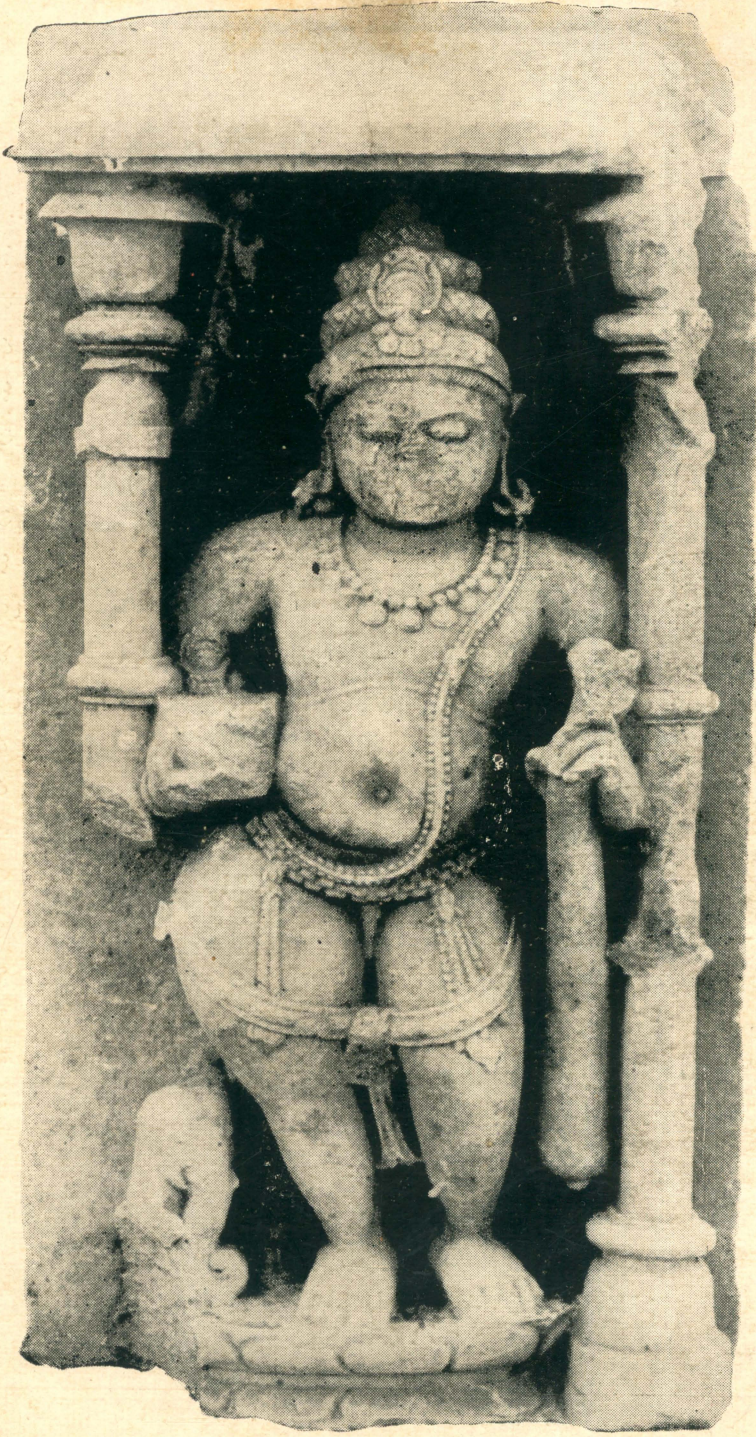
શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસમાલા

૧ ઘઉં—માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા	૩=૦૦
૨ આબાદીને માર્ગે—કેશવલાલ વ્યાસ	૧=૭૫
૩ લોકનાટ્ય અને ગામડું—જશવંત કાકર	૧=૨૦
૪ ગુજરાતની જમીનો અને તેનું સંરક્ષણ—કાન્તિલાલ સી. પટવા	૨=૩૦
૫ સમાજશિક્ષણ—શાન્તિલાલ શાહ	૨=૮૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા

મુદ્રક : શ્રી રમણલાલ જયણલાલ પટેલ, મેનેજર, ધી મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ
બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ રોડ, વડોદરા. પ્રકાશક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા,
નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, ડિસેમ્બર ૧૯૬૫.

રાજસ્થાનમાં વર્માણુમાંથી મળેલી ધનપતિ કુબેરની પ્રતિમા
(કોપીરાઈટ, ડિરેક્ટર જનરલ ઓફ આર્થોલોજી, ભારત)